

„Läänlane“ esmaspäeval, 26. jaanuaril 1915.a.

Paatsalust. Meie ministeeriumi koolist lahkus uuel aastal koolitajanna A.O. Neiu O. tuli läinud sügisel koolitöö algul siia ja suutis oma lahkusega kõiki wanu ja noori omale sõpradeks võita.

Iseäranis jäid lapsed teda kui osawat ja lahket õpetajat kahjatsema. Lahkumine oli õige südamlilik. Kooli juhatajaga neiu O. just hästi läbi ei saanud, nende wahel oli laste waimliste huwide pärast tihti kokkupõrkamisi.

Neiu A. Oengo, kes mööda läinud kewadel gümnasiumi lõpetas, on Haapsalu Kõrgema Algkooli pääle kooliõpetajannaks kutsutud ja kohale asunud. Senni töötas neiu O. Paatsalu ministeeriumi koolis.

Kui mina alles noor veel olin ...

Adele Oengo-Johanson
„Maanoored“ 1935, jaanuar

„Kui mina alles noor veel olin...“ – kas teate, seda laulu ei tohi laulda nii ükstakõik kuidas. Seda peab laulma ilusasti. Niisama trallitamiseks on teisigi küllalt.

Kui teil on hea sopran, noor neiu puhta allikselge häälega, kui teil on sügavaid, pehmekõlalisi basse, kes lööksid jõuliselt sekka: „... ei mina teadnud muud kui seda, muud kui seda, mis mina nägin silmaga...“, kui teil on koorijuht põleva hingega, võimas sütitama kaaslasi ja kuulajaid – siis laulge pealegi seda laulu. See on vana tore rahvalaul. Seda võite laulda ükskõik kellele, kindlas teadmises, et igale kuulajale suudate midagi öelda. Iseendale võite ka laulda, olgugi et ehk kuulute veel nende hulka, kes teavad ainult seda, mida näevad silmaga, nagu laulus öeldud.

„...Meie elu on siin ilmas, on siin ilmas nagu linnul oksa peal, oksa peal...“

Kui te mulle niiviisi laulate, jutustan teile jutu, õieti mitte jutu, vaid pildi maalin teile – sõnadega.

Jah! Oli hirmus konarlik ja auklik see vana savist köögipõrand. Ja valge peaga noormees ei saanud kuidagi asetada pakku pliidi ette, et sinna istuda ja hakata tuld tegema.

„On need seal vallamajas aga ka mehed! Koolipreili elukorterisse ei saa ka laudpõrandat alla!“

„Pole sul häda kedagi! Tee aga tuli alla! Eks preili ise kaeba!“ kiusasid neiud, kes täitsid veega teekatlaid.

„Jääpurikad meie pool tuld külge ei võta. Tea, kuidas siin...“ naeris noormees, saades seltsilistelt kahmaku jäätanud hagu.

„Kuule, kas sa, poiss, ei saa tuld pa’a alla või?! Oi vennike küll!“

Need olid uued juurdetulijad, sama küla noored. Härmas palitud ja kasukad visati kerge käega kojamehe kruupingile, mis asetses siinsamas preili savipõrandaga suures köögis ja võis täita mistahes mööbli aset.

„Ärge kiusake kedagi! Minust saab veel esimese järgu kütja. Juba sel aastal saan visisema vallameeste haod, ja tulevaks aastaks on koolipreili külalistel kuum teevesi valmis! Saksad olgu nii lahked, astugu seniks edasi tuppa, ärgu kimbutagu minusuguseid, kel endalgi aujärg vangub all!“

„Mäel“ seisis uus uhke ministeeriumikooli maja kesk lagedat kदारikku. Noore koolipreili korter asus „all“ kõssi vajunud vanas koolimajas. Ta oli suur tuba – endine kooliklass, mille oleks võinud kütta isegi soojaks, kui puud oleksid võtnud tuld, kui ahi oleks olnud pisutki „moodsam“ ja preili ise pisutki elukogenum. Täna, vana-aasta õhtul siin küll just väga külm ei olnud. Tuba oli ju tungil täis külalisi.

Noor õpetaja tundis neist ainult nende juhti, tõsise ilmega pikakasvulist meest. See oli juba kord varem käinud siin, loomas sidet uue õpetaja ja külanoorte vahel. Ärge kujutlege mingit maanoorte organisatsiooni. Unustasin ütlema, see oli täpselt kakskümmend aastat tagasi. Oli

isehakanud juht isehakanud liikmete hulgas. Püüti eralduda sama küla teist liiki noortest, kes jõid ja kaklesid, lärmitseksid ja hoidsid ümbrust ärevil. Püüti lugeda raamatuid ja ajalehti, arutleda ilma asjust ja kirjandusest, mõjutada üksteist arendavalt, hingeliselt tõstvalt. See oli ilus ühing, registreeritud vaid osaliste mälestuses.

Kuuldes koolis töötavat tänavu õige noort õpetajat, tütarlast keskkooli pingilt, keda sõjaolud toonud välja linnast õpingute keskelt siia unustatud maakolkasse, otsustati kohe tutvuda temaga, tõmmata noor noorte hulka.

„Lapsed räägivad, te olete lahke, ei olete kõrk linnapreili, kes vaatab põlas-tavalt lihtsaile maainimestele. Kui nii, siis olete ka meie sõber. Olete noor, edumeelne. Teile peab tunduma igav ja üksildane siin vanade tagurlaste hulgas. Ühinege meiega ja aidake meid, kuna saatuse on lubanud teile rohkem õppida kui meile kõigile kokku!“ – see oli paar nädalat enne jõulu. Särasilmi kuulas pikk kahvatu tütarlaps noortejuhi sõnu.

Ta ei teadnud, et oli lahke ja edumeelne. Saatuse poolt vägivaldselt eemale kistud perekonnast ja sõprade ringist, oli ta esiti nutnud ja igatsenud koju oma tühjas külmas toas. Siis aga oli vaigistanud ta kurbuse avara katariku, laia taevavõlvi, sügisõhtute vaikuse võlu. Olid teda tiivustanud tööle need pikatoimelised lapsed, kes alguses tundusid temast elutargematena ja kellele nii hea oli õpetada seda, mida tema teadis neist paremini. Kas ta tahtis näha nende täiskasvanud õdesid-vendi, astuda nende omavahelisse ringi? Miks ta ei tahtnud! Öeldagu ainult, mida ta peab tegema, ta ise ei oskavat ju midagi, koolijuhataja ei olevat temaga sugugi rahul.

„Olge endiselt lahke. Olge rõõmus meiega! Jutustage meile samuti nagu lastele! Muud ei ole vaja. Kõige muu eest hoolitseme ise!“

Täna tuldi siis koolipreili korterisse kokku – uut aastat vastu võtma.

Üheskoos toodi laste söögitoast pikki pinke, sest preili „mööbel“ ei pakkunud suuremat istumise võimalust. Parajaks õhtusöögi ajaks oli kehvast toast saanud uhke pidusaal. Oli tuju naerus, oli tuju lauludes ja mängudes, oli tähelepanu lugemistele ja kõnedele. Keegi ei võõrastanud siin noort perenaist tumepunases pluusis, kel praegugi patsid seljal lahti, nagu ta neid alati töö vaheaegadel kandis. Ta oli küll – olles uus ja teistlaadne – kogu olengu keskpunktiks, aga takistavalt ei saanud ta mõjuda, nii ülemeelikult lõbus, nii lapselikult saamatu oli ta ise.

Ei tea, kas oligi sünnis nii noorel naisõpetajal vastu võtta korraga nii suurt külaliste hulka? Ei tea, kas oligi see hädaohutu? Mis oleks olnud, kui tundmatutega oleksid seltsinud joodikud ja kaklejad? Kuidas suhtus asjasse koolijuhataja? Mis oleks saanud, kui kõrgemad koolivõimud oleksid kuulnud eesti isamaaliste laulude laulmist ja noorte vabameelset juttu siin ministeeriumikooli õpetaja korteris? Oli ja Maailmasõja esimene aasta.

Noor õpetaja tundis ainult rõõmu iga uue külalise tuleku üle. Ta oli juba jõudnud ära õppida kõikide nimed ja tundis kõikide nägusid – need olid ju pisut tüsedamad koopiad neist, keda ta juba kaks-kolm kuud oli näinud enda ees koolipinkides, aga ta ei teadnud veel päris hästi, missugune nimi sobib missugusele näole. Vahel läks asi segamini ja lõbus tuju tõusis veelgi.

Noor neiu teadis, et ta oleks neile andnud kõik, mis tal oli olemas. Aga tal ei olnud midagi peale paberikoti täie suhkru. Ja ta süda oli päris rahul. Vett oli koolimaja kaevus küllalt. Ning nutsukese teed võis laenata kohanaiselt.

Äkki tekkis kruupingi otsale saia, toredat värsket pühadesaia. Vahel juhtub ilmas imesid. Kuidas muidu võis tulla sai siia kruupingi otsale kehvast sõja-aastal, kooliõpetaja kööki, kes kolme kuu jooksul polnud veel palkagi saanud linnasakste pikaldase asjaajamise tõttu. Mine tea, kuidas see sinna tekkis. Kena peretütar L. talust lõikas aga säuh ja säuh pehmest pätsist, ja toatäis külalisi sõi ning kiitis.

Teevesi oli siiski hakanud keema enne aastavahetust. Pisut keerulisem oli küsimus, millest seda juua. Tervest majast otsiti kokku kõik kruusid, tassid, peekrid ja väikesed purgidki. Selgus, et jätkub, kui juua kahes vahetuses. Kui aga ka teisele vahetusele olid kõik nõud välja jagatud, osutus siiski ilma tassita jäänuks valge peaga noormees, kes oli kogu aeg hoolitsenud tule eest pliidi all.

„Tohoh hullu! Või mind jäetakse ilma! Minu kõrgele ametile vaatamata! Ei noh, seda vempu ma ei luba endale mängida!“

Poiss haaras pliidiservalt kopsiku, valas selle teevett täis; tüdrukud ruttasid talle suhkrut puistama. Istus siis meie vahva kütja pakul ja nautis oma ülitulist ja ülimagusat teed teiste naerulagina saatel.

Täpselt kell kaksteist valati esimene õnn. See pidi saama perenaisele endale. Valju kilkamisega võeti pange põhjast läikiv tinakamakas.

„Hobune koormaga! Preilil on pikk reis ees!“

„Ega te ometi hakka siit ära reisima?“

„Suur koorem on jah. Kolimine on kindel!“

„Ärge minge, preili! Alles ikka tulite. Alles ikka tutvusime. Kust me teise niisuguse jälle saame? Kus on teilgi parem?“

Viivu aja pärast koputas uksele koolijuhataja. Ta tuli alevist peolt. Pisut pahura näoga tervitas ta oma ametikaaslase külaliste hulka, soovis head uut aastat ja andis preilile ametliku pitsatiga ümbriku.

Inspektori kiri. Preilile oli määratud uus koht maakonnalinna. Tööle tuli asuda kohe 7. jaanuaril.

Kahetsusehüüdeid. Pisaraid.

„Meie elu on siin ilmas, on siin ilmas nagu linnul oksa peal, oksa peal...“

Nii laulavad nad. Ja väga lähedane on see laul neile täna, väga arusaadav.

„Näitab ennast rõõm veel siiski, rõõm veel siiski – süda on täis kurvastust...“

„Oleksid võinud siia jääda vähemalt kevadeni“, sõnab tasa tõsiilmeline juht. Temasse näib see ootamatu saatusepöörde mõjuvat kõige valusamini.

„Kõik meie lugemisõhtud ja kõik muu! Sa ei ole saanud näha minu aedagi! Kelle jaoks olen töötanud selle kallal kõik need pikad aastad! Kõik need valged nartsissid ja mitut värvi tulbid, mis seal lume all puhkavad ja ootavad ainult kevadet, et hakata õitsema sulle... Milleks tuleb siis kevad minu aeda, kui sind ei ole enam siin! Mõtle, ainsamatki lille ei saa ma sulle tuua oma aiast!“

Nii räägib noorele õpetajale ta tõsiilmeline sõber, kuna teised laulavad:

„Ei me tea, kas me saame, kas me saame siin veel kokku kunagi, kunagi...“

See tundub ju sõnakõlksuna, see „mitte-kokkusaamine“. Aga omajagu valusat tõtt on selles siiski ka. Vastalustatud sõprusring katkes samal õhtul.

Ja kui me nüüd, paari aastakümne järel veel kohtuksime – ega me enam samad ei ole. Oh ei!

Palju elutarkust ehk oleme kõik juurde õppinud. Aga paremaks ei ole meist saanud keegi.

Kurtis tookord mõne aja noor neiu, nähes linnas toredaid lillekaupluse aknaid. Läbi külma klaasi tervitasid teda õied, süvendades valusaid igatsusi kauge sõbra imeilusa aia järele, mida ta polnud kordagi näinud.

Siis harjus viimaks rõõmustama ka lillede üle kaupluse aknail – lillede üle, mille kasvatanud võõrad käed võõraile inimestele.

Harjus viimaks tundma rõõmu inimestest, keda tõi tema vaateväljale kiiresti vahelduv eluilm, nautima nende omapärasusi, mõtteteravust, tunnete ilu – olgugi et nende vahele enamasti jäi ametlikkuse ja seltskonnalihvi külm klaas. Nemadki kuulusid teistele...

Niiviisi. Ilusasti laulsite oma laulu. Ka minu jutustusele pole enam midagi lisada. Kehv sai ta teie laulu kõrval. Nii et jään teie võlglasteks. Aga mis sellest. Laulsite ju ka endale. Ega teiegi tea, kui kauaks püsib teie ring samas koosseisus. Ehk toob muudatusi veel sama alanud aasta. Kes teab...

Surun tugevasti teie innuka juhi kätt. Viipan käega teile kõigile tänuks ja tervituseks, niihästi sulle, väike neiu, sopran-solist, kui teile, jõulised bassid.

Olgu ilus tänavune aasta meile kõigile! Toogu ta eriti palju rõõmu teile, noortele!

„Laul teeb laste lauluhääle, lauluhääle kaunimaks kui kandlekeel...“

Tere, Tella!

Luba, et nimetan Sind oma kirjas Tellaks, mitte mammaks nagu varem, ammugi mitte vanaemaks. Olen nüüd Sinu eakaaslane. Täna nelikümmend viis aastat tagasi jäid Sa igavesti kuuekümmene kuue aastaseks.

Lõpetasin Sinu kolme esimese mälestusteraamatu lugemise paar päeva tagasi. Olin neid muidugi mitmeid kordi varemgi lugenud, kuid nüüd, pärast pikemat pausi lugesin, nägin ja tundsin kõike hoopis teiste silmadega, teiste mõtete ja tunnetega, teise inimesena.

Su kirjeldus Sinu viimastest päevadest armsas Haapsalus ja Su elamustest sõidul esimesele töökohale oli nii kaasakiskuv; olid kirjutades ilmselt selle kõik veelkord nii tugevalt läbi elanud, et panid mindki kaasa elama.

Paatsalus töötasid Sa vaevalt pool aastat. Sa pole kunagi oma elu sellest lühikesest perioodist rääkinud, kuigi jutustasid muidu oma koolipõlvest ja tööaastatest väga palju.

Miks Sa sealt nii ruttu ära tulid? Ühe põhjuse ütleb „Läänlane“. Sul oli kooli-juhataja Listakindiga konflikte. Selle üle ma ei imesta. Tunnen ju Sind ja Su ise-loomu vägagi hästi.

Listakind oli ilmselt venelane, kui mitte päritolult, siis vähemalt hingelt. Ta kindlasti ei leppinud sellega, et rääkisid väikeste maalastega eesti keeles. Sa ise olid umbkeelse hiiu tüdrukuna saksa-venekeelsesesse kooli sattunud, küllap teadsid, mis tähendab väikesele lapsele istuda klassis, taipamata sõnagi sellest, mida õpetaja räägib, ja tunda end õnnetuna ning rumalana. Koerakutsika vette-viskamise efekt – kui on eluloomaks antud, siis ujub välja – ei õigusta ennast inimeste puhul. Andekad rabelevad välja, vähem andekatele jääb eluks ajaks teadmine, et nad on puupead ning et haridus pole nende jaoks.

See võis olla üks põhjus kokkupõrgeteks Listakindiga.

Edasi meenub mulle, kuidas Su klassiõde Anna Sind ründas Su praktikatunni arutelul: olid tema arvates teatraalne, tehtult südamlilik, liialt naerunäoline. Vene-meelsele ametnikuhingega Listakindile võis see samuti närvidele käia. Ja riidu läksid Sa temaga kindlasti.

Ja muidugi ei suutnud Sa kuidagi kohaneda troostitu üksluisse ümbrusega, seda enam, et sattusid sinna sügisel, sel porihallil, vihmasel, tuulisel aastaajal, kaugel kodust ja kallitest inimestest, eemal Haapsalust, merest, Viigist, Holmipealsest.

Sul oli kindlasti ka kahju Mahtakesest, kes samuti selles võõras kohas ei kodunenud ning võis nõrga tervisega lapsena nii füüsiliselt kui hingeliselt kannatada.

Sinu järele igatseti ju ka Haapsalus – õnneks! Oli see Kungla Jüri, oli see Madis Küla või veel keegi – kes ta iganes oli, aga ilmselt hoidis keegi Haapsalus õpetajakohtadel silma peal ja niipea kui midagi vabanes, teatas Sulle – tule kohe! Ja Sa ei lasknud seda endale kaht korda öelda. See on minu ettekujutus asjast. Võib-olla oli see ka kuidagi teisiti – ei tea. Aga see siin polegi ju mingi dokument, vaid minu kiri Sulle.

Ühel neist päevadest tol kaugel ajal, kui Sa mulle oma noorusajast rääkisid, jutustasid Sa, kuidas Sa oma Haapsalu töökoha asjus astusid ametasutusse – mis iganes nime too asutus võis kanda – ning kuidas seal tõusis laua tagant keegi noormees, tuli Sulle vastu ja ütles: „Mõ davno uže vas ždali!“

See noormees oli Jaan Johanson, mees, kelle kõrval Sa veidi rohkem kui aasta pärast astusid Tallinna Pühavaimu kirikus altari ette.

Kaua teadsime, et neljas osa Sinu mälestustest jäi lõpetamata. Nüüd aga, nelikümmend viis aastat pärast Sinu lahkumist igavikku, juhtis saatuse mind kuue koolivihiku juurde, mis olid aastakümneid puutumatuks lebanud Sinu sahtli kõige kaugemas nurgas. Neis vihikutes olid Sinu „Eluraamatu“ neljanda osa pliiatsi-kirjas mustandid. Mul on väga hea meel, et sain nad puhtalt ümber trükituina üle anda Pedagoogikamuuseumile, kellele Sa ju selle osa oma mälestustest adresseerisid.

Olen paraku viimane meie suguvõsa Sinupoolsest harust. Sinu vanaemal oli palju lapsi ja palju lapselapsi. Sinu emalgi oli palju lapsi, kuid lapselapsi juba vähem. Ilmselt peab looduses valitsema mingi tasakaal. Sinul oli kaks last ja ainult kaks lapselast, neistki on üks juba teie kõigiga koos – seal kusagil.

Kuna viies osa Sinu mälestustest – „Õhtupäikese säras“ jäi hoopis kirjutamata, tundsin äkki, et pean olema see, kes otsad kokku võtab, kriipsu alla tõmbab ja ütleb: kõik. Loodan, et Jumal mulle selle töö lõpetamiseks elupäevi annab. Kuidas siis kõik on edasi läinud – pärast seda, kui Sa lahkusid?

Hiumaa. Sinu kodusaar. Kuigi Sa 1905. aastal sealt lahkusid, kuigi Su sünnitalu Pleesi mõne aasta pärast peremeheta jäi ja võõrastele müüdi, kuigi Sa ise oma hilisemas elus vaid mõne korra seal käisid, jäi Hiiu saar ikkagi Sinu sünnikoduks.

Viiskümmend pikka aastat oli Hiumaa eestlasele välismaa. Sinna pääses vaid erilubadega, mida polnud kerge saada, saart valvasid vene piirivalvurid, kes nägid igas saarele sõitjas, eriti eestlases, võimalikku kurjategijat, piiririkkujat, salakuulajat, fašisti, läänemaailma agent.

Olid juba meie juurest lahkunud, kui esimest korda Hiiumaale sain – tänu oma bussijuhist abikaasale, kes mu ühe ekskursiooniseltskonna sekka sokutas. Nõelterava pilguga puuris morn vene mundrimees mu nägu, siis passi ja piiritsooni luba, kus seisis „po služebnõm delam“ ja viskas siis dokumendid mulle tagasi: „Prohodite! Sledujuštši!“ Tegin, et piirivalveputkast välja sain, ja mõtlesin otse saatankliku kahjurõõmuga: näe, ikka olen siin! See maa siin mu jalge all on Hiumaa!

Pleesile ma tol korral ei saanud. Hiidlasest ekskursioonijuht teadis muidugi, kus asub Julius Oro sünnikodu, kuid ta ei tohtinud marsruudist kõrvale kalduda.

Kurimäel tasandas buss mõneks hetkeks käiku ja giid viipas käega sinnapoole, kus pidi asuma Pleesi. Küll nägin aga sel korral ära Öngu küla, kus arvatavasti kunagi maandusid meie Rootsist põgenenud esivanemad.

Järgmisel korral, kui olin jälle „jänesena“ ekskursioonil kaasas, julgesin juba giidiga nelja silma alla jäädes talle rääkida, mis mind Hiiumaaga seob. Muidugi teadis seegi giid Pleesist ning kahetses, et bussiga sinna sõita ei saa, jalgsimatkaks polnud aga aega – buss pidi õigeks ajaks praamile jõudma. Bussis andis giid mikrofoni minu kätte ja ma jutustasin reisiseltskonnale Sinu raamatust loetud lugusid – kõigepealt muidugi sellest, kuidas Su isa Ungru krahvi laevast maha jättis, mis sellele järgnes ja kuidas lugu siiski õnnelikult lõppes. Anna andeks, et ma seda tegin – Sa ju keelasid mul nende raamatute olemasolustki kellelegi hingata. Kuid ajad on muutunud, Sinule ei saa keegi enam midagi teha ja minulgi pole põhjust karta.

Selsamal sõidul tuli ühe peatuse ajal minu juurde keegi daam, kes küsis, kas ka Karl Oengo kuulus meie perekonda. Saanud jaatava vastuse, küsis ta, kuidas Karl elab, ja palus teda tingimata tervitada. Mul oli kahju talle pettumust valmistada. Karli, sinu noorima venna elutee lõppes ju veelgi varem kui Sinu oma.

Mu vestluskaaslane oli pärit Loksalt. Enne sõda oli ta noore tütarlapsena kodulahel paadiga sõites merehätta sattunud, ja Loksal teeninud mereväelane Karl Oengo oli talle ja tema sõbratarile appi tulnud. Kahju, et Sina sellest teada ei saanud. Sa oleksid oma väikevenna üle kindlasti uhke olnud.

Kui sõja lõpp oli juba silmaga näha ja Eestimaa saatus otsustatud, püüdis Karl viimasel hetkel vabasse maailma pääseda. Kahjuks sattus paadimees olema selline inimene, kes oma kaasmaalaste pealt kaks korda teenis: kõigepealt kasseeris ta paadiseltskonnalt ülesõiduraha, siis läks ja müüs kogu paaditäie venelastele maha. Karli elutee lõppes, nagu Sa tead, Siberis Taišeti vangilaagris.

Sinu sünnikodu Pleesit olen ma siiski näinud. Saatus tahtis, et see sünniks mõni nädal enne Sinu sajandat sünniaastapäeva, 1996. aasta juunis. Eestis lehvisid juba kaheksandat aastat taas sini-must-valged lipud, vene soldatid olid Heltermaa sadamast kadunud, ja mina olin oma 11. klassi õpilastega suvisel kunstipraktikal. Üks minu õpilastest, Liis, kes oli Hiiumaalt pärit, korraldas asja nii, et saime kogu praktika ajaks öömaja ja elamise Kuri koolimajja! Õpilased käisid iga päev koos kunstiõpetajaga väljas joonistamas. Mina olin suhteliselt vaba inimene, minu ülesandeks oli õhtune korrapidamine. Suurt korrapidamist seal vaja ei läinudki, need olid head ja korralikud noored inimesed. Päeval sain ringi jalutada, kahetsesin vaid, et mul Sinu raamatut kaasas ei olnud. Naabertalu Pille, kes oli praktikalaagri kokaks, viis mind ühel päeval Pleesile.

Olin hellitanud lootust, et kui olen Pille abiga tee Pleesile selgeks saanud, siis tulen kord jalgrattaga Hiiumaale. Ratta oleksin rongiga Haapsallu sõidutanud, kõik edasine polnuks enam

probleem. Minu arvates. Kuid nüüd sai mulle selgeks, et kui kunagi sai Pleesile ja sealt välja hobusega, siis nüüd pole seal isegi jalgrattaga enam midagi peale hakata. Koht on täiesti maha jäetud, teed soostunud ja umbe kasvanud. Trügisime läbi oksteräga, porimülgastest ülesaamiseks ronisime mööda mahalangenud puutüvesid. Kummaline oli, et veel juuni alguses õitsesid siin ülsed ja varsakabjad, samal ajal kui kuivemates kohtades võis juba nurmenukke korjata.

Ja siin ta siis oligi – Pleesi. Kurb oli vaadata mahajäetud maja, samas teades, et siin elas ja askeldas kunagi suur pere, jooksid lapsed, ammusid-määgisid loomad. Maja oli uus, ehitatud tulevikku silmas pidades; oli vanaisa rajatud ja hooldatud suur õuna- ja marjaaed. Vaatasin ringi – kus see võis küll olla? Majagi oli maadligi vajunud, viimsegi värviraasu kaotanud, ukSED raudlattide ja tabalukkudega suletud. Önn veel, et riisujad-rüüstajad siia soise maa taha pole viitsinud tungida. Ega Sa ju tegelikult selle olukorra üle ei imestakski. Käsid ju siin neli aastat pärast seda, kui kogu teie pere Haapsallu kolis, ning juba siis jäi Sulle endisest lapsepõlvkodust masendav mulje.

Aga mul on siiski hea meel, et ma olen Pleesit näha saanud. Kardan, et rohkem ma sinna vist enam ei satu – ka jalgrattamatk mööda Hiiumaad jääb ära juba sellepärast, et pole, millega ratast Haapsallu viia. Rongid enam Haapsallu ei sõida, rööpadki on üles võetud.

Haapsalu. Kas Sa tunneksid veel oma koolipõlve kodulinna ära? Olen seal palju käinud – rongiga, bussiga, parematel aegadel isegi oma autoga. Kõige meelsamini käin seal üksi – siis saan segamatult olla oma mõtetega. Olen jalutanud mööda Kastinina teed, püüdes hoiduda kihutavate autode eest. Holmipealne on rikaste inimeste ilusaid maju täis ehitatud. Krunt, kus asus teie roheline kodumaja, on kolmeks jagatud, iga kolmandiku peal uus maja. Teie vana majagi on tundmatuseni muutunud. Muidugi pidigi see nii minema – maja oli juba peaaegu kokku varisemas. Tänu inimestele, kes selle uuesti üles ehitasid!

Viik oli vahepeal peaaegu kinni kasvanud. Nüüd, paar aastat tagasi hakati seda siiski juba stüvendama ja puhastama.

Sinu raamatust välja kirjutatud spikker näpu vahel, kõndisin Sinu kodumajast kunagise Lehmanni koolini. Maja võis olla küll seesama, kuid selle pikemaks silmitsemiseks polnud võimalust – maja ümbritses kõrge tihe plankaed, mille taha tungimiseks puudus mul vajalik julgus.

Tõihterkool oli mul juba Sinu eluajal leitud ja pildistatud. Tol ajal oli seal sees mingi töökoda. Tänapäeval on seal Haapsalu Püha Johannese koguduse pastoraat. Igati väärikas ülesanne Sinu vanale koolimajale.

Raudteejaam, mis ehitati Sinu esimestel Haapsalu-aastatel, on muutunud raudteemuuseumiks. Rongiliiklus Haapsalu ja Tallinna vahel lõpetati, kuna see ei toonud enam midagi sisse. Mis parata – aeg läheb edasi, järjest rohkem sõidetakse isiklike autodega, vaesem rahvas sõidab bussiga. Aga minul on siiski rongisõidust kahju. Mulle meeldis rongisõit. Kuid, jah, viimastel aastatel oli vagun Ristist alates peaaegu tühi.

Oengode viimse puhkepaiga hauasammas on ikka veel püsti, kuid hauaplatsi hooldajaid on väheks jäänud. Peale minu käib seal aeg-ajalt küll keegi, kuid kes – seda ei tea. Ma ei tea sedagi, kes teie platsile maetud on. Sinu isa ja ema muidugi. Aga seal on veel kolm küngast. Kes nende all puhkavad? Teie pere Haapsalus elamise ajal lahkunuid oli ju seitse: väike Artur, vanaema Leeno, August, isa Gustav, Mahta, ema Leeni, tädi Anna. Kes neist on mujale maetud, ja kuhu? Nende viimane puhkepaik on vist ammu rohtunud, võib-olla juba pealegi maetud.

Kuid kas see ongi oluline? Olin kord Sinu venna Juliuse tütre Juta juures külas. Poole aasta eest oli surnud tema poeg Jaan. Juta ei saanud minna Metsa-kalmistule poja hauda hooldama oma haigete jalgade tõttu. Tema minia, kes samuti sel hetkel seal oli, kurtis omakorda, et kuna ta elab kaugel, autot ei ole ning bussiühendus on halb, siis ei pääse temagi kuigi sageli oma mehe hauale. Mul on siiani meeles Juta vastus: „Ära muretse. See seal Metsakalmistul künka all on ju ainult kest. Ega see pole Jaan. Jaan on ja jääb meie jaoks ikka selleks, kes ta elavana oli.“

Need sõnad on väärt, et neid meeles hoida.

Tallinn. Beljajeva kooli ei ole ammu enam. Pärast sõda oli selles majas kaua aega lastehaigla. Kui hakati ehitama Viru keskust, lammutati see maja. Üldse on Tallinn tundmatuseni muutunud just selles osas, mida Sina tundsid gümnaasiumiõpilasena ja hiljem algkoolijuhatajana. Ei ole enam neid maju ega kõiki neid tänavaidki, kus Sa elasid ja kustkaudu kulges Su koolitee.

Et Sinu XII algkooli Tartu maanteel enam ei ole, seda Sa ju tead. Olid tol saatuslikul 9. märtsil 1944. aastal ju linnas, õigemini Nõmmel, kus meie pere juba mõnd aastat elas. Sinu kooli kohal on nüüd autoparkla.

Meie Nõmme kodu on ikka veel alles. Olen jäänud viimaseks meie suguvõsast, kes siin elab.

Mis on saanud Sinu perest? Ja millest oleksid kirjutanud oma „Eluraamatu“ viiendas osas, millele olid kavandanud nii ilusa pealkirja – „Õhtupäikese säras“?

Eelmise osa lõpus kurtsid, et Sa pole suutnud oma lastele eluõnne anda. Sa poleks saanudki seda teha. Seda ei saa keegi teha, sest mitte keegi ei saa elada teise inimese elu; ei saa ka ükski ema, kuigi ta soovib oma lastele tõesti parimat, tahta, et täiskasvanud lapsed elaksid vanemate poolt hoole ja armastusega ette valmistatud ja kaunilt serveeritud elu. See oli ehk mõeldav mõned head sajandid tagasi. Nüüd enam mitte.

Ja õnne? Oleneb, mida õnneks pidada. Üks õnn on see, mille kohta öeldakse, et igaüks on oma õnne sepp. Kuid kas me alati teame, mis on meie jaoks see õige õnn? See, mille me peame endale ise sepiutama? Ja kui me seda ka teame, kas oskame selle endale ise valmis teha? - No nii, kuulen juba Sinu vastust: selleks ongi vanemad; laps ise on ju rumal, ta ei tea, mis talle on hea. Laps pannakse mainekasse kooli, talle valitakse sobiv elukutse ja karjäär, tütar pannakse soliidsele mehele, pojale võetakse korralikust perekonnast naine. Aga võib juhtuda, et isa-ema valitud koolis õppimine ei edene: puudub andekus ja huvi. Kuulekas laps omandab ehk tõesti vanemate soovitatud eriala: aga kui pole kutsumust, siis jääb ta eluks ajaks vastuvett ujuma. Raha tuleb, aga töörõõmu ei ole. Ja abielludes võib noor inimene kogu suguvõsa suureks rõõmuks teha hiilgava partii – aga kui pole armastust, siis kujuneb harmoonilise perekonnaelu asemel hall, tüütu, närviline argipäev.

Kooli laps endale muidugi ise valida ei saa. Ta lihtsalt pannakse kooli, ja asi sellega. Vähemalt algkooliga on nii. Keskkooliga on juba nii ja teisiti. Sina võitlesid end ise gümnaasiumi. Sinu pojalt ja tütrelt valikuvõimalust polnud – te panite nad oma äratundmise järgi parimatesse gümnaasiumidesse. Sinu vanema lapselapse käest samuti ei küsitud, kas ja kus ta edasi õppida sooviks. Kuid Su noorem lapselaps valis endale ise kooli. Usun siiski, et keegi meist oma haridustee üle ei nurise.

Elukutse võivad vanemad muidugi soovitada, kuid siin on siiski möödalaskmise võimalus üsna suur. Vanemad usuvad end oma laste võimeid, huvisid ja kalduvusi väga hästi tundvat, ning sellele vastavalt otsivad nad lastele ameti, mis oleks prestiižne, puhas, kerge, tervist säästev ja muidugi ka tulutoov. Kuid nad ei arvesta lapse sisemaailma, tema tundeid ja mõtteid, kõike seda, mis on lapses vahepeal arenenud omasoodu, vanematele ning mõnikord isegi lapsele endale teadmata. Kinnisema loomuga lapse puhul ei tuntagi seda, ei teata selle olemasolustki. Arvatakse, et laps on tuim ja saamatu, ta tuleb lihtsalt õigesse kohta paika panna. Pannaksegi. Siis aga astub laps ühel heal päeval lihtsalt rongilt maha ja sõidab hoopis teises suunas edasi, hoolimata vanemate hoiatustest ja manitsustest.

Ja abielu? Ega Sindki ju mehele pandud. Läksid ise, läksid omaenda valikul. Nii ka Su tütar. Oma poja iseloomu tundes pidid Sa juba teadma, et Sinul talle naist võtta ei õnnestu. Ausalt öeldes ei oleks ma osanud Sind kujutleda minia ämmana. Kuid, kallid Tella, on siiski hea, et Sa ei pidanud nägema XXI sajandil kehtivaid tõekspidamisi abielu kohta. Sa poleks suutnud neid omaks võtta. Sa poleks iial leppinud sellega, et Su tütar on rahul oma noorema tütre vabaabieluga ning oma vanemale tütrele lausa soovitab vabaabielu seadusliku asemel – põhjendusega, et siis on hiljem kergem lahku minna. Kahe inimese kooselu ilma eelneva laulatusega poleks Sinu jaoks olnud üldse mõeldav.

Teine õnn – see on saatus. Tema ees oleme kõik võimetud. Ta võib meid siia-sinna pillutada, võib meile parimaid võimalusi kätte mängida, kuid ta võib meid ka maadligi suruda, kõik meie unistused ning kogu meie aastatepikkuse töö ja vaeva purustada.

Sinu laste saatuse määras sõda. Ja seda poleks ei Sina ega ka Sinu lapsed ise suutnud ära hoida.

Su poeg Peeter – ta oli ju Su lemmiklaps, üks ole? Esiteks oli ta poiss, teiseks oli ta noorem, kolmandaks oli ta nõrgavõitu tervisega; ja lõpuks oli ta ka oma vanematele kuulekas ja hea laps. Ta

lõpetas Westholmi Gümnaasiumi just enne sõda. Mobilisatsioonist õnnestus tal pääseda. Kui ma asjast õigesti aru sain, oli ta küll mingis tööteenistuses, kuid oma hilisemates ankeetides õnnestus tal see vene võimude ees maha vaikida. Pärast sõda lõpetas ta Tallinna Polütehnilise Instituudi – praegu räägime Tallinna Tehnikaülikoolist – ning temast sai teedeinsener. Tema elu esimeseks ja ainsaks tökohaks sai Tallinna Trammipark.

Ja nüüd tulevad „oleksid“. Oleks sõda tulemata jäänud, poleks Peeter üliõpilasena ehk nii raskelt haigestunud. Nõrgad kopsud olid tal olnud ju lapsena. Küllap oli tegemist pärilikkusega – mõelgem Sinu vennale Augustile ja õele Mahtale. Kuid ta oli ju lapsepõlvest saadik hoitud ja hoolitsetud; rahuaaja tingimustes oleksid ära jäänud mitmedki külmetused ja vintsutused; talle oleks otsitud ja leitud parimaid ravivõimalusi Eestis ja välismaal. Nüüd tuli leppida nõukogude „tasuta ja kasuta“ arstiabiga.

Peetrist sai kibestunud, morn, endassesulgunud inimene. Vähemalt koduste ees. Väikesena kartsin teda: muidugi ei tahtnud ta last nakatada ning tegi sellepärast kõik, et mind endast eemale peletada. Tegelikult oligi ta suurema osa päevast kodust ära: õhtud veetis ta enamasti maleklubis. Jõudnud sealt hilja õhtul koju, marssis ta otsejoones oma tuppa, harva midagi teretuseks mühatades. Sinu küsimustele ta siiski napsõnaliselt vastas, meie, teistega ta eriti ei suhelnud. Vähemalt Sinu eluajal mitte.

Peeter oli mõistuseinimene. Tänu sellele õnnestus tal oma eluiga kindlasti oluliselt pikendada. Ta ei teinud ühtki liigutust enne, kui oli selle mõttes põhjalikult ette valmistanud; ta ei astunud ühtki sammu, kui polnud veendunud selle ratsionaalsuses. Nii vältis ta jõu kulutamist asjatutele siia-sinna jooksmistele ja muidu vehkimistele.

Ühel eluperioodil oli mul kombeks töölt koju tulles korraks köögis ringi vaadata ning siis kohe tagasi minna – poodi. Olin kiire käija ning see tempokas „jalutuskäik“ oli mulle parimaks vahendiks tööasjadelt kodustele ümber lülituda.

Peetrilt sain aga selle eest kõvasti tõelda: milleks asjatult edasi-tagasi joosta, mõistlik inimene astub kohe töölt tulles poest läbi!

„Jah, mis sa teed, näe, inimesel on tervis käes, aga ta ei oska seda hinnata!“

1967. aasta augustitorm lükkas meie maja ees kasvanud suure, võimsa kase poolviltu maja kohale. Järgmine kõvem tuul oleks puu maja katusele kukutanud – ja ei taha mõeldagi, millega see oleks võinud lõppeda. Peeter ajas asja telefoni ja rahaga korda, tellis tõstuki ja mehed, kes saagisid kase ladvast alates jupphaaval maha. Känd jäi järele, ja Peeter juuris selle üles. Üksi, ilma kedagi ligi laskmata. Ei mäletagi, mitu nädalat tal sellega aega läks; igal õhtul istus ta väikesel jalapingil kännu juures, kaevates väikese kühvliga – labidat oli tal raske liigutada – mulda juurte ümbert, ning saagis vabanenud juuri läbi. Tööriistadena olid tal kasutusel ka taskunuga ja vana supilusikas – ikka need, mille kasutamisel polnud vaja teha suuri liigutusi. Võttis aega mis võttis, aga kännu sai ta kätte, ja mingite kavalate kangisüsteemide abil läks tal korda see ka august välja upitada ilma ennast liigselt väsitamata ja kedagi kodustest appi kutsumata.

Oma viimasel eluaastal ehitas Peeter meile uue tänavapoolse piirdeaia – ikka ise, alates aiapostide vahetamisest ja lõpetades viimase pintsli tõmbega, ikka kellegi abi vastu võtmata. Ta võis lausa kurjaks saada, kui keegi oma abi pakkuma läks.

Kord veel Sinu eluajal, kui Peeter oli parajasti sanatooriumis, käis meil külas keegi tema töökaaslastest. Mis asjus ta tuli, seda ma enam ei mäleta. Sa juhatasid ta Peetri tuppa, te ajasite tükike aega juttu. Ning siis esitasid Sa oma poja sõbrale küsimuse, mis Sind kahtlemata juba kaua oli vaevanud. Vabandasid küll, et sa niisugust asja küsid – aga iga ema tahab ju teada, kas tema pojalt on lähedast sõbratari, „naispartnerit“, nagu Sina seda nimetasid. See huvitas meid ju õieti kõiki, isegi mind. Mitte keegi meist ei oleks julgenud seda Peetrilt endalt küsida. Vastust ei oleks me niikuinii saanud.

Ja ega Sa nüüdki vastust saanud. Või mis vastust Sa oleksidki võinud saada, mida olekski too sõber võinud Sulle vastata – midagi niisugust, mida me kõik juba niikuinii poleks teadnud? Meie kõik – jah, ka mina, kuigi Sa pidasid mind veel kahekümne aastasenagi pururumalaks lapsukeseks, naiivseks tallekeseks, kes midagi ei tea, ei kuule ega näe, millestki aru ei saa ning kelle eest tuleb kiivalt varjata kogu täiskasvanute maailma.

Peeter oli ju mõistuseinimene. Ta teadis täpselt oma olukorda. Ta tundis oma organismi ja oma haigust, teadis, kui palju ja milliseid võimalusi elul talle veel pakkuda oli. Päris kindlasti oli Peetri tutvusringkonnas naisi, kes tema vastu huvi tundsid: töökaaslaste hulgas, maleklubis, ka sanatooriumides, kus ta tihti ravil viibis. Oli ta ju hea välimusega, haritud, intelligentne noormees, ei joonud ega suitsetanud; vastupidiselt kodusele mornile olekule olevat ta, nagu tagantjärele kuulsime, olnud seltskonnas vaimukas, lõbus, meeldiv inimene. Mis tema südames toimus, seda ei saanud keegi kunagi teada. Kuid südametunnistus ei lubanud tal luua kellegagi püsisuhet. Ta teadis, et ei suudaks kanda vastutust oma perekonna, oma laste tervise eest.

Peeter elas neljakümne seitsme aastaseks. Ta töötas peaaegu viimase hetkeni. Igal hommikul läks ta kodust bussipeatusse, samme lugedes ja iga kahekümne sammu järel puhates. Nädal aega enne oma surma võttis ta puhkuse.

Peeter lahkus 8. juulil 1970. aastal. Tema ärasaatmisel Toomkirikus astus minu ema juurde keegi naine, punane roos käes, ja palus emal see roos Peetrile kirstu asetada. Ju tal oli mingi põhjus, miks ta seda ise ei söandanud teha. Siis kadus ta matuseliste sekka, ja kuigi ema oleks väga tahtnud temaga rääkida, ei õnnestunud tal teda hiljem enam leida. Kuid hauptlatzi korrastamas käies leidsime aeg-ajalt ikka Peetri haualt üksiku punase roosi.

Kes sa küll olid, sina, kes oleksid võinud olla mu onunaine? Oleksin tahtnud sind tundma õppida. Kuid aeg on edasi läinud, Peeter oleks praegu olnud juba kaheksakümne viiene – ja võib-olla oledki sa täna juba temaga koos.

Minu ema Vanda oli Sinu vanem laps. Pärast oma venna sündi langes ta kohe peres tähtsuselt teisele kohale. See oli ju ka loomulik: poiss oli ju ikkagi poiss, perekonnanime edasiviija. Ja noorem laps, pealegi veel nõrgavõitu tervisega, nõuab ju emalt kahtlemata rohkem tähelepanu kui viis aastat vanem, punapõskne, tervisest pakatav tüdruk.

Miks te talle küll niisuguse nime panite? Kust te selle nime üldse võtsite? Kuulsin kord, et papa olevat tahtnud tütrele hoopis *Aino* nimeks panna. Olekski olnud ilusam – minu arvates. Aga ma tean ju Sind, Tella: Sina otsisid erilist nime, niisugust, mida ei ole mitte igaühel. No ja leidsidki. Aga ei Sina ise ega Su pere, ei ka sugulased, koolikaaslased ega tuttavad – mitte keegi ei kasutanud ju kunagi seda nime. Ikka ainult Tipa ja Tipa.

Sinu ja Su tütre vahel pole kahjuks vist kunagi olnud nii sooje ja südamlikke suhteid nagu ema ja tütre vahel õieti peaks olema. Kui mu ema oli alles mudilane ja ainus laps, oli kogu Sinu aeg ja energia Su kooli ja kirjanduse päralt. Lapse eest hoolitses teenija. Ta oli toidetud ja hooldatud. Sina hoolitsesid tema riietuse eest – lapsel oli piisavalt palju riideid, ilusaid riideid, ta nägi alati välja nagu nukuke – ilus laps nagu ta oli. Sa käisid meelsasti temaga pühapäeviti jalutamas, võtsid teda, nagu hiljem ka Peetrit, alati külaskäikudele kaasa. Sa olid uhke oma ilusate, heade, andekate laste üle. Kuid südamesoojus kuulus siiski pojale.

Tipa oli elavaloomuline, lõbus, julge, hea esinemisuskusega laps. Sellisena nägid Sa teda hea meelega. Kuid ta oli ka ettevõtlik, igast uuest asjast kergesti tuld võttev, põikpäine, oma tahet läbi suruda püüdev isiksus – sellisena oled Sa teda ise kirjeldanud, ja just sellisena ta Sulle ei meeldinud. Kuid need on ju Sinu enda iseloomujooned! Lisaks kõigele oli temas paras portsjon papalt päritud mulgi jonni ja kangekaelsust.

Pea kinni – kas see oligi ainult papalt päritud? Ilma jonni ja kangekaelsuseta pole Sinagi toime tulnud – mõtle kasvõi ainult sellele, kuidas Sa gümnaasiumi pääsesid, selle asemel et pärast Töchterschule't käia aastake õmbluskursustel ning siis hakata saksakeelseks „bonneks“ vene suvitajate perekonnas. Sellise elutee oli ju Sinu ema Sulle kavandanud – temagi soovis Sulle ju parimat, samas pidi ta aga hoolitsema ka Sinu kuue noorema venna ja õe tuleviku eest. Aga Sina läksid oma teed, nii nagu läksid oma teed ka Sinu enda ning Sinu vendade lapsed ja lapselapsed.

Sinu tütar ei olnud nii visa õppi ja nagu Sina tema eas olid. Sinu otsus tema kohta oli – andekas, kuid laisk. Kas nüüd just laisk, arvan, et pigem pisut tuisupäine. Sellegipoolest lõpetas ta gümnaasiumi tunnistuse järgi otsustades üsna „üle keskmise“ hinnetega: reaalinetes rahuldav, teistes hea või väga hea. Ta läks Tartu Ülikooli teoloogiat õppima, kuid ei lõpetanud seda. Miks – seda tean ma vaid oletamisi. Sinu versioon oli – Tipa ei viitsinud õppida ja papa võttis ta ülikoolist ära. Tema enda jutu järgi tuli ta ise ülikoolist ära, kuna teoloogia õppimisel poleks tema jaoks olnud perspektiivi. Pealegi oleks see teaduskond niikuinii suletud enne, kui tema oleks jõudnud lõpetada.

Peamine põhjus oli vist siiski – poisid! Koduse küllaltki karmi järelvalve alt pääsenud ilus tüdruk tundis end ülikoolilinnas kindlasti nagu vabaks lastud vasikas – andke Te mulle mõlemad andeks see võrdlus! Aga see oli päris kindlasti üks põhjus, miks ta eksamite tähtaegadest kinni ei suutnud pidada. Mulle neist asjadest eriti ei räägitud, kuid sattusin kord lugema üht oma ema kirja, mille ta Sulle oli Tartust kirjutanud ning milles ta ennast ja „seda poissi“ tuliselt kaitses. Ühe koduse tüli käigus kuulsin Sind ütlemas: „Ära sa arva midagi, meie papaga teame väga hästi, mis Tartus toimus!“

Mis seal siis ikka nii toimuda sai. Aga kui Tipa koju tagasi tuli, võtsite te tema mehelepaneku tõsiselt päevakorda. See näis olevat kõige õigem viis tema taltsutamiseks ja paikapanemiseks. Kandidaat oli ju olemas – pealinna nimeka pastori poeg.

Pastoripere kutsuti külla; joodi kohvi, vesteldi maast-ilmast ning siis saadeti noored jalutama. Jalutuskäigul oligi noorhärja mu emale ettepaneku teinud – ja tema lükkas selle tagasi. Noormehele põhjendas ta seda oma noorusega, tegelikult tuli kõik talle väga ootamatult, ta polnud abielule üldse veel mõelnudki, pealegi tundis ta vanemate väljavalitut üsna pealiskaudselt.

Kui külalised olid lahkunud, küsisid Sa muidugi kohe põnevusega jalutuskäigu tulemuste kohta. Ja said väga vihaseks. „Mis sa endast õige mõtled, kes sa niisugune üldse oled, et nii lugupeetud inimeste ettepaneku tagasi lükkad!“

Tundsid, et tütar on perekonda kogu linna ees blameerinud ja olid kindel, et pärast seda ei vaata ükski endast lugupidav mees enam tema poolegi.

Kord ütlesid Sa mulle mingi jutujamase käigus: „Kui sinu ema oleks meie sõna kuulanud, siis oleksid sina praegu Rootsis pastori tütar!“

Ma ei mäleta, mida ma tookord vastasin või kas ma üldse midagi vastasin, kuid mõttes küsisin ma: „Ja kui minu isa oleks oma vanemate sõna kuulanud, kes ma siis võiksin olla?“

Tipa ja Johannes leidsid teineteist Pedagoogiumis. Nad abiellusid 1941. aasta mais. Riigipööre oli toimunud, Toompeal lehvis punane lipp, tänavatel kõndisid vene ohvitseride naised öösärkides ja valgetes barettides. Euroopas käis juba sõda, oli ilmne, et see jõuab peagi ka Eestisse. Rahvas ostis rasketeks aegadeks kokku soola, suhkrut, kuivaineid. Olemasoleva raha eest osteti kõike võimalikku – kristalli, lauahõbedat, riidet, mida iganes. Ei võinud ju teada, mis saab raha kursist edaspidi.

Pedagoogiumi teisel kursusel õpiti juba nõukogude aja vaimus. Loen oma ema ja isa lõputunnistustelt vene keele ja nõukogude konstitutsiooni hindeid.

Abielu registreerimas käisid nad jooksuga loengute vaheajal. Laulatus toimus kodus – kirikusse ei julgetud minna koolist väljaviskamise kartuses.

Sa pole minu kuuldes kunagi sõnagagi maininud, kas see abielu oli sulle meelepärane või mitte. Minu isa kohta pole Sa iial ühtki halba sõna öelnud. Küll aga kordasid Sa hiljem ikka ja jälle, et mees olgu naisest vähemalt kümme aastat vanem, temast haritum ning seltskonnaredelil pulga võrra kõrgemal. Sinu väimees oli Su tütrest kuu aega noorem ja hariduselt temaga samal tasemel. Mis seltskondlikku positsiooni puutub, siis nõukogude võimu silmis oli mu isa küll emast kõrgemal tasemel – vaese lesknaise poeg, „külaproletaarlane“.

Ma ei tea, kas Sina sellest midagi teada said, kuid just Johannese ema ja õed-vennad olid alguses olnud väga linnatüdrukust minia vastu. Põhjus oli väga lihtne: perekonna vanim poeg oleks pärast kooli lõpetamist pidanud maale tagasi tulema, tööle hakkama ning edaspidi aitama õdesid-vendi koolitada. Naise oleks ta kodukandistki leidnud.

Hiljem oli mu ema läbisaamine oma ämmaga siiski üsna hea. Mu isapoolne vanaema oli küll vihastudes väga äkiline, kuid rahunes peagi ja pikka viha ei pidanud.

Kord, kui olin juba täisnimene, heitsid Sa mulle ette, et ma olevat nii oma isa- kui emapoolsetelt sugulastelt pärinud just nende vead. Nii see ilmselt ongi. Olen äkkvihaga nagu mamma Miili, ja pean pikka viha nagu Sina.

Niisiis, tütar abiellus, lõpetas kooli, noored rajasid oma kodu Nõmmele Lätte tänavale. Kauaks nad sinna ei jäänud – Johannes määrati Riisipere lastekodu kasvatajaks, hiljem juba juhataja kohustetäitjaks. Sõda käis juba. Peeter oli oma tervise tõttu valgepiletimees, Johannest ei päästnud aga miski. Siia-sinna laveerides õnnestus tal küll üsna kaua mobilisatsioonist kõrvale hoida, kuid päris sõja lõpus, 1944.aastal tuli tal siiski munder selga tõmmata. „Vale“ munder muidugi, aga

missugune munder on üldse kunagi see õige? Missugune munder õigustab inimeste tapmist, kodude ja perekondade hävitamist, laste isata jätmist?

Kuna Johannes oli muusikamees – kuulu järgi olevat ta hakkama saanud iga pilliga, mis tema käeulatusse sattus – siis üritas ta juba mobiliseerituna pääseda sõjaväeorkestrisse, kus ellujäämise võimalused oleksid olnud veidi suuremad. Saatus tahtis aga teisiti. Johannes sai küll asjaajamiseks linnaloo, kuid meest, kelle allkirjast asi olenes, polnud sel päeval Tallinnas. Ja oma väeossa tagasimineku hiline minek oleks teda välikohtu ette viinud.

Oma esimest ja kahjuks ainukest last sai Johannes siiski näha. Ta polnud veel mundrimees, kui 1942. aastal sündis tütar.

Sa jutustasid mulle kord, kuidas Sa 8. mail, teada saades lapselapse sünnist, tormasid Sakala tänava haiglasse, lükates eest ära kõik Su teed tõkestada püüdnud ehmunud õed ja sanitarid: Sinu tütar ja türetütar olid siin, ja miski muu ei läinud Sulle korda.

Tipa vaatas Sulle palatinurgast rõõmsalt vastu ja hüüdis: „Kui sa teaksid, mamma, kui ilus laps ta on!“

Aitäh, ema, et Sa nii ütlesid. See jäi elus esimeseks ja viimaseks korra, kus keegi seda tüdrukut ilusaks nimetas.

Noor perekond elas Riisiperes kuni Johannese mobiliseerimiseni. Kuna elati kohaliku meieri majas, ei tuntud vaatamata sõjaajale toidumuresid: piima, koort ja võid oli alati. „Te teete mu ametile häbi, kui lapsele piima annate,“ oli meier kord öelnud. „Kas te ei tea, kus koorenõu seisab?“

Allameetrimhe perspektiivist vaadatuna on meierei tohutult suur ja kõrge maja. Suured rattad pöörlevad mürinaga ja rataste peal liigub lai lint. Ema käest lahti lasta ja lähemalt vaatama minna ei tohi. Ega julgekski.

Lastekodulastel on suvevaheaeg. Koos joostakse kuhugi – kasvataja kaheaastane plikapõnn koos teistega. Suured lapsed jooksevad kiiresti, väike sibab nagu jaksab, rohukõrred ulatumas kõrgele üle pea. Tee on rööplik, tüdruk komistab ja kukub. Hakkab nutma – mitte valust, vaid hirmust teistest maha jääda. Tuleb Suur-Tiiu; ta on tõesti väga suur, ta käib juba koolis. Ta manitseb: „Kui sa nutad, siis Suur-Tiiu läheb ära!“

Punaste pükstega Jaak materdab malakaga heina: „Mina lähen sõtta!“ Jaak on teise kasvataja poeg, vanuselt suure ja väikese Tiiu vahepealne, koolis veel ei käi.

Jaak küll sõtta ei läinud, aga kasvataja Johannes läks. Läks ja jäi. Kaugele ta ei jõudnudki, sai oma kuuli siinsamas Eestimaal, Luunjas, vene mundris eesti poiste käest. Taluperemees, kelle maa peal laskmine toimus, mattis ta oma põllu äärde maha. Selleks ajaks kui tema langenud sõdurini jõudis, olid Johannese saapad, laulatussõrmus ja käekell kadunud. Sel ajal ei lauldud veel, et eestlane olla on uhke ja häa.

Toosama talumees leidis Johannese taskust mõned fotod ja ilmselt ka Tipa saadetud kirja – kust muidu võis ta tema nime ja aadressi saada? Tema oligi see, kes meile surmateate saatis. Ametlikku teadet ei tulnudki.

Richard Koger – nii oli talumehe nimi – oli pakkunud võimalust langenu tema põllupeenralt ära viia ja kodukalmistule ümber matta. Kuid kust pidi neil päevil – 1944. aasta septembris! – võetama transport sõiduks ida suunas? Lõpuks oli ema Miili öelnud: „Jätke poisid rahule, las ta puhkab seal kus ta on!“

See otsus päästis omaksed arvatavasti teisestki šokist: Richard Kogeri sõnul oli Johannest tulistatud meetrise vahemaa pealt otse näkku.

Olen juba meie Nõmme kodus. Kaks tugitooli lükatakse vastakuti kokku ja nii moodustub mulle paras voodi. Sina, mamma, seletad mulle, et minu oma „pulkadega“ voodi on veel Riisiperes ja ema läks seda sealt ära tooma; kui ma hea laps olen, siis tuleb ema varsti koju, aga isa läks mulla alla magama. Hiljem räägid Sa mulle, et isa on Taevaisa juures. Olen segaduses: taevas on ju üleval, muld on all – kuidas saab keegi olla ühtaegu taevas ja mulla all?

Ja siit algabki elu Nõmme majas. Pere elab maja alumisel korrusel viiekesi: Sina Jaaniga, Peeter, Tipa oma lapsega. Jaan töötab õhtukoolis matemaatika, füüsika ja geograafia õpetajana. Sina oled siinsamas Hiiul 28. Mittetäielikus Keskkoolis algklassiõpetaja. Peeter on üliõpilane. Tipa töökoht on samuti kodu lähedal: ta õpetab eesti keelt ja kirjandust Tallinna 10. Keskkoolis.

Mida teha lapsega? Kuhu see panna? Kes teda hoiab? Lastesõime kolmeaastast enam ei võeta. Tüdruk pannakse lasteaia järjekorda, kuid erilisi lootusi emale ei anta: eelisjärjekorras võetakse vastu nõukogude armee võitlejate ja langenute lapsi, kangelaste lapsi, paljulapseliste üksikemade lapsi – keda kõike veel. Fašisti ainus võsuke oodaku kannatlikult, võib-olla tuleb kunagi aeg, kui leidub koht ka tema jaoks. See aeg jäigi tulemata.

Metsa tänava lastesõime juhataja, peretuttav, nõustub siiski riski peale välja minema ja võtab Tiiu sõime vastu.

Midagi head sellest välja ei tulnud. Tüdruk lihtsalt ei harjunud hulga endast väiksemate seas olema.

Kui perre sünnib noorem laps, siis läheb vanemal lapsel ikka pisut aega, et uue olukorraga harjuda, õppida väiksemaga ümber käima, temaga arvestama, aga ka ise enese eest seisma, kui vaja.

Siin aga sattus suurt kasvu, paks, kohmakas tüdruk äkki päevapealt terve karja endast pisemate hulka, kelle seas ta ei osanud olla. Nagu elevant portselanipoes. Pööras ta end juhustlikult veidi ettevaatamatult ringi, juba müksas ta kogemata oma selja taga seisnud tallejalgadel mudilast, see kukkus istukile ja hakkas nutma. Miks Juku nutab? Kes lükkas? Tiiu lükkas! Tiiu nurka! Sai paharet loa nurgast välja tulla, istus maha, võttis mänguasja kätte. Aga seda nähes tuli pisikesele Mallele tahtmine ka just sellesama nukuga mängida. Ja just selsamal hetkel kui nuku üks ots oli ühe, teine teise lapse käes, jõudis kasvataja kohale: miks sa kisud väiksema käest asju ära? Nurka! Nii veetiski suur ja saamatu tüdruk põhilise osa lastesõimeajast nurgas seistes. Paha laps, öeldi. Lööb ja lükkab väiksemaid, kisub mänguasju käest ära. Ise nutab ka veel. Igavene piripill ja jonnipunn! Ise veel õpetajate laps, häbi võiks olla!

Kuid tegemist oli ju siiski vaid kolmeaastasega, kellel polnud seni teiste lastega kuigi palju kokkupuutumist olnud. Polnud ju tema süü, et tal oli mõistust vaid kolmeaastase jagu, et ta oli oma vanuse kohta suurt kasvu (isa pärandus!), paks, ületoidetud (Riisipere meieri rõõskkoor!) ning kohmakas, kuna laps oli seni pidanud kodus ainult üksi oma nurgas paigal istuma ja vaikselt omaette mängima, et täiskasvanutel mitte jalus olla.

Kõige hullemad olid lastesõimes õhtud, kui teistele lastele hakati järele tulema. Kooliõpetaja tööpäev on iga riigikorra ajal olnud määramata pikkusega. Kui ikka on veerandi lõpp ja koosolek, siis istud seal niikaua kui vaja. Ja ega vene ajal ainult veerandilõpu koosolekuid peetud. Olid kõikvõimalikud poliitõppused, „tootmisnõupidamised“, lahtised parteikoosolekud, millest just parteitute osavõtt oli eriti kohustuslik, ametiühingu koosolekud, tsiviilkaitse õppused, rääkimata lastevanemate koosolekutest – ja kõik ikka pärast teise vahetuse viimase tunni lõppu. Lastesõime koristajatädi oli vihane: ka tema tahtis ju koju minna! Ta hakkas koristama. Lükkas need paar last, kellele veel polnud järele tulnud, ühte tuppä kokku ja sidus ukselingi käterätiga kinni, et põnnid toast välja tema tööd segama ei tuleks. Mänguasjad olid kõik juba kappidesse pandud, toolid-lauad üksteise otsa tõstetud. Jäi üle ainult seista või põrandal istuda, ja peaasi – wait olla! Egas koristajatädi pidanud olema mingi pedagoog või psühholoog. „Sa oled paha laps, vaat sellepärast ema ei tulegi sulle järele! Niisugust last ei taha keegi endale koju! Vaat kui kustutan sul tule ka ära, jääd ööseks siia pimedasse tuppä, ulu siin siis üksi nii palju kui tahad!“ Ennem võib bensiiniga tuld kustutada kui sellise ähvardusega niigi stressis last wait jääma sundida. Stressist ei teatud sel ajal muidugi midagi: laps oli lihtsalt paha ja kõik.

Vene aeg oli rikas kõikvõimalike kontrollbrigadide ja inspektorite poolest. Neid käis haridusministeeriumist, tervishoiuasutustest, finantsametist, parteiorganisatsioonist, ametiühingust ja kust kõik veel. Ühe järjekordse kontrollreidi eel saadeti „ebaseaduslik“ laps kiiresti koju. Ja sinna ta jäigi.

Õieti oli nii paremgi. Mitte midagi hullu ei juhtunud. Üksi pidi laps olema ainult mõned tunnid päevas. Tipa läks muidugi hommikul vara kooli, kui tüdruk veel magas. Tema tööpäevad olidki kõige pikemad, sest tal oli tunde mõlemas vahetuses. Sinu klass käis koolis pealelõunati, niisiis olid Sa hommikuti kodus, äratasid lapse üles, panid ta riidesse ja andsid talle süüa, sel ajal

kui papa poes ja turul käis. Keskpäeva paiku läksid Sinagi tööle. Papa oli kõige kauem kodus – öhtukooli tundidesse jõudmiseks pidi ta kodust välja minema kella 4-5 vahel pärast lõunat. Ta küttis toad soojaks, jättis lapse jaoks köögilauale piimatassi ja paar võileiba, keeras ukse lukku ning läks. Tüdrukule korraldati iga päev uuesti üle, kuidas üksi kodus olla, mida tohib teha ja mida mitte. Rohkem oli siiski neid asju, mida ei tohtinud. Ei tohtinud olla mujal kui magamistoas või köögis. Ei tohtinud akende lähedusse minna. Uksekella helinale ega koputusele ei tohtinud vastata. Ühtki kapiust ega sahtlit ei tohtinud puutuda. Tuletikud ja arstirohud olid kindlasse kohta ära pandud, elektririistu meil tol ajal praktiliselt ei olnudki. Kuna laps ei osanud ise pimenduskatteid akende ette tõmmata, siis ei tohtinud ka lampi põlema panna. Kui pimedaks läks, tuli ronida Sinu tugitooli ja seal vaikselt istudes oodata.

Sina olidki tavaliselt esimene, kes koju jõudis. Kõigepealt panid Sa tule põlema ja vaatasid, kus laps on. Kus ta siis ikka olema pidi, ikka Sinu tugitoolis!

Kui ta just polnud magama jäänud, siis vaatas ta Sulle sealt mittemidagiütleval pilgul vastu. Ega Sul esimesel hetkel tema jaoks palju aega olnudki: kõigepealt tuli pimenduskatted ette tõmmata – oli ju alles esimene sõjajärgne aasta! Siis ruttu riided vahetada, tuli pliidi alla teha ja hakata süüa tegema. Vahepeal jõudsid Sa veel kiire pilguga vaadata, ega laps mingi pahandusega polnud hakkama saanud, ning suurest kingakarbist poole postkaardi suurused liikuva aabitsa tähed voodi peale ritta laduda. Las laps mängib nendega, ehk jääb mängides mõni tähekuju juba meeldegi, läheb hiljem lugemaõppimine kergemini!

Aitäh, et Sa seda tegid! Nende tähtede ladumisega jäi mulle tähestik pähe, ja lugemine sai selgeks ammu enne kui Sina selle õpetamise ette võtsid.

Et laps üksi olles igavusest paha peale ei läheks, jäeti tema käeulatusse vanu ajakirju: „Mareteid“, „Huvitavaid Žurnaale“, „Taluperenaisi.“ Las laps vaatab pilte! Pesureklaamide ja aktifotodega leheküljed olid millegipärast kõik kuidagi kokku kleepunud, aga seal polnudki ju midagi eriti huvitavat näha: pesu oli aeg-ajalt ikka koduski nõõril rippumas, ja paljaid tädisid oli Valdeku saunas ka küllalt. Teised pildid olid palju huvitavamad. Alguses sai piltide allkirju kokku veerida, see oli päris tore. Siis tulid lähemale uurimisele „Singeri“ masina ja hakklihamasina reklaamid. Kohe tuli järele vaadata, mis nimi mamma õmblusmasina kastil seisab. Ei olnud Singer, oli Naumann.

Igas ajakirjas oli enamasti ka lastenurk. Sedagi võis lugeda. Need jutud tulid küll kuidagi tuttavad ette, aga mis siis!

Aga seal oli ju veel teisi jutte ka – pikki peenes kirjas jutte. Kust laps need väikesed trükitähed selgeks sai, kes seda enam mäletab, aga selged nad järsku olid. Jutte oli tore lugeda, kuigi sisu jäi segaseks. Ühes jutus sõitsid keegi onu ja tädi rongis, ja äkki oli tädi sõrmuse roheline kivi muutunud punaseks. Naljakas küll! Öhtul rabas laps täiskasvanuid küsimustega: Mis on Gina? Mis on Itaalia? Mis on brokaat? Noh, hea küll, Gina oli tüdruku nimi, Itaalia oli üks väga kauge soe maa, ja brokaat oli särav riie – aga kust laps niisugused sõnad võttis?

Igal juhul tulid Sa otsusele laps korralikult lugema õpetada, ju siis vist selleks, et saaks talle lasteraamatud kätte anda ja „Huvitavad Žurnaalid“ eest ära koristada.

Sa võtsid muidugi lapse lugemaõpetamist väga tõsiselt – kuidas siis teisiti, eluaegne kooliõpetaja ju! Otsustasid alustada nullist, et asi saaks selgeks nagu kord ja kohus.

Aabits oli mustade kaantega, punane kukk peal. Mis ajast ta meil majas olemas oli? Oli see sõjaeelne, -aegne või –järgne väljaanne? Igatahes oli laps seda raamatut enne juba näinud. Kui see nüüd kapist välja võeti, haaras ta selle kohe kätte ja tahtis lugema hakata.

Laks! Niiviisi head lapsed raamatuga ümber ei käi. Marss käsi pesema! Siis istusid Sa oma tugitooli ja panid lapse enda juurde väikesele jalapingile istuma. Esimesel lugemistunnil aabitsat veel lahti ei tehtud. Ühe käega hoidsid Sa kinnist raamatut enda käes, teisega võtsid lapse käe oma kätte ja koos vedasite te sõrme mööda kaanepealkirja, ise loendamatuid kordi korrates: aa-bits, aa-bits, aa-bits! Järgmisel päeval tehti raamat küll lahti – aga oh õnnetust, kaane all oli ju tiitelleht sellesama pealkirjaga! Jälle koogasite koos: aa-bits, aa-bits, aa-bits! Kolmandal tunnil hakkasid Sa lapsele i-tähte õpetama. Näitasid lapsele tuletikku, sukavarrast, teritamata otsaga pliiatsit, käskisid raamatu kaanelt i-tähe üles otsida; siis „lugesite“ koos: ii-ii-ii-ii! Lõpuks andsid Sa lapsele roheline pliiatsi kätte ja käskisid ajaleheservale – paberit oli tol ajal vähe, seda ei saanud lapsele sodimiseks

raisata – kriipse tõmmata ja iga kriipsu juures „ii!“ öelda. Lapse ergutamiseks ja positiivse meeleolu loomiseks hüüdsid Sa aeg-ajalt naerunäoga: „Oh kui lõbus, oh kui lõbus!“

Kas tead, ei olnud lõbus. Kohe üldse mitte. Igav oli, surmigav! Ma oskasin ju ammu juba lugeda, aga Sa ei uskunud seda. Kuidas võis laps osata midagi, mida vanaema polnud õpetanud? Pedagoogi enesearmastus lihtsalt ei lubanud Sul lapse omal käel õpitud oskust tõsiselt võtta. Ja muidugi oli Sul õigus: kõik see, mille laps üksi kodus istudes puhtast igavusest oli kuidagi selgeks pusinud, vajas ülevaatamist, kontrolli, paikapanemist. Aitäh, et Sa seda tegid!

Kuigi kaua need aabitsatunnid ei kestnud. Sul oli ju ikkagi palju tegemist ja vähe aega. Kui Sa nägid, et tüdruk saab lugemisega hakkama, lubasid Sa tal aabitsat ise edasi lugeda. Kusagilt tekkis majja ka lasteraamatuid. Kas need olid enne juba seal olemas või sai neid kusagilt osta – seda tead Sina. Mina ei tea. Üks hea haldjas, kes meie majja lasteraamatuid tõi, oli Marta Sillaots, „tädi Sillaots“, nagu mul kästi öelda. Ta ei olnud meie sugulane, kuid sõna „proua“ ei tohtinud ju lapsele õpetada ning „tädi Marta“ oleks olnud liiga familiaarne. Tema kinkis mulle oma raamatu „Tähekeste juures“, millest sai kauaks ajaks mu lemmikraamat. Ka „Armi ja vana vares“ oli tema kingitud. Sõjaeelset ajast oli veel säilinud – ja vist isegi müügil – „Looduse kuldraamatu“ sarja raamatuid. Neist on mees „Mängukool“ ja „Väikesed aednikud“. Need olid meil kindlasti kodus olemas. Oli teisigi, mis tuleksid kindlasti meelde, kui neid näeksin. Veel oli kaks juba vene ajal ilmunud õhukeste muinasjuturaamatute sarja. Need olid hallide kaantega, väga viletsal paberil, kuid hea, et esimestel sõjajärgsetel aastatel neidki oli. Meenuvad „Kuidas Jaromil oma õnne leidis“ ja „Väike Mukk“. Kuid kõige armsam oli mulle „Helepunane lilleke“. Lugesin seda ikka jälle uuesti, see oli mul peaaegu peas.

Ei Sina ega keegi teine meie peres vist ei teadnudki, et üksi kodus olles oli mul komme loetud raamatuid oma nukkude abil järele mängida. Mis teha – mängukaaslaste ju polnud, aga mängida tuli! Kui kaua sa ikka vaikselt tugitoolis konutad. Etendasin ise kordamööda kõigi tegelaste osi; kui midagi meelest ära läks, käisin vahepeal raamatust järele ajamas.

Ajakirjad olid küll lapse eest ära pandud, aga mõni neist sattus mulle aeg-ajalt ikka kätte ka. Ja nii juhtuski, et lugesin kusagilt – vist „Maretist“ – kuidas hooldada difteriidihaiget. Mis haigus see difteriit on, seda ei teadnud ma siis ega tea praegugi, kuid mängimiseks pakkus see igatahes ainet küll. Seal oli öeldud, et haige lapse voodi tuleb paigutada eraldi tuppa. Nii ma siis paigutasingi oma nuku Manni voodi „klaverituppa“ kirjutuslaua alla. Haige voodi kõrvale tuli panna kruus veega. Seegi sai tehtud. Ja siis tuli pahandus. Oli see nüüd samal õhtul või järgmisel, aga kui ema oli kogemata veetopsiku kirjutuslaua all jalaga ümber ajanud ja asja lähemal uurimisel laua alt nukuvoodi avastas, oli kuri karjas. Kõigepealt – kas tüdrukule polnud veel selgeks saanud, et peale magamistoa ja köögi ei tohi teistesse tubadesse minna? Kas tuleb tõesti tubade ukse lapse eest lukustama hakata? Ja miks on mänguasjad kirjutuslaua alla veetud ja sinna vedelema jäetud? Mänguasjade koht on mängunurgas, ja kui mäng on ära mängitud, siis tuleb asjad korralikult kasti tagasi panna. Kui niisugust asja veel juhtub, siis ei jäeta lapsele üksioleku ajaks enam ühtegi mänguasja kätte! Ja veel – kes lubas vett võtta? Veega mängimine oli kõvasti keelatud. Ei aita, tuleb ikka tüdruk teiste äraoleku ajaks voodisse panna, muidu mine tea, mida veel ette võtab! – Nii karmiks asi muidugi ei läinud. Üksi lukku ei pandud, mänguasju käest ära ei võetud ja nelja-aastast väikest vanainimest keset päeva voodisse ka ei topitud. See kõik oli vaid hirmutamiseks ja riidlemiseks. Hiljem seletasin küll emale, et Manni on haige, peab teistest nukkudest eraldi olema ja tema voodi kõrval peab olema veekruus. Sellest sai ema hea suutäie naerda ja hiljem külalistelegi naljaks rääkida. Ise sai ta aga Sinu käest noomida: näed siis nüüd, mis juhtub, kui laps loeb niisuguseid asju, mida tal pole tarvis lugeda, kas ma ei öelnud sulle, et pane need ajakirjad lapse eest ära!

Oli siiski päris hea, et laps hakkas lugema. Nii jäi talle vähem aega rumaluste tegemiseks, ja juturaamatud kompenseerisid mingil määral ka mängukaaslaste puudumist. Sina ise olid kasvanud õe ja hulga vendade seltsis, ka sinu omadel lastel oli koolihoovil, mis ju ühtlasi oli ka nende koduõu, palju kaaslast. Sinu lapselaps oli saatusest määratud üksi kasvama. Õdesid-vendi polnud talle antud, ja sõjajärgsetel ärevatel aastatel ei julgenud keegi väiksemaid lapsi kodust kaugemale, naaberõuedesse mängima lasta. Lisaks kõigele olid Sa ka väga valiv oma ainsa lapselapse mängukaaslaste suhtes. Sa pidid kindlasti teadma nende laste perekondlikku tausta: neil pidid tingimata olema haritud, intelligentsed vanemad, hea mainega kodu, mitte mingil juhul ei tohtinud

perekonnas keegi suitsetada, rääkimata alkoholi tarbimisest. Naabermajades Sinu lapselapsele sobivaid sõpru Sulle teadaolevalt ei olnud. Kõrvalmajas elas küll aasta vanem Maie, kuid tema Sulle ei meeldinud. Miks? Kõigepealt – lapsed olid läbi aia ise tutvust sobitanud. Sinu arvates oleksid aga Maie vanemad pidanud kõigepealt tulema Sinult luba küsima, kas lapsed tohivad mõnikord koos mängida. Aga mis siis, kui Maie vanemad Sinult sedasama ootasid? Teiseks ei tulnud Maie mitte hea lapse kombel tipa-tapa mööda tänavat ja värava kaudu meile, vaid ronis lihtsalt üle aia. Kolmandaks imetlesin ma Maiet juba esimesest päevast peale kui osavat ronijat, tahtsin ka ise õppida üle aia ja puude otsa ronima. Selge – naabritüdrukul on meie lapsele halb mõju: õpetab talle igasuguseid rumalusi, ja meie tüdruk on kohe valmis talle kõike järele tegema. Lõppotsus oli: Maiega mängida ei tohi, ka mitte läbi aiapulkade juttu ajada. Pole parata, lapsel tuleb lihtsalt üksi olla, kuni kord kooli läheb, küll seal saab siis ka teistega kokku.

Sain varemgi, tänu suhkrusabadele.

Suhkrusabad, jahusabad, leivasabad, igasugused muud sabad – see oli minu ja kõigi mu eakaaslaste lapsepõlv. Enamasti oli juba eelmisel õhtul teada, et homme antakse Tähe poes suhkrut. Ei tea, kuidas elati neis peredes, kus kõik olid töölkäijad. Minu ema ei käinud vist kunagi suhkrusabas, sest ta oli ennelõunati alati koolis, ja suhkur lõppes ikka enne, kui tema koolist tulema sai.

Meie pere sabasseisjad olime meie papaga. Millal papa poe ukse taha läks, seda ma ei tea. Igatahes äratasid Sa mu suhkrupäevadel varem kui muidu, kiirustasid mind oma pudruportsjoni ruttu ära sööma, pakkisid mu hästi soojalt riidesse ja viisid poe ukse taha papa kõrvale seisma. Kui aeg lubas, seisid ka ise niikaua kuni pidid kooli minema. Suhkrut anti enamasti kilo inimese kohta, raskematel aegadel mõnikord ka ainult pool kilo. Kellel suhkur käes, asus kohe uuesti saba lõppu. Saba venis mööda Tähe tänavat Põllu tänava suunas. Päris Põllu tänava nurgani ta ei ulatunud, aga palju puudu ka ei jäänud. Põhilised seisjad olidki koduperenaised, vanainimesed ja lapsed. Kuna müüja pidi iga suhkrukilo käsitsi kaaluma, venis saba üsna aeglaselt, ja sageli jäeti lapsed üksi järjekorda hoidma, et ise vahepeal koju joosta, juba kätte saadud suhkur ära viia, ahi küdema panna, supilt vaht võtta või imiku mähkmed vahetada. Kui ilm polnud väga külm, pakiti titt vatitekki ja võeti sabasse kaasa – ikka jälle kilo suhkrut juures! Polnud harvad needki juhud, kui lapsi „laenati“. Kui oli jõutud tänavalt poe ukseni, haarati mõne ettejuhtuva lapse käest kinni, mindi temaga koos poodi sisse ja saadi tema arvel lisakilo. Teinekord näidati müüjale akna taga seisvat lapsevankrit – laps on seal, magab, kas tõesti pean ta üles ajama ja sisse tassima? Võõrale lapsele, kelle abiga oli kilo suhkrut juurde saadud, osteti mõnikord kommi, või kui müüdi tükksuhkrut, siis saadi veel lihtsamalt läbi – pisteti oma kotist suhkrutükk lapsele suhu. Müüjatädi Meeri tundis küll kohalikke inimesi paremini kui arvati; küllap ta teadis, missugused lapsed olid õiged, missugused laenatud. Kuid sekkuma ta ei hakanud, tal oli niigi tegemist küllalt. Agaramad naised pidasid ise korda, ja nemadki tõstsid kisa alles siis, kui keegi juba väga nahaalseks läks.

Kui olin suhkrusabas koos Sinuga, hoidsid Sa mul alati kõvasti käest kinni ega lasknud kuhugi jooksmas minna. Kui jalad hakkasid külmetama, võisin Sinu käest kinni hoides koha peal üles-alla hüpata. Teiste laste hulka Sa mind ei lubanud: „Oi, vaata kui pahad lapsed need on, jooksevad ja müravad tänaval, ja veel karjuvad ka, kes nii tohib!“ – Kui aga olime koos papaga, tohtisin teiste hulka joosta; pidin ainult tähele panema, millal meie järjekord poeukseni jõudis. Nii tutvusin minagi meie naabrilastega, oma tulevaste kooliõdedega. Seal oli Hilja, täpselt minuvanune, olid Kadri ja Silvi, aasta nooremad, olid Ilve, Tiia ja Vaike – nemad olid küll mõne aasta vanemad. Räägiti ka poe-Reedast, keda küll kunagi sabas näha ei olnud. Tema elas poemaja teisel korrusel ja ta ema käis poes koristamas. Nende perel polnud vaja sabas seista. Sellepärast tutvusin Reedaga, kellest hiljem sai aastateks mu pinginaaber, alles koolis.

Pikapeale hakkasite te siiski leppima sellega, et tüdrukule on tekkinud naabri-lastest sõbrannad; vanemate vahelise tutvuseni asi ei jõudnudki. Kehtestasite vaid reeglid: koos mängida tohtisime ainult meie õues, mängida tuli vaikselt, ilma suurema kisa ja kilkamiseta. Peenardest tuli kaugemale hoiduda, marjapõõsaste vahele minna ei tohtinud. Palli tohtis ainult maad mööda veeretada, mitte visata – muidu võib aknasse minna! Teistesse hoovidesse minekuks tuli luba küsida, ja seda luba anti üsna vastumeelselt ja harva. Kui vihma hakkas sadama, pidi igaüks oma koju minema: teiste juurde tuppa minna või teisi lapsi meie tuppa kutsuda ei tohtinud. Seda muidugi

eelkõige Peetri pärast: haige vajab rahu, pealegi poleks keegi teist julgenud garanteerida, et võõras laps meil ei nakatu.

Kui laps sai suuremaks, lubati tal peale magamistoa ja köögi juba ka teistes tubades liikuda. Ega neid tube siis sellepärast kes teab kui palju olnudki. Magamistuba muidugi – see oli Sinu ja papa magamistuba. Ka lapse võredega puuvoodi – lapse isa kätetöö – mahtus esimestel aastatel sinna. Seal oli ka Sinu tugitool ja väike töölaud, ka peeglilaud, kummut ja riidekapp. Tuba oli üsna tihedalt mööblit täis, üksteisest mööduda sai seal vaid külg ees.

Magamistoa kõrval asus meie esinduslikem tuba, kus peeti Sinu ja papa sünnipäevi. See tuba kandis mitmeid nimetusi: „klaverituba“ – niikaua kui meil veel klaver oli; „kirjutustuba“, sest seal seisis suur kirjutuslaud, mille taga tol ajal küll keegi kirjutamas ei käinud; „külm tuba“, sest talvel seda tuba kütte kokkuhoiu mõttes ei kasutatud, uks hoiti kinni. Ainult Tipa käis seal öösiti magamas, sest mujal polnud tema jaoks ruumi. Ei saanud ju haiget Peetrit külmas toas magada lasta!

Kolm neid tube oligi. Kolmas kandis „söögitua“ nime, kuigi seal keegi ei söönud. Vist oli see nimetus jäänud sellest ajast, kui Nõmme maja alles pere suvekoduks oli. Kui sain viie aastaseks, korraldati see tuba ümber „mängutoaks“ ja koliti laps koos emaga sinna elama. Kus Peeter sel ajal elas? Ei mäleta, aga ju vist „väikeses toas“.

„Väike tuba“ polnudki õieti mingi tuba. Majaplaanil kandis see ruum nime „vannituba-vaheruim“. Küllap ta algselt oligi vannitoaks mõeldud, kuid kuna veevärki ei saanud ehitamise ajal kohe sisse seada, jäi ka vann toomata. Enne sõda oli tuba kasutusel teenijatoana. Sinna mahtusid parajasti voodi, väike laud ja tool. Kuna see tuba asus köögi soemüüri taga, oli seal alati väga soe. Küllap elaski Peeter sel ajal seal.

Majal oli ka veel mansardkorrus. Seal oli kaks suuremat ja üks väike tuba ning üsna ruumikas köök. Et päästa maja natsionaliseerimisest, kinkisite ülemise korruse Tipale. Sinna sisse kolida polnud aga sugugi lihtne. Seal elas endine majahoidja August Künnap oma teise naise Emiliega. Esimene naine oli tal surnud, poeg juba enne sõda Ameerikasse rännanud. Künnapid olid väga venemeelsed inimesed. Enne sõda oli August alati esimesel mail uhkelt ringi käinud, punane lint rinnas, ja töörahva püha tähistanud. Pärast juunipööret oli ta parastavalt tänitanud, et nüüd on ometi kord töörahvas võimul, oodaku need neetud pursuid, küll varsti võetakse neilt kõik maad ja majad! Tema pidaski ennast maja tegelikuks peremeheks. Muidugi ei tulnud kõne allagi, et ta oleks korteri vabastanud. Kuna aga Peetril oli lahtine tuberkuloos ja Tipal väike laps, õnnestus kohtu kaudu siiski üks tuba välja nõuda. Alguses kõige väiksem, kuue ruutmeetrine, kuhu peale kahe voodi eriti midagi ei mahtunud. Kööki kasutada ei saanud, sest köögiukse hoidsid Künnapid alati lukus. Kuna tualettruumi pääses ainult läbi köögi, siis ei saanud ka seda ruumikest kasutada. See võimaldaski Tipal – jälle paragrahvi appi võttes ja lapse olemasolule viidates – saada enda kasutusse suurem tuba koos köögi kasutamisega. Nüüd sai Peeter „mängutoa“ endale.

Künnapid püüdsid oma korteriperenaise ja tema lapse elu nii kibedaks teha kui vähegi said. Kui ema oli kodust ära, siis ei tohtinud laps õue minna, sest muidu võis juhtuda, et korteriuks pandi seestpoolt lukku. Lapsel muidugi oma võtit ei olnud ja enne ema tulekut ta tuppa tagasi ei saanud. Hea, kui all keegi kodus oli, siis võis niikauaks sinna minna, kuni ema koju jõudis. Juhtus sedagi, et uks keerati seestpoolt lukku ja võti jäeti ette. Siis tuli emal kaua ukse taga koputada ja omaenda tuppa sisselaskmist paluda.

Meenub veel üks lustakas lugu sellest ajast. Oli ilus suvine aeg, kui Tipa puhkus polnud veel alanud. Ta oli hommikul tööle läinud ja lapse magama jätnud. Kokkulepe oli selline, et laps, nüüd juba suur kuueaastane tüdruk, tõuseb üles, paneb riidesse ja läheb alla papa-mamma juurde sööma. Aeg läks, kell oli juba palju, aga lapsest polnud veel kippu ega kõppu. Ilm oli ilus ja soe, laps oleks võinud juba ammu õues mängida! Koputasite harjavarrega vastu lage – see oli meie kokkulepitud signaal. Laps koputas vastu, aga alla ei tulnud. Mindi akna alla hõikama: laisk tüdruk, kaua sa mõtled magada! Aga tüdruk oli ammu juba üleval ja riides, kuid alla tulla ei saanud, sest uks oli lukus. Künnapid polnud vist kodus, ja kui olekski olnud, siis poleks laps niikuinii julgenud nende ukse taha paluma minna – nii kuri oli see onu. Ega midagi, laps tegi akna lahti, pudrukauss pandi väikese vitstest korvi sisse ja korv tõsteti pika pesupuuga aknani. Pudru sai laps nüüd kätte, aga piimatassi sel viisil üles transportida ei saanud. Ootasite veidi, Künnapid ikka veel ei tulnud. Ega

laps saanud ilusa ilmaga terveks päevaks tuppa kuiva toidu peale jääda! Läksite riski peale välja: papa ajas suure redeli seina najale püsti, ronis ise aknani, aitas tüdruku redelile ja nii sai vang lõpuks vabaks.

Edaspidi jättis ema lapse toidu kööki kapinurgale, et kui ta jälle luku taha jäetakse, siis ei istu ta vähemalt söömata. Neil hetkedel käis tavaliselt ka proua Emilie köögis – kas juhuslikult või meelega, ei tea. Kui vana August mõirgas, praelis ja ähvardas, siis tema proua tegutses tasa ja targu. Tema oli läbi-läbi hall kuju: halli peaga, kandis alati halli värvi riideid, isegi ta näojume oli hall. Ta liikus tasa, peaaegu kuulmatult, rääkis samuti tasa, veniva häälega. Kui laps sööma läks, siis avanes kohe ka Künnapite uks ja proua tuli kööki. Ta uuris, mida laps sööb, küsis, kus ema on, kus isa on – kuigi laps oli talle juba mitmeid kordi korranud, et isa on surnud –, millal ema koju tuleb, kus vanaema on, kus vanaisa on, mida laps üksi oma toas teeb. Miks ta seda kõike ikka ja alati uuesti küsis, mida ta lootis teada saada? Kuna Johannese ametlikku surmatunnistust ei olnud olemas, siis kimbutati Tipat kaua, arvates, et mees on metsas. Aeg-ajalt avastas ta tänaval käies, et tal on „saba“ järel, kord oli ta isegi uurija juurde viidud. Võimalik, et Emilie Künnapile oli ülesandeks tehtud tüdrukuga juttu ajada: võib-olla lobiseb rumal laps midagi välja, näiteks, et ema läks isale kirja viima, või midagi muud selletaolist.

Proua Emilie ei teadnud, et last oli maast-madalast õpetatud suud kinni hoidma. Pissivast kanast just juttu ei tehtud, kuid igasugune lobisemine oli taunitav. Ja ega lapsel olekski olnud midagi välja lobiseda, sest enne kui kodus üldse midagi rääkima hakati, mis polnud lapse kõrvadele mõeldud, saadeti ta alati teise tuppa mängima, ja kui vaja, siis tõmmati ka uks vahelt kinni.

Kui proua Emilie nägi, et tal sel kombel ei õnnestu lapselt midagi välja meelitada, muutis ta taktikat. Ta püüdis lapsele selgeks teha, et tema vanaema on üks väga halb inimene. Alumiselt korruselst kostavad hääled väga hästi üles, ja kui meil vahel peres pahandust oli, ega Sina siis oma häält juba tagasi ei hoidnud. Siis püüdis „ülevaalt-tädi“ järgmisel päeval alati teada saada, mis meil all juhtus, et siis vähimagi võimaluse korral järjekordselt öelda: „Missugune hirmus inimene!“ Ju ta vist lootis, et riielda või karistada saanud laps solvumistundest hakkab talle südant puistama. Jälle valearvestus! Siis oleks laps ju kõigepealt pidanud oma pahanduse ära rääkima, aga selleks puudus tal küll igasugune tahtmine. Kes siis ikka tahab topelt riielda saada! Ja üldse oli tegemist niisuguse lapsega, kes võõrastele inimestele peale „jah“ ja „ei“ suurt midagi ei öelnud. Tuli ette, et mõni tuttav ettevaatlikult küsis: „Kas ta teil üldse ei räägi?“

Jah, tuttavate ees pidite te selle lapse pärast küll alati piinlikkust tundma. Sinu enda lapsed olid olnud ilusad, armsad, hästi rietatud ja kasvatatud, rõõmsad, targad ja jutukad. Nad oskasid käituda, neid oli hea meel seltskonnas näidata, neid võis igale poole kaasa võtta.

See tüdruk oli teistsugune. Niisugust last polnud Oengo perekonnas kunagi olnud, ega olnud Sa sellist ka oma paljude õpilaste hulgas näinud. Rohkem kui üks kord kuulsin Sind kurtmas: „Laps istub päev otsa üksi kodus, siis tuleb vanaema koju – teine laps jookseks rõõmuga vastu, võtaks kaela ümbert kinni, ütleks „kallis mamma“ – see siin vahib nagu hundikutsikas nurgast vastu! Ei tea, kas nad seal Tõrvas on kõik niisugused?“ Nojah, nii said siis isa sugulased ka oma jao kätte. Ja see kaela ümbert kinni võtmine, see oli omaette probleem. Sellepärast olen kord karistadagi saanud. Meenub üks sügisene päev, papa sünnipäev. Pidin minema vanaisa õnnitlema. Läksin papa tuppa, tegin ukse peal kniksu ja ütlesin oma selgeksõpitud lause: „Palju õnne sünnipäevaks!“ Siis käskisid Sa mul minna ja papa kaela ümbert kinni võtta.

Ma ei saanud käsust aru. Meie kodus polnud ju mingit kallistamise kommet kunagi olnud. Ma ei teadnud, mida ma pidin tegema. Kaela ümbert kinni – miks? kuidasmoodi? Ma polnud isegi näinud, kuidas seda tehakse. Jäin rumala näoga seisma ega liikunud paigast. Sina aga võtsid seda kui jonni ja sõnakuulmatust, ning käskisid mul nurka minna. Seda ma oskasin, kuigi ei saanud aru, milles asi oli.

Rohkem kui ühel korral tuletasid Sa mulle meelde: „Vaata, sina oled ikka üks väga paha laps; sa oled nii paha laps, et su ema ei taha sind kunagi kusagile kaasagi võtta. Kui sinu ema ja onu Peeter väikesed olid, siis läksin ma linna – lapsed kaasas; läksin külla – lapsed kaasas; läksin sünnipäevale – lapsed kaasas, läksin peole – lapsed kaasas. Aga sinu ema läheb linna ilma sinuta, läheb külla ilma sinuta, läheb sünnipäevale ilma sinuta, läheb peole ilma sinuta!“

Ma ei tea, miks ema nii tegi, aga küllap tahtis noor inimene end väljaspool kodu lihtsalt veidi aega vabana tunda. Teiseks oleks minu nägemine kohe kaasa toonud küsimusi lapse isa kohta: kuhu

ta ikkagi jäi, kas ta sai tõesti surma, kas ametlik surmateade on tulnud, kas mehe sugulased on midagi kirjutanud, kas nad on sul külas käinud, kas nad last kasvatada aitavad? Kunagi ei võinud ju teada, kellele sa midagi rääkida võisid, või mis eesmärgiga sinult midagi küsitakse. Neil aastatel ei tohtinud mitte kedagi usaldada. Parem oli igasuguseid küsimusi vältida. Kui last kaasas ei olnud, siis võis loota, et ehk ei tule kellelegi meelde tema ja ta isa kohta midagi pärida.

Ega ma ise ka eriti külla kaasa kippunudki. Teadsin juba üsna varakult, et ma niikuinii ei oska külas istuda ega astuda nagu vaja, et ma võõraste tädide küsimustele ei oska ega saagi vastata, sest ema vastab niikuinii minu eest, ning et on meeletult tüütu võõras kohas tundide viisi sohvanurgas igavleda. Koduteel tuli siis enamasti veel kuulata ema loengut sellest, kuidas ma, suur tüdruk, üldse külas käituda ei oska ning et see olgu viimane kord mind kuhugi kaasa võtta.

Mäletan ka mõnede kaastundlike tädikeste ohkamisi: „Vaene laps, nii väike ja juba ilma isata!“ Või siis: „Jajah, ega see ole naljaasi – ainus laps, tütarlaps ka veel, isa karmi kätt ei ole – vaata et sa teda ära ei hellita, niisugused lähevad kergesti hukka!“ Samad „õpetajad“ poetasid tavaliselt jutujätkuks mulle mõne taskus olnud prääniku või kommi: kust vaenelaps muidu ikka saab!

Oli veel teinegi liik haletsejaid: „Ah see ongi siis Tipa tütar! Ta on vist väga isa nägu? Mõtle kui kahju, tütarlaps oleks võinud ju ikka ema nägu sündida, Tipa oli ju nii ilus laps! Aga Tipa võiks ju nüüd uuesti mehele minna, küll teised lapsed tulevad ilusamad!“

Ei tea, miks mõned inimesed arvavad, et kui laps ei ole ilus, siis on ta kindlasti ka kurt ja loll, tema kuuldes võib ükskõik mida rääkida, ega ta niikuinii millestki aru ei saa.

Mida rohkem ma selliseid tädikesi nägin ja nende kommentaare kuulsin, seda rohkem hundikutsikaks ma muutusin. Põrnitsesin altkulmu võõrale otsa, ütlesin pominal tere, vastasin küsimustele „ei“ või „jah“ – ja oligi minu poolt kõik. Ka minu nime ja vanuse ütlemine jäi teie hooleks. Mõnikord ema küll müksas mind ja ütles kärsitult: „No vasta siis, kui su käest küsitakse!“ Aga see müks keeras mu keelepaelad hoopis lukku.

No saad sa siis niisugust kuhugi külla kaasa võtta!

Oli siiski neidki külaskäike, kuhu tüdruk kaasa võeti. Vanalinnas Kooli tänaval elasid Kailveed, kel oli samuti Tiiu nimeline tütar. Vanusevahet oli tüdrukutel ainult kaks nädalat. Tutvunud olid need perekonnad Riisiperes. Isa Enn oli sõja ajal laulnud Ernesaksa meeskoori koosseisus Jaroslavli ansamblis, ja seetõttu elusalt ja tervelt tagasi tulnud. Peale Tiiu oli peres veel ka noorem laps – poeg Jaan. Kailveede juures käidi üsna tihti külas: sünnipäevadel, pühade ajal ja vahel isegi „niisama“. Tüdrukud said omavahel üsna hästi läbi, ja kui Jaanike veidi kasvas, mängis temagi koos nendega.

Üks seik lapsepõlvest on mulle siia maani jäänud mõistatuseks.

Ühel päeval küsis ema, kas ma tahaksin kohe mitmeks päevaks Kailvee-Tiiuga mängima minna, seal süüa ja magada – ühe sõnaga, natuke aega seal elada? Mis mul siin tahta oli; lapse tahtmist polnud meie peres kunagi küsitud, laps ei tohtinudki üldse midagi tahta. Läksin sinna, kuhu mind viidi, olgu siis rõõmuga või vastu tahtmist. Ega mul Kailveede juurde mineku vastu midagi olnudki. Tore oli koos mängida – muidu polnud mul ju kunagi mängukaaslasid. Kailvee-ema ei rielnud, nende juures võis toas joosta, kolmerattalise jalgrattaga sõita ning isegi valju häälega naerda ja kilgata. Õues küll käia ei saanud, sest nendel polnudki õue. Välisuksest sai kohe tänavale, ja sinna lapsed muidugi omapead minna ei tohtinud. Ühel päeval käisime koos Kailveede vanaemaga surnuaial. Arvatavasti oli see praegune Siselinna kalmistu, sest me läksime sinna jalgsi, ja tee oli meie jalgade jaoks väga pikk. Teisi jalutuskäike vist nende päevade jooksul ei tehtudki, või ei mäleta ma neid.

Olen hiljem tihti pead murdnud selle üle, miks mind tookord sinna viidi? Olin seal vist terve nädala. Ei viidud ju ometi oma last tuttavate perekonnale koormaks ainult selleks, et lapsed saaksid koos mängida! Hiljem, juba teismelisena, ja veel hiljem, täiskasvanuna küsisin seda küll Sinult, küll oma emalt. Küsisin mitu korda. Vastust ma ei saanud. Keegi „ei mäletanud“! Ma ei usu seda. Kord püüdsite mind isegi veenda selles, et midagi niisugust pole kunagi olnud, et ma olen seda vaid unes näinud või ise välja mõelnud. No kuulge!

Mälupilte appi võttes arvan, et kõik kalmistule toimus kevadtalvel, võis olla märtsikuu. Mäletan sulalund tänavail, rentsleis voolavat lumevett ja päikese käes tilkuvaid räästaid. Võis see olla 1949. aasta märts? Väga võimalik. Siis võib asjast nii aru saada, et laps viidi igaks juhuks

ohutusse kohta. Aga miks ei võidud mulle seda siis hiljem, kui olin täisealine, öelda? Või oli asi palju lihtsam – Peetril oli lahtine tuberkuloos, võib-olla käisid majas desinfitseerijad. Oleksin selle töö juures jalus olnud. Aga mis hirmus saladus seegi siis oli? Võib-olla korraldasite te elamist ümber, kolisite mööblit ühest toast teise? See poleks kestnud tervet nädalat. Remontisite? Seda tehakse suvel, seda mäletatakse, see ei anna põhjust noorele täiskasvanud inimesele ette heita, et ta fantaseerib. Aga võib ka olla, et peres oli mingi sügavam sisemine konflikt seoses minu emaga – nagu juba eelpool kord mainisin, polnud Sinu ja Su tütre vahel kunagi eriti sooje suhteid, vähemalt minu mäletamist mööda mitte. Võib-olla tegutses mu ema tol korral trotsist aetuna – lähen ise ja viin ka oma lapse minema! Ja laps viidi lihtsalt olukorra laabumiseni rahulikumasse kohta. Sel juhul saan muidugi aru, et teil kõigil oli piinlik juhtunut meenutada, veel vähem sellest lapsele, isegi kui „laps“ oli juba täiskasvanu, jutustada. Palju mugavam oli asi maha vaikida, mälust kustutada. Lapse küsimusi võis nii ja teisiti pareerida: „Laps ei pea mitte nii palju küsima!“ „See pole sinu asi!“ „Kas sul on tõesti homseks kõik õpitud?“ „Aga mina küsin, millal sa lõpuks oma lausahtli korda teed?“ Kõige viimast korda küsisin seda emalt, kui olin neljakümne. Nüüd ei käskinud ta mul enam wait jääda või kööki nõusid pesema minna, ega süüdistanud ka mingite luulude levitamises, vaid ütles: „Ah, oli vist jah kunagi midagi, ma ei mäleta enam täpselt!“

Oli küll midagi, ja ta mäletas seda päris kindlasti. Aga mis see oli, seda ei saa ma enam kunagi teada. Sest pole enam kelleltki küsida.

Tutvus Kailveedega ei kestnud kaua. Tuli kooliaeg, lapsed läksid erinevatesse koolidesse. Siis suri nende ema – kuidas ja miks nii noorelt, jälle ei tea. Pärast sõbranna surma polnud mu emalgi sellesse majja enam asja.

Alles mitukümmend aastat hiljem kohtusin ma uuesti Kailvee-Tiiuga. Nüüd kandis ta juba ammu teist perekonnanime. Tema tütar Tiina oli seitse aastat minu õpilane. See, et ta minu lapsepõlve mängukaaslase tütar on, selgus juhuslikult ühest tüdruku kirjandist, kus ta oma vanaisa mainis. Ühel lastevanemate üldkoosolekul näitas klassijuhataja mulle Tiina ema. Ise poleks ma teda ära tundnud. Ajasime paar sõna juttu, niipalju kui aeg lubas. Hiljem pole me enam kohtunud. Kuid Enn Kailveega, nüüdseks juba manalamehega, vestlesin hiljem mitmeid kordi. Tal oli üllatav mälu! Ta tundis mu kord tänaval ära, kui olin juba üle kahekümne aasta vana – ja viimati olime kohtunud, kui olin kaheksane! Hiljem kohtusime tihti kooride üritustel. Kõige viimane kord teda näha oli 2006. aasta 15. aprillil Tallinna matkamajas seniorkooride kokkutulekul. Ta oli siis juba 93-aastane ja esines ikka veel solistina! Rohkem me enam ei kohtunud.

Ka Marta Sillaotsa juures Valguse tänaval külas käies võttis ema mind mõnikord kaasa. Sellega seoses meenub jälle üks naljakas lugu.

Tädi Sillaotsal on suur ilus aed, kuhu võib minusuguse julgesti lahti lasta selleks ajaks, kui „vanad inimesed“ kohvitavad ja juttu ajavad. Ema loeb mulle enne veel sõnad peale: vaatad lilli ainult silmadega, mitte midagi puudutada ei tohi, teerajalt kõrvale astuda ei tohi.

Kui hakkame koju minema, tahab tädi Sillaots meile oma aiast lilli kaasa anda. Ta küsib minu käest, missuguseid lilli ma tahan: kollaseid või punaseid? Vastan, et kollaseid. Emale antakse kimp punaseid tulpe, ja minule – kollaseid aedkullerkuppe. Need on muidugi ilusad küll, aga mina olen siiski pettunud. Tädi andis mulle kullerkuppe, aga endal oli terve tagumine aianurk täis ilusaid suuri pikkade vartega võililli! Neist oleks nii tore olnud pärga punuda! Oli tal siis tõesti kahju neid anda?

See oli üks viimaseid kordi, kui Marta Sillaotsa nägin. 1950. aastal, kui vene võimud eesti kultuuritegelaste kallale läksid, vangistati ka tema ja saadeti Siberisse. Viie aasta pärast tuli ta sealt küll tagasi, kuid tema kodu koos ilusa aia ja suure raamatukoguga oli juba kellegi teise oma. Valguse tänavalt sattus ta nüüd Leina tänavale. Ema oli teda kord tänaval näinud ja veidi juttugi ajanud. Kodus räägiti sedagi, et peaksime kord talle külla minema, kuid jutust kaugemale ei jõutudki.

Niisiis oli tüdruk nüüd lugema õpetatud ja pisut teiste lastegagi kokku puutunud. Paari aasta pärast seisis ees koolimine. Tüdrukule oleks tulnud nüüd veel midagi juurde õpetada: arvutamist, vene keelt, kirjutamist-joonistamist.

Sina, Tella, olid olnud lapsena väga andekas. Õppisid varakult lugema, arvutaminegi sai sulle kiiresti selgeks, ning võõrkeelsesse algkooli sattununa omandasid nii vene kui saksa keele „käigu pealt“.

Sa tahtsid minuski kangesti näha „Oengo last“, kes oleks olnud niisama andekas kui Sina. Lugemise olin ju kiiresti selgeks saanud, nüüd ootasid Sa, et ka matemaatika hakkab niisama kergelt minema. Olin ju Sinu lapselaps! Aga mina ei olnud Oengo, olin Habicht. Päris lootusetult andetu ma ju polnud, kuid olin kelleltki teie hulgast pärinud närvilisuse, mida sõjaaeg kindlasti tublisti süvendas. Juba paari esimese koduse matemaatikatunni järel hakkasin neid tunde kartma, olin esimestest hetkedest peale hirmunud ja krambis; seega polnud lootustki, et ma kohe kiiresti oleksin midagi taipama hakanud. Niipea aga, kui õpetaja kärsituks muutus ja riidlema hakkas, läks mu mõistus täiesti lukku. Nüüd oli mulle juba üsna ükskõik, kas kolm liita neli on kaks, viis või kümme. Minu jaoks olid arvud ainult sõnad, millel puudus igasugune sisu ja tähendus.

Muidugi ei alustanud Sa kunagi ühtki tundi kurjaga. Olid ju ikkagi pedagoog, ja tunnustatud pedagoog. Alustasid alati heatujuliselt, sõbralikult, mänguliselt lähenedes. Mis see küll oli, mis mind just siis ettevaatlikuks, umbusklikuks ja tõrksaks muutis?

Lastel ja loomadel on mingi kuues meel, millega nad tunnevad ära iga võltsi tooni. Anna mulle andeks sõna „võlts“. Sa tahtsid ju tõepoolest parimat. Kuid kas mäletad, kuidas Anna Vinter Sind Su praktikatunni puhul kritiseeris? Sa olevat olnud tehtult sõbralik, liialt naerunäoline, teatraalne. Metoodikud nii ei arvanud. Õpilastelegi meeldisid Sa sellisena väga.

Anna tundis Sind igapäevaelus kui klassikaaslast; ta teadis, et Sa olid tegelikult hoopis teistsugune inimene kui see, kellena Sa end klassi ees näitasid. Sellepärast ta nii ütleski. Metoodikud nägid Sind lihtsalt kui praktikanti, õpilastelegi olid Sa tore noor õpetaja. Nad ei tundnud sinu „teist külge“. Nad olid Sinuga väga rahul.

Minule olid Sa arvutustunnis hoopis teine inimene kui see mamma, keda ma seni olin tundnud. Ja see teine inimene Sinu oli mulle võõras.

Õeldakse, et arst ei tohi ravida oma pere liikmeid ja õpetaja ei tohi õpetada oma lapsi. See kipub õige olema. Hüpatas ajas pisut ette, meenub see, et mu eesti keele õpetajast ema ei tahtnud mu kirjanditest kuulda, rääkimata nende lugemisest. Ta ütles, et talle piisab nendestki, mida ta iga päev peab parandama, kodus jäetagu ta nendega rahule. Kogu kooliaja jooksul õnnestus mul talle siiski mõni üksik juba hinnatud kirjand lugemiseks sokutada. Ta libistas sellest kiiresti pilgu üle ning viskas vihiku mulle tagasi ainsa kommentaariga: „Nojah!“ Olin muidugi solvunud, kuid ema oli vähemalt siiras: kiita ta põhimõtteliselt ei tahtnud, laitmiseks ilmselt ka põhjust ei leidnud, seda enam, et ta lugemisse üldse eriti ei süvenenudki. Hiljem ma talle enam oma kirjandeid ei näidanud, ja rahu oli majas.

Seoses teeseldud sõbralikkusega tuleb meelde üks piinlik lugu, millest võib-olla saigi alguse minu umbusklikkus Sinu sõbralikkuse suhtes. Ma ei jutustaks sellest hea meelega üldse, kuid arvan, et see aitab mõndagi seletada.

Olin siis alles kolmeaastane. Sa tulid koolist koju ja nägid, et olin üksi olles pahandusega hakkama saanud. Sa ütlesid peaaegu mesimagusa häälega: „Vaata nüüd mamma näitab Tiule rihma!“ Ma ei teadnud, mis asi rihm on, ei osanud ka veel Sinu tehtud sõbralikkuse tagant midagi paha välja lugeda. Sa panid koolikoti käest, võtsid mantli seljast, vahetasid riided. Siis ütlesid: „Tule nüüd siia, mamma näitab sulle rihma!“ Ütlesid seda väga rahuliku ja sõbraliku häälega. Mina olin tehtud pahanduse juba ammu unustanud. Tulin Sinu juurde suurte silmadega, täis uudishimu ja põnevust – mis tore asi see küll on, mida ma nüüd näha saan? Sa võtsid mu upakile oma põlvede peale, tõmbasid tagumiku paljaks ja andsid mulle papa püksirihmaga korraliku nahatäie. Röökisid nagu ratta peal. Mitte niivõrd valust, vaevalt Sa nüüd eriti kõvasti löid, kui ehmatusel ja pettumusest.

Oma mälestuste esimeses osas jutustasid Sa, kuidas lõppes Sinu endine südamluk suhe Sinu ja Su vanaisa vahel. Sama juhtus nüüd siin, Sinu ja Su enda lapselapse vahel. Sa ise oled nii õigesti öelnud: lapse hinge satub väga kergesti haav. Aja jooksul see haav küll paraneb, kuid arm jääb.

Arm jäigi. Ja minust sai nurgast vastu põrnitsev hundikutsikas. Järgmised seitseteist aastat võisime me aeg-ajalt küll pealtnäha üsna hästi läbi saada, kuid Sinu naerata nägu ja koolmeisterlikult sõbralik toon sundisid mind alati ettevaatlikkusele.

Olen Sulle siiski selle kõige eest tänulik. See, et ma olen eluaeg olnud umbusklik kõigi mesikeelsete meelitajate suhtes, et minus tekib alati tõrge, kui keegi hakkab mulle erilise, minu jaoks arusaamatu lahkusega lähenema, et ma ei suuda ühtki kiitust päris puhta kullana võtta, et ma pole kunagi kedagi pimesi usaldanud – see kõik on pärit mu varasest lapsepõlvest. Ja just tänu sellele olen ma elus pääsenud mitmesse lõksu sattumast.

Meie matemaatikatunnid lõppesid alati sellega, et sain riielda, hakkasin nutma ja karistuseks nutmise eest läksin nurka seisma. Sa pidasid mind laisaks ja jonnakaks, arvasid, et ma lihtsalt ei viitsi mõelda ega taha arvutada.

Sa alustasid lihtsalt liiga vara. Arvasid, et kui laps nii ruttu lugema õppis, siis on ta kindlasti väga andekas nagu Sa isegi, ja kõik muugi peab kiiresti ja hästi minema hakkama. Aga mina polnud ju mingi imelaps. Lugemagi hakkasin lihtsalt igavusest, üksi kodus istudes, mängukaaslaste puudumise tõttu. Ja see, et ma arvutamiseга hakkama ei saanud – see polnud ei laiskus ega jonn, see oli hirm. Suur hirm valesti vastata, hirm riielda saamise ees, ja lootusetu teadmine, et ma niikuinii õiget vastust välja ei mõtle – see kõik halvas mu mõtlemisvõime täielikult.

Kord ütlesid Sa minu kuuldes mu emale, et ta peaks hakkama vene keelt õppima. Vene keelest oli ju taas saanud riigikeel ning seda oli vaja osata. Ema polnud seda rohkem õppinud kui ühe aasta pedagoogiumi viimasel kursusel, ja kuna keegi tookord ei arvanud, et venelased siia pikemaks ajaks pidama jäävad, ei võetud seda õppimist ka kuigi tõsiselt. Nüüd, mõned aastad pärast sõda oli ta aga juba mõnelgi korral oma olematu vene keele oskuse pärast hätta jäänud.

Nüüd ootasid ma aga põnevusega – kas ema hakkab ka nüüd Sinu laua taga istuma, õppima, riielda saama, nutma ja nurgas seisma? Muidugi mitte. Ei hakanud ta õppima, nutma ega ka vene keelt oskama.

Minu õpetamisega olid Sa nüüdsest peale tagasihoidlikum. Küllap olid Sa pettunud, nähes, et nelja-aastane laps kõige lihtsamaidki liitmistehteid selgeks ei saanud. Ülejäanud kolme tehtega polnud Sul mõtet ennast ega last piinatagi.

Vene keelega Sa mulle eriti peale ei käinud. Kui ma vahel mõnd sõna küsisin, siis Sa ütlesid, kuid järele kordamist ega meeldejätmist ei nõudnud. Enne kooli teadsin vaid, et „tule siia“ on vene keeles „idiissu taa“ ja „head aega“ on „tasvi taanja“. Aitas esialgu sellestki. Kool ja elu õpetasid edasi.

Et maailmas on olemas eesti, vene ja saksa keel, seda ma teadsin juba üsna varakult. Eesti keel oli see, mida me kõik rääkisime. Vene keelt rääkisid mõned võõrad onud, kes meie ukse taga käisid. Enamasti tahtsid nad passe ja majaraamatut näha. Vene keelt rääkisid sõdurid, ja vene keelt rääkisid ka piletikontrollid rongis. Ja vene keelt rääkisid ka mõned minust veidi suuremad poisid, kes mõnikord suure kisaga mööda tänavat jooksid. Juhtus paar korda sedagi, et nähes mind majatrepil istumas ja mängimas, tulid nad väravast sisse, rääkisid midagi, millest ma aru ei saanud, tegid grimasse, naersid – küllap minu rumala näo üle – ja võtsid mõne mänguasja ära. Need asjad – kord oli see väike valge mängujänes, teinekord puust vankrike – visati küll hiljem üle aia tagasi. Vaevalt nüüd küll minu hirmsa kisa pärast. Võib-olla tuli ka keegi aknale keelama ja ähvardama, aga ilmselt polnud neile suurtele poistele mu jänkut ega vankrit lihtsalt vaja. Neile piisas sellestki, kui said umbkeelset fašistlikat veidi kräunutada.

Sakslasi käis meil ka. Need olid sõjavangid, kes ehitasid Tallinn-Pääsküla elektriraudteed. Vahetevahel käis üks või teine neist meilt süüa palumas. Kas neil lubati vabalt liikuda või tulid nad salaja – ei tea. Nad käisid alati ühekaupa.

Mäletan nende halle riideid ja imelikke mütse. Nad liikusid ka kuidagi imelikult, ettevaatlikult, külge ees, enamasti mööda majaseina äärt. Nähes last liivakastis mängimas, naeratas sõjavang tavaliselt ning püüdis midagi rääkida või küsida. Mina ei saanud muidugi millestki aru. Kartsin küll, oleksin tahtnud ära joosta, aga jalad olid nagu maa külge kinni kasvanud. Kuna võõras onu rääkis väga vaikse häälega, siis ei hakanud ka mina karjuma. Noogutasin ainult pead, kui onu ukse poole näitas. Enamasti oli keegi kodustest selleks ajaks juba võõrast märganud ning ta paluti sisse. Harilikult pakkusid Sa sõjavangile meie köögilaua ääres süüa. Midagi anti talle ikka kaasa ka, kuid ei võinud ju kindel olla, kes selle lõpuks sööb, kas vang ise, tema kaasvangid või vene vangivalvurid.

Minule jäi kauaks ajaks teadmine, et kui vaikselt räägitakse, siis on see saksa keel, kui karjutakse, siis vene keel. Ühed hirmsad mõlemad. Hirmsad sellepärast, et neist ei saanud aru. Ja

hirmus oli ka see, et ka Sina ja papa äkki hakkasite mingit arusaamatut keelt rääkima. See kõik oli salapärane ja jube.

Niipalju siis keelte õppimisest. Enne kooli oleks tulnud lapsele ka joonistamist-kirjutamist õpetada. Lasteaias seda ju tehti. Kodus oli sellega probleeme, sest sõjajärgsetel aastatel polnud kusagilt paberit saada. Poes polnud koolilaste jaoks vihikuidki. Veel 1953. aastalgi telliti õpilastele vihikuid kooli kaudu. Minule anti joonistamiseks-kirjutamiseks ajaleheservi, vanade blankettide tühje tagakülgi, vanu vihikukaasi. Iga päev tohtisin ka seinakalendrilt eelmise päeva lehe ära rebida ja selle postkaardisuuruse lehe tühja tagakülje *kõik täis* joonistada – kui see ikka oli tühi, kui seal polnud juhuslikult näiteks Kirovi elulugu või muud sellist. Kui peres oli kellelgi sünnipäev, siis pidin talle pildi joonistama – see oli minu kingitus sünnipäevalapsele. Selleks puhuks otsiti mulle kusagilt ka puhas paberileht. Aga ainult paberist ju joonistamiseks ei piisa. Tänapäeva lastel on värvipliiatsid, guaššvärvid, vildikad, värvikriidid ja palju muudki. Minul oli harilik must pliiats, siis veel pliiats, mille üks ots oli punane, teine sinine, ning veel üks väike helepruun jupike. Selle südamik oli nii kõva, et tuli kogu jõuga peale vajutada, kui tahtsid sellega paberile mingit jälge jätta. Majas oli veel ka roheline pliiats, kuid see oli Sinu oma, Sinu lemmikpliiats, mida Sa alati kasutasid ning mida laps ei tohtinud puudutada – kulutab ära, lõhub ära, kaotab ära! Sinu rohelist pliiatsit tohtisin kasutada ainult arvutustunnis.

Mida laps joonistab ja kuidas ta joonistab, seda polnud kellelgi aega uurida. Elu oli muresid täis, kõigil oli kiire, oli tähtsamatki teha ja mõelda. Peaasi oli, et laps istus paigal ja tegeles millegagi vaikselt, ei keerelnud jalus, ei pirisenud ega tülitanud. Võib-olla vaatas keegi teist mõnikord mu joonistusi. Võib-olla nähti, et lapsel pole joonistamiseks annet; võib-olla arvati, et see polegi ju üldse nii tähtis; tõenäoliselt ei arvatud siiski üldse midagi. Mis ühe nelja-viieaastase lapse sirgeldustest siis ikka arvata on! Aga kui keegi oleks tulnud mõttele last joonistamise juures veidigi juhendada ja õpetada, siis oleks sellest ehk rohkem kasu olnud kui riiu ja pahandusega arvutama sundimisest.

Üheks sünnipäevaks sain endale lõpuks värvipliiatsid. See oli tavaline kuuest pliiatsist koosnev karbitäis; suuremaid tol ajal üldse ei tehtudki. Punane, sinine, roheline, kollane, pruun ja lilla pliiats – milline varandus! Sinna juurde sain veel „Värvi ise!“ – raamatu. Papa teritas pliiatsid ära, kuid Sinu nõudmisel pandi nii pliiatsid kui värviraamat esialgu ära Sinu kappi. Ei võinud ju lasta lapsel niisama pliiatseid kulutada ja kallist raamatut sodida. Loomulikult tuli teda kõigepealt õpetada. Värvimise juures on ju tarvis täpsust, korralikkust, aega ja kannatlikkust. Niisiis, kui Sul kord rohkem aega oli, käskisid Sa tüdrukul käed puhtaks pesta, panid ta laua taha istuma ja tõid värviraamatu välja. Esimesel pildil oli mererand palli mängivate lastega. Ilus punane pall oli. Tüdruk haaras kohe punase pliiatsi järele – ja kohe tuli ka laks käe pihta. Nii värvipliiatsitega ümber ei käida! Sain teada, et värvimist alustatakse alati ülemisest vasakpoolsest nurgast, et värvida tuleb ilusti aeglaselt, hästi õrnalt pliiatsile vajutades, täpselt joonest jooneni, ikka kriips kriipsu kõrvale, kriips kriipsu kõrvale. Esimesel korral jõudsimegi ainult taeva siniseks värvida, siis oli Sinul aeg ja minul kannatus otsas. Seda taevast oli ka igavene suur lahmakas! Paar järgmist päeva ei tahtnud me kumbki värviraamatut nähagi. Siis võtsime kätte ja värvisime ühel päeval mere siniseks, ükskord veel hiljem rannaliiva kollaseks. Siis tuli Sul midagi kiiret ette ning Sul polnud enam aega minu ja mu värviraamatuga jännata. Pliiatsikarp anti mulle mõne aja pärast küll kätte, kuid raamat jäigi Sinu kappi ligi kahekümneks aastaks.

Sinu lahkumisest oli juba mõni aasta möödas, kui kord kappi sorteerides selle värviraamatu leidsin. Pall rannapildil oligi jäänud punaseks värvimata, teised pildid hoopis puutumata. Kuidagi valusalt nukker oli seda raamatukest jälle käes hoida. Olin ju kunagi nii rõõmus olnud, kui selle oma sünnipäevalaualt leidsin. Ja siin ta nüüd oli. Saan muidugi aru, et lapsele oli vaja õpetada järjekindlust, kannatlikkust ja korralikkust, nagu ka seda, et kõigepealt tuleb ära teha need asjad, mida on õigem, kuigi vastumeelsem teha. Tean ka seda, et Sa vihkasid punast värvi ning Sind ärritas see, et laps esimest pilti nähes kohe punase pliiatsi kahmas. Küllap Sul oli mingil perioodil ka liiga vähe aega selleks, et lapse ja tema värviraamatuga tegelda, ja hiljem Sa lihtsalt unustasid selle. Kui Sa vaid oleksid teadnud, kuidas ma tookord ootasin päeva, mil ma ükskord ometi saan selle ilusa palli punaseks värvida! Aga nüüd oli juba liiga hilja.

See on vist juba minu saatusesse sisse kirjutatud, et kõik see, mida ma igatsen ja millest unistan, jõuab küll mingil ajal minuni, kuid alati alles siis, kui on juba liiga hilja sellest rõõmu tunda.

„Klaveritoas“ seisis muidugi mõista klaver. Ema mängis seda mõnikord. Siis hiilisin alati ukse juurde kuulama. Pidin hästi vaikselt olema, sest kui ema mind märkas, saatis ta mu kohe minema. Mu juuresolek segas teda. Ema oli pärast pedagoogiumi lõpetamist käinud ka veel muusikaõpetajate kursustel ja saanud sealt tunnistuse, mis lubas tal töötada laste- ja segakooridega. Kuipalju ta kodus harjutas, kuipalju niisama mängis, sellest ei saanud ma tookord muidugi aru. Mulle oli klaveri puudutamine kõvasti keelatud. „Kui suuremaks saad, siis õpid mängima, praegu ära torgi,“ öeldi mulle. Üksi koju jäädes käisin ma siiski vargsi klaverit „torkimas“. Kuna klaveritoota aknad olid tänava poole, nägin ma kohe, kui keegi tuli, sulgesin klaveri ja kadusin magamistuppa oma nukkude juurde.

Kuidas ma laulma õppisin, seda ma ei tea. Kodus tuli ju kogu aeg vaikselt olla. Kodus laulis meil ainult papa, ja temagi laulis ainult siis, kui kedagi kuulamas polnud. Minu juuresolek teda siiski ei seganud. Sina tahtsid kodus vaikust ja rahu, ja ka Peetrile oli rahu vaja. Mingil ajal pidi ema mulle vist ikkagi lastelaule õpetama, sest kui papa mulle aeda kiige meisterdas, kiikusin alati kõva häälega lauldes.

1947. aastal viis ema oma kooli lastekoori laulupeole ja võttis ka minu kaasa. Laulupeole minekuks pidin kodus mitu laulu ära õppima. Meeles on „Veli, hella vellekene“, „Tii, tii, tihane“ ja „Maja teeks ma endal tamme alla“. Paar laulu oli veel, mida ma enam ei mäleta. Ema õmbles mulle rahvariided. Õiged rahvariided need muidugi polnud, oli vaid triibulisest puuvillast riidest seelikujupp ja valged tikitud käised.

Kui lastekoorid lavale läksid, viis ema mindki sinna ja pani esimesse ritta suuremate tüdrukute vahele seisma. „Esimene hää, tõstke käed!“ hüüti. Mis asi see esimene hää on, seda ei teadnud ma siis ega veel kaua aega hiljemgi. Aga kuna mõlemad minu kõrval seisnud tüdrukud mind müksasid, siis tõstsin kohe mõlemad käed. Kust mina teadsin, milleks seda vaja oli! Aga seda sain küll teada, et see onu seal ees, kes käskis käed tõsta, oli onu Riho Päts.

Kui lastekoorid oma esinemise lõpetasid, sai onu Riho Päts lilli. Siis äkki tuli kuulajate esimesest reast keegi poiss ja andis mullegi lillekimbu. Valged lilled olid, nende nime ma tookord ei teadnud, nüüd enam ei mäleta, mis lilled need olid. Ma polnud veel kunagi elus lilli saanud, ja nüüd ei teadnud ma, mida nendega peale hakata. Keegi tädi tuli ja ütles: „Mine, jookse, vii need lilled sellele onule!“ Tegin, nagu kästi. Mäletan, et ema oli pisut nukker, et ma oma elu esimesed kingituseks saadud lilled pidin ära andma. Ja Sina arutasid pärast kodus, et ei tea, mida see küll lapse edasise elu kohta võib tähendada. Kogu seda lugu filmiti ka kinoringvaate jaoks ja tänu sellele viidi mind ennast ka kinno seda vaatama. Kui minult hiljem küsiti, kuidas meeldis, vastasin, et polnud vigagi, ainult värvid oleksid võinud paremad olla. Selle üle said täiskasvanud muidugi tükk aega laginal naerda. Ega seal tegelikult midagi naerda olnudki, tolleaegse värvifilmi kvaliteet oli selline nagu ta oli. Minu seelik oli igatahes palju rõõmsamate värvidega kui see, mida kinos nägin.

Pärast räägiti veel, et poiss, kes mulle lilled tõi, olevat olnud üks Gustav Ernesaksa poegadest. Kas see tõesti nii oli, kes seda enam teab; küsida pole kelleltki.

Lugema ja laulma oli laps nüüd õpetatud. Arvutamisest ja joonistamisest polnud kuigi palju asja saanud. Keeli ja käsitööd ei jõutudki õpetama hakata. Need asjad jäid kooliõpetajate hooleks.

Siiski oli veel midagi, mis tuli lapsele enne kooli selgeks õpetada. Ta pidi õppima üksi tänaval liikuma. Kes sai teda siis iga päev kättpidi kooli viima ja sealt koju tooma hakata, kellel selleks aega oli?

Suvel anti tüdrukule iga päev teeklaas ja rubla raha kaasa ning saadeti turule. Selle rubla eest võis ta endale klaasitäie metsmaasikaid või mustikaid osta. Neid ei tohtinud aga tänaval süüa. Enne minekut korراتi veel üle need kohad, kus tuli eriti tähelepanelik olla: Raudtee tänav, raudtee ise ja Pärnu maantee. Muidugi polnud tolleaegne liiklus tänapäevasega võrreldav. Autosid liikus Nõmmel suhteliselt vähe, iga auto oli juba kaugele kuulda-näha, ja ka kiirused ei olnud nii suured. Kui üldse midagi karta võidi, siis seda, et laps vale tee valib ja ära eksib, raha ära kaotab või et needsamad ulakad vene poisid tagasiteel

marjaklaasi käest ära võtavad. Midagi niisugust õnneks ei juhtunud. Turul marjade järel käimine lõppes siis, kui maasikate-mustikate aeg hakkas läbi saama, marjad hakkasid kallimaks minema ja kui tüdruk ühel päeval oma rubla eest ainult poole klaasitäit maasikaid sai.

Varsti lubas ema lapse kaasa võtta ja minna temaga koos teda kooli nimekirja panema.

Seda kuuldes kutsusid Sa lapse enda juurde ja hakkasid õpetama, kuidas igasugustele võimalikele küsimustele vastata. Oma nime, vanuse ja aadressi ütlemisega sain ma hakkama. „Aga kui küsitakse, millal sa sündinud oled?“ Oma sünnipäeva ma muidugi teadsin, kuid aastaarvu ütlemisega ei saanud ma kuidagi hakkama. Arvutamisega polnud me ju kahekümne piiridest kaugemale jõudnud, mida teadsin ma sadadest või tuhandetest! „Üheksa tuhat sada nelikümmend kaks... ei, üheksateist sada tuhat... üheksasada tuhatkümmend...“

See oli lootusetu. „Aga kui küsitakse, kus ema töötab?“ No Tallinna 10. Keskkooliga sain ma hakkama. „Aga kus vanaema töötab?“ Kuidagimoodi sain pikapeale selgeks ka Tallinna 28. Mittetäieliku Keskkooli nime. „Aga kui küsitakse, kus vanaisa töötab?“ Jälle asi, mis mulle üle mõistuse käis. „Tallinna 6. noorte tööliste... noorte kesktööliste... tööliskeskooli noorte...“

Sa teadsid ju väga hästi, et niisuguseid asju minult ei küsita. Muidugi, kui oleks tegemist olnud mõne tänapäeva eliitkooli katsetega, oleks seda kõike võidud küsida ning siis oleksin muidugi kolinal läbi kukkunud. Ikka puhta puupea ju! Ma ei suutnud pähe tuupida sõnu, mille tähendust ma ei teadnud.

Aga kooli kantseleis ei küsitud minu käest üldse midagi. Ema oli ju oma kooli õpetaja, kogu jutujamine käis tema ja sekretäri vahel. Minu asi oli ainult tere ja head aega öelda.

Ja siis tuli esimene koolipäev, 1. september 1949. Ilm oli pilves, uduvihmane. Aktusest on meeles vaid see, et direktor manitses meid elektrirongis vanematele inimestele kohta pakkuma. „Kui on vabu kohti – istuge! Aga niipea kui kasvõi üksainus täiskasvanu seisab, tõusete teie püsti!“ ütles direktor Ploom.

Klassis valitses enne esimese tunni algust suur sigin-sagin ja segadus. Kõik emad-vanaemad otsisid oma lastele paremaid kohti. Minu ema oli kodus ohates öelnud: „Meie Tiiu pannakse klassis kõige viimasesse pinki istuma, ta on nii pikk!“ Päris viimasesse ma siiski ei sattunud, sain tagant kolmandasse. Pinginaaber oli mulle ka juba ette määratud – Vilja ja minu emad olid tuttavad. Viimasesse pinki sattus hoopis Hilja, kes oli kasvult üsna pisike. Tema ema oli lapse küll käekõrval kooli toonud, kuid pidi siis tööle kiirustama; tal polnud aega aktusele jääda ega pärast aktust klassi minna tütrele paremat kohta välja võitlema.

Esimesse koolipäeva mahtus päris palju. Ei mäleta täpselt, kuid meil oli vist ikka rohkem kui üks tund. Väljas oli vihmane, klassis oli hämar, tuled põlesid. Mida me seal kõike tegime? Kõigepealt pidi igaüks oma nime kuuldes klassi ette minema ja kniksu või kraapsu tegema. Selge, õpetaja õppis meie nimesid. Ta oli meie kõigi eesnimedest ka laulu teinud, seda laulsime mitu korda. Siis õppisime sirgelt istumist, treenisime õpetaja klassitulekul vaikselt ja kiiresti püstitõusmist, käe tõstmist, ka koridoris kahekaupa jalutamist. Matemaatika tundi õnneks esimesel päeval ei olnud, kuid eesti keele tund oli küll. Seal õnnestus mul isegi esineda. Õpetaja küsis, kas keegi lugeda oskab. Viskasin käe ruttu nii kõrgele püsti kui andis. „No tule sina, sinise tutiga!“ kutsus õpetaja. Vilja müksas mind: mine! Ega mina ju ei teadnud, mis ema mulle pähe oli sidunud. Võtsin siis oma aabitsa kaasa, läksin klassi ette ja lugesin ühe huupi sõrme alla sattunud loo ette. Pärast tuli välja, et minu aabits polnudki see õige, järgmisel päeval jagati meile kõigile uued aabitsad.

Hiljem jutustasid Sa üsna mitmel korral, kuidas ma olin esimesel koolipäeval koju tulles Sinu juurde voodisse pugenud – Sul oli tavaks iga päev pärastlõunati magada – ning pettunud häälega öelnud: „Mitte midagi polnud seal koolis huvitavat!“ Seda ütlemist ma ise ei mäleta, kuid olin kindlasti paljudest uutest muljetest väsinud ja kas ei osanud või lihtsalt ei viitsinud jutustada. Lihtsam oli öelda, et polnud mitte midagi.

Järgmisel päeval oli juba ka matemaatika tund. Nägin kergendustundega, et ma polnudki see kõige rumalam, oli veel rumalamaidki. Hakkasime ju sellega peale, et $1+1=2$!

Joonistamise tunnis jagati meile välja joonistusvihikud. Need olid üsna väikesed, poole plokilehe suurused. Igaüks pidi joonistama pildi ükskõik millest. Mina joonistasin kooliklassi,

pingid ja tüdruku, kes astub klassi. Oleksite te keegi mulle ometi enne kooliminekut kordki öelnud või mõista andnud, et joonistamine on asi, mida mina ei oska! Siis oleksin olnud ettevaatlikum ja joonistanud midagi lihtsamat, siis oleks ka esimene koolišokk tulemata jäänud. Olin kusagilt kuulnud, et see, mis on kaugemal, paistab väiksemana. Tahtsin tark olla ja joonistasin tüdruku ühe jala poole lühema kui teise – tüdruk ju astus, teine jalg oli tagapool! Olin oma pildi üle väga uhke, jätsin isegi paremasse alumisse nurka koha hinde jaoks – enesestmõistetavalt pidi see viis olema. Ja hinne tuligi – kolm! Ma ei uskunud oma silmi. Vilja vaatas mu pilti ja ütles: „Häh, nii kole!“ Tema oli joonistanud laua kahe tooliga ja sai viie. Kodus sain teilt kõigilt rielda, et olin nii lohakas olnud ja polnud viitsinud tüdruku jalgu ühepikkusteks joonistada.

Esimene hinne oli niisiis kolm. Edaspidi tuli õnneks küll ka teisigi hindeid.

Esimesel „päris“ koolipäeval juhtus veel midagi jahmatama panevat. Tunnid said läbi, hakkasime koju minema. Eelmisel päeval olime Viljaga koos läinud, meil oli enam-vähem üks koolitee. Tulime nüüdki koos koolitrepist alla, ja äkki pani Vilja jooksu. Hakkasin talle järele jooksuma, kuid jäin siis soolasambana rumala näoga seisma. Kooliõuel seisis sõiduauto, Vilja hüppas sinna sisse ja auto vuras minema. Regina isa oli tütrele järele tulnud ja võttis ka naabrilapse peale. 1949. aastal oli isiklik auto midagi väga erilist. Peale Regina polnudki vist terves koolis kedagi, keda oleks autoga kooli ja koju sõidutatud. Nii sain esimest korda aimu sellest, et maailmas on olemas rikkad inimesed.

Esimese klassi esimene kooliveerand hakkas küllaltki ruttu jooksuma kindlaid rööpaid pidi. Kirjutasime pliiatsiga – eesti keele vihikusse trükitähti, matemaatika vihikusse numbreid. Iga päev anti ka koduseid ülesandeid: nii ja nii mitu rida üht või teist tähte emakeeles, numbreid matemaatikas. Õige pea tulid juurde ka „postid“ liitmise ja lahutamise ülesannetega. Tööõpetuse tundideks tuli korjata kastanimune ja tammetõrusid. Nende tõttu sain minagi lõpuks loa kodu territooriumilt lahkuda ja teiste tüdrukutega koos kolama minna. Meie õues pole ju kunagi kasvanud ühtki tamme ega kastanit. Üksi poleks ma osanud ka kusagilt midagi leidagi – esimesed seitse eluaastat ainult oma koduõues mänginud lapsena ei teadnud ma üldse, kuidas „kastankad“ või tammetõrud väljagi näevad.

Mida kaugemale veerand edenes, seda sagedamini hakkas koduste jutus korduma nimi „Märjamaa“. Räägiti ka söitmisest ja kolimisest; mõnikord saadeti mind nende jutuajamiste puhuks õue mängima või üles oma tuppa koolitöid tegema. Ja kui olin järjekordselt emale paha laps olnud, ütles ta mulle nüüd ikka: „Ja Märjamaale ma sind kaasa ka ei võta!“

Siin on nüüd jälle see koht, kus pean tunnistama, et ma ei tea kõike täpselt; võin jutustada asjadest vaid nii, nagu ma neid tol ajal nägin ja kuulsin, nagu ma neist teie jutuajamiste järgi oskasin aru saada. Hiljem aitasid loogika, intuitsioon ja teadmised mul neist mosaiigikillukestest pildi kokku panna.

Oli ju 1949. aasta. Märtsiküüditamine oli maal teinud kohutava laastamistöö. Sügisel oli Märjamaa Keskkoolil tarvis uut eesti keele õpetajat. Kuhu siis senine õpetaja sai? Teadagi kuhu. Kuidas minu ema ja Märjamaa Keskkooli direktor Karl Praakli tuttavad olid, kuidas ta teadis juba suvel paaril korral meile külla tulla – ei tea. Võib-olla tundsid nad teineteist Pedagoogiumi päevilt. Aga inimesed olid ärevil, aimati, et midagi on eesti rahva vastu veel teoksil. Liikusid ringi kuulujutud mingitest nimekirjadest. Kas Sina, papa või minu ema teadsite midagi konkreetset? Kõik võib olla. Ema oli ju fašisti lesk; tal soovitati minu isast tagaselja lahutada; ta ei teinud seda. Seega jäi püsima kahtlus, et mees on metsas ja ema peab temaga sidet. Keegi – kes, seda ei tea – oligi Habichti nime kusagil mingis nimekirjas näinud. Võib-olla oli tõesti kindlam Tallinnast kuhugi väiksemasse-vaiksemasse kohta kaduda.

Ka Künnapitega olid suhted halvad. Talvele vastu minnes tegi muret see, et meie teise korruse tuba jäi järjest külmemaks: ahjusuu oli Künnapite toas. Meie pakutud kütte võtsid nad küll vastu, kuid kütsid või ei kütnud selle järgi, kuidas neil parajasti tuju tuli. Nende tuba soojendas pliidi soemüür niigi piisavalt. Meid oma tuppa ahju kütma nad muidugi ei lasknud. Alla tagasi kolida? See oleks tähendanud Künnapite võitu. Pealegi oleks all ka ruumiga probleeme tekkinud.

Ja lõpuks tahab iga noor inimene ju oma elu ise seada, ka sel juhul, kui ta on üksik inimene, lapsega lesk nagu Tipa. Pidi ta siis eluks ajaks jääma ema-isa hõlma alla elama ja sõna kuulama?

Niisiis pakitigi ühel päeval novembri alguses meie kraam veoautole. Palju seda ju polnud: ema kušett, minu reformpõhjaga raudvoodi, riidekapp, väike laud, köögikapp, paar tooli, raamaturiiu. Keedupott, teekatel, pann, kahe inimese jagu sööginõusid. Pisut voodipesu, käterätte, riideid, niipalju kui neid üldse olemas oli. Raamatutest need, mida kirjanduse õpetajal vaja läks, ka mõned lasteraamatud. Oligi kõik.

Esimese peavarju Märjamaal saime Linduse majas Kasti teel. Proua Lindus oli alevi keskel kioskis müüjaks, tütar Silvi käis Märjamaa Keskkooli 8. klassis.

Kus oli härra Lindus? Ta oli kas saksa sõjaväes langenud või arreteeritud. Või ka emigreerunud. Mulle sellest muidugi ei jutustatud. Igatahes, kui aasta pärast oli kellelgi vaja oma sugulane kioskis müüjaks sokutada, siis ilmus kohalikus ajalehes tige artikkel kodanik Linduse ja tema mehe kohta. Küllap oli ohus ka Linduste maja: alumisel korrusel kolm küllaltki suurt tuba ja köök, ülemisel korrusel ka midagi – ja see kõik ainult kahe inimese päralt! Sellepärast oligi ta nõus ühe toa kooliõpetajale ja tema lapsele üürima. Tuba oli maja väikseim, kuid meile kahele paras, soe ja küllaltki mugav. Ebamugav oli vaid see, et ükskõik, kas tahtsid minna kööki, kempsu või majast välja – ikka tuli kahest Linduste toast läbi käia. Küllap oli see korteri pererahvale vähemalt niisama ebamugav kui meile.

Kauaks me Linduste majja ei jäänud. Jõulud pidasime küll veel seal. Pererahva elutoas seisis suur uhke jõulupuu, tihedalt küünlaid täis. Kas aknad olid pimendatud või mitte, seda ei mäleta. Jõuluvana oli päeval juba ära käinud ja kuuse alla kingitused jätnud. Mulle oli ta toonud suusad. Ilma keppideta küll, kuid teadjad inimesed ütlesid, et algaja peabki kõigepealt õppima ilma keppideta sõitma. Milleks see hea pidi olema, pole aimugi. Küllap polnud poes paraja suurusega suusakeppe lihtsalt saada – vene aeg ju! Aga kuna otse Linduste aia tagant algas mets, oli päris tore niisamagi puude-põõsaste vahel ukerdada. Sõitmisest oli asi muidugi kaugel; polnud kedagi, kes oleks õpetanud, pealegi polnud ma ju suusatamist isegi näinud mujal kui pildi peal.

Jaanuaris kolisime Linduste majast ära. Pärnu maanteel saeveski vastas „Poola majas“ elas üks Märjamaa kooli õpetajaist – Eha Hakmann. Mis ainet ta õpetas, ei tea, nagu ei tea ka seda, miks ja kuhu ta äkki ära viidi. Kui pitserid tema korteriukselt maha võeti, võis majaomanik korteri uutele inimestele välja üürida. Päris pahandusteta see asi küll ei läinud, vist oli kohalikel „juppjumalatel“ plaan keegi oma inimestest sinna elama panna. Minu ema süüdistati omavolituselises, kuid lõppkokkuvõttes tohtisime siiski Poola majja elama jääda. Nüüd oli meil omaette elamine – tuba ja köök.

Meie korter oli maja teisel korrusel. All oli kaks kahetoalist korterit. Ühes neist elas majaperemees Poola oma naise ja tütreaga. Vilme oli koolis minust ühe klassi võrra ees. Teine korter oli saksa keele õpetaja Herta Naglase ja tema tütre päralt. Evi oli juba üheksandas klassis, kuid tegeles vahetevahel üsna meelsasti ka meie, väikestega. Tema isa oli olnud Eesti Vabariigi politseinik ja langenud nõukogude võimu ohvriks. Üleval elas veel minu klassiõde Milvi oma vanematega. Teisel pool Pärnu maanteed, saeveski majas elas väike Maret, paar aastat meist noorem. Tema veel koolis ei käinud, kuid tema vennad Miku ja Juku olid üks neljandas, teine kuuendas klassis. Nende ema oli saeveski raamatupidaja, isa kohta rääkis väike Maret: „Isa elab Arhangelskis, sellepärast et miilitsad arvasid, et isa on onu Stalini kohta halvasti öelnud, aga isa ei ole halvasti öelnud, ja sellepärast ta elab nüüd Arhangelskis.“ Paar maja saeveskist edasi elas Vilme klassiõde Eda, paar maja teisele poole nendest aasta vanem Virve. Nii et seltskonda oli mul siin küllalt.

Koolis hakkas mul üsna hästi minema, paremini kui Tallinnas. Olite ju mind enne kooli kodus siiski üsna palju ette õpetanud; oskasin soravalt lugeda ja enam-vähem vigadeta kirjutada. Ka arvutamise sa sain esialgu hakkama. Maal polnud neil rasketel aastatel kellelgi aega kodus lapsi õpetada: milleks need kooliõpetajad siis olemas olid? Maainimestel oli muresid niigi küllalt.

Nii sai minust Märjamaa koolis päris teenimatult viieline õpilane. Hakkasin ka aktustel ja pidudel deklamatsioonidega esinema, tegin isegi näidendis kaasa. Mitte sellepärast, et oleksin andekas olnud – ei sinnapoolegi! Mul oli ka üsna vilets hää: olin ju üksikasvanud laps, kellelt oli siiani kogu aeg vaikust nõutud. Kust pidin ma siis nüüd järsku tugeva, kõlava hääle võtma? Esinema pandi mind ainult sellepärast, et mul oli lugemine selge ning mulle võis lihtsalt öelda: õpi see luuletus homseks pähe! Ema oli ju ka sama kooli õpetaja, ta teadis, mida ja milleks vaja oli, ning võis minuga kodus harjutada. Selle võrra oli noorukesel klassijuhatajalgi kergem.

Ema sai endale lisaks eesti keele tundidele ka veel raamatukoguhoidja ameti. Olin küll varemgi hea meelega lugenud, kuid nüüd, kus mul oli raamatutele vaba juurdepääs, hakkasin neid lausa neelama. Peagi olid mul kõik algklassidele mõeldud raamatud läbi loetud. Emale tekkis üks karistamise võimalus juurde: kui olin paha laps olnud, sain mõneks ajaks lugemiskeelu, pooleldi loetud raamat viidi raamatukokku tagasi, või kui oli tegemist oma isikliku raamatuga, võis see pahanduse puhul ema kappi luku taha rännata. Selleks ajaks oli mul aga juba seegi selge, et lukk on looma jaoks: kui ema oli kodust ära, otsisin raamatu kapist üles ja lugesin ta ikkagi läbi.

Esimeses klassis hakkasin lugema ka tolleaegset lasteajalehte „Säde“. Avastasin sealt algklasside nurga, lugesin, mida teised minuvanused olid kirjutanud, ja arvasin, et nii oskaksin ka mina kirjutada. Mõeldud, tehtud. Teema oli mul olemas. Maalisin paberilehele pealkirja „Uues koolis“ ja kirjutasin sellest, kuidas me emaga Märjamaale kolisime, kuidas mulle uues koolis meeldib ja kuidas meil emaga siin läheb. Iseenesest polnud siin ju mitte midagi erilist ega imelikku; võib-olla oleks see artiklike isegi lehes ilmunud, kui oleksin selle ära saatnud. Kahjuks – või õnneks – ei teadnud ma, millisel aadressil kiri ära saata, muidugi polnud mul ka ümbrikut ega marki. Tuli emalt küsida. Ema haaras kirja, jooksis alla Naglaste juurde ja jäi sinna üsna tükiks ajaks. Kui ta jälle üles tuli, ütles ta, et niisama seda kirja ära saata ei tohi; kuna tegemist on ikkagi Märjamaa kooli puudutava artikliga, siis tuleb seda kõigepealt klassijuhatajale näidata ja luba küsida. Ta jättis kirja enda kätte ja lubas ise õpetaja Rudiga rääkida. Järgmisel päeval tuli õpetaja klassi, minu paberileht käes. Ta ütles klassile, et Tiiu teeb ajalehele kaastööd, luges mu loo klassile ette ja kiitis selle väga huvitavaks. Ainult et käekiri polevat veel kuigi ilus, sellepärast ei saa seda kirja praegu ajalehele ära saata. Tuleb veel palju püüda ja harjutada, kuni käekiri muutub väga-väga ilusaks, siis võib kirja ka ära saata.

Mina ei saanud tookord muidugi aru, milles asi tegelikult oli. Ema läks ju koos minuga võimalike küüditajate eest peitu – ja nüüd tahtsin mina lausa ajalehes kuulutada, et teadku kõik, me elame nüüd Märjamaal! Seda ei tohtinud ju mingil juhul juhtuda lasta! Mida teha? Keelata tüdrukul ajalehele kirjutamine lihtsalt ära? Kahju ka nagu, laps tahab ju ikka ka midagi teha nagu teised temaealised, ja kiri polnud ju sugugi halvemini kirjutatud kui need teised, mis igal nädalal lehes ilmusid. Midagi tuli aga siiski teha, et artikkel lehes ei ilmuks; see tuli ka lapsele arusaadavalt ära põhjendada: muidu kurdab seda veel sõbrannadele ning mine tea, milleni asi siis veel minna võib. Nii jooksisin ema Herta Naglase juurde nõu küsima. Koos jõudsid nad selgusele, et küllap laps otsib tähelepanu ja tunnustust, sellepärast ta ju tahtiski ajalehele kirjutada. Tuleb talle seda võimaldada – las klassijuhataja loeb kirja kogu klassile ette ja kiidab teda, siis on tüdruku auahnus rahuldatud. Õnneks pole ta käekiri suurem asi, pealegi on neil suured kirjatähed veel üldse õppimata, tüdruk alustas lauseid suurte trükitähtedega. See niikuinii ei kõlba. Ütleme, et lükkame kirja ärasaatmise veidi edasi ning leiame talle seniks muud tegevust, siis ehk unustab kogu asja ära. Nii ka tehti.

Nüüd pani ema mind kooli muusikaõpetaja Leo Treu juurde klaverimängu õppima. Meie klaver oli küll Nõmmele jäänud, kuid harjutada sain alumisel korrusel Naglaste juures. Kas mul läks klaverimäng hästi või halvasti, seda ei oska nüüd tagantjärele enam öelda. Õpetajalt ma lausa riielda ei saanud, kiitusesse peab aga ettevaatlikult suhtuma: see võis ju olla ka ainult ergutusena mõeldud. Harjutama tuli mind aeg-ajalt küll ikka sundida, kuid lausa vastumeelt see mulle siiski ei olnud. Paar korda jõudsin koolis väikeste palakestega esinedagi. See meeldis mulle, olin üsna edev laps. Kahjuks lõppesid mu klaveriõpingud varsti: polnud enam õpetajat. Mulle öeldi, et ta läks sõjaväkke – kas see ka tõesti nii oli, ei tea.

Märjamaal elasime ligi kaks aastat. Sa ütlesid hiljem, et ema otsus sinna kolida oli väga rumal, isegi pahatahtlik, ning et see periood olevat mulle kui kasvavale lapsele väga halvasti mõjunud.

Mis rumalusse puutub, selle kohta ei oska ma midagi öelda. Me kõik oleme oma elus rumalusi teinud, kuid ometi mitte sihilikult. Teo tarkus või rumalus selgub ju enamasti alles tagantjärele. Pahatahtlikuks ei taha ma oma ema ühelgi juhul nimetada.

Mis minusse puutub, siis andis elu Märjamaal mulle siiski elamusi ja kogemusi, millest ma Nõmmel vanaema-vanaisa kaitsva tiiva all elades oleksin tõenäoliselt ilma jäänud.

Millegipärast seostub mul eluga Linduste majas kõigepealt lume ja tindi lõhn, ja nimelt need kaks lõhna koos. Nõmme kodus elades polnud ma tohtinud lahtise tindipoti poole vaadatagi; ka koolis olime terve esimese veerandi jooksul kirjutanud ainult pliatsiga. Märjamaa koolis hakati

teise veerandi alguses kohe tindiga kirjutama. Iga õpilane pidi endale ise poest tindipoti ostma; sellele kleebiti omaniku nimega silt külge. Sildistatud tindipotte hoiti klassikapis suures kastis. Kui kirjutama hakati, jagas õpetaja korrapidajate abiga need õpilastele kätte. Koolipäeva lõpul korjati tindipotid jälle kokku ja pandi kappi tagasi.

Praegu ma ei ütleks, et tindil üldse mingi lõhn on, kuid tol ajal oli see minu jaoks igatahes olemas. Ja esimene lumekirmetis oli meie Märjamaale saabumise ajal ka maas. Kui ma siis üle külmunud porimügerike ja esimese mahasadanud lume oma uude koju jõudsin ja hakkasin esmakordselt tindiga oma koduülesandeid maalima, segunesidki need kaks lõhna minu jaoks üheks. Selle uue lõhna nimi oli Märjamaa, Kasti tee. Lumekirmetis sulas küll peagi üles ning enne õige talve tulekut tuli üle elada veel korralik paksu pori ja kottpimeduse aeg.

Ema ja minu tunnid algasid ja lõppesid erinevatel kellaaegadel, seega tuli mul kooli minna, koju tulla ja kodus tegutseda omapead. Selleski polnud midagi erilist. Minu koolitee pikkus oli vaevalt kilomeeter, kuid meie klassis oli üsna palju neid, kes käisid koolis nelja-viie kilomeetri tagant, üks tüdruk isegi seitsme kilomeetri tagant. Internaati algklasside lapsi ei võetud – liiga väikesed alles. Mitme kilomeetri pikkuse jalgsimatka jaoks hommikupimeduses või õhtuhämaruses olid nad aga suured küllalt. Autosid maainimestel tol ajal muidugi ei olnud, ka hobuseid jäi talumeestel järjest vähemaks – need võeti kolhoositallidesse. Peab siiski ütlema, et ükski mööduv hobusemees, oli ta siis kolhoosnik või muidu talumees, ei jätnud kunagi kooli või koolist koju vantsivat põngerjat tee äärde maha. Isegi alevilapsed korjati peale. Hobust nende pärast siiski kinni ei peetud: tuli olla kraps ja sõidu pealt reele või vankripärasse hüpata.

Kujutle nüüd oma lapselast, keda olid ise õpetanud vaikselt ja kombekalt mööda kõnniteed tippima ning kellele olid mitmeid kordi seletanud, et tänaval jooksevad ja lärmavad ainult ulakad vene poisid – mööda Tallinn-Pärnu maanteed karglemas, liugu laskmas, hobusemehi passimas ning siis sõidu pealt reele hüppamas, ikka nii, et enne koolikott ja siis ise tagantjärele! Ega koolimaja väravaski hobust seisma jäetud. Kogu lastekari pudenenes poole sõidu pealt reelt maha.

Kujutle sedasama last ka novembrikuu hommikupimeduses mööda põhjatult porist Kasti teed ukerdamas ja aeg-ajalt porimülkasse vajunud kalossi välja õngitsemas. Sedasama hoitud ja poputatud linnalapsukest, keda seni oli toast välja lastud ainult päevavalges ning ilusa ilmaga! Lapsel endal polnud viga midagi: kõik oli uudne ja põnev. Ka kottpimedusega harjusid silmad kiiresti. Natuke jube oli küll siis, kui ühel päeval ilmus sellest pimedusest äkki midagi kõrget ja tumedat: ratsanik hobuse seljas. Nagu muinasjuturaamatus! Teine ehmatuse tuli siis, kui ühel hommikul oli madalal taevas hõõguvpunane taldrikusuurune kuu. Sellist kuud polnud tüdruk veel kunagi näinud ega osanud seda alguses kuuks pidadagi. Või kui palju ta seda tavalist heledat, külma ja kõrget kuudki näinud oli: pimedal ajal pidi laps ju ikka korralikult toas istuma!

Kasti teed oli õieti üsna väike jupike, vaid mõnisada meetrit, siis jõuti välja Pärnu maanteele üsna alevi keskele. Seal oli juba tänavavalgustus olemas ning teegi asfalteeritud. Laps vaatas suuri silmi ja ammuli sui oktoobripühadest jäänud punaseid loosungeid-plakateid ning imetles elektripirnide moodustatud põlevat viisnurka, just nagu polekski ta tulnud pealinnast, vaid kusagilt kaugelt metsakolkast.

Polnud seda Pärnu maanteedki teab kui pikk maa. Tuli mööduda Linduse kioskist, rahvamajast, täitevkomiteest, kooperatiivipoest, veel paarist majast, siis tegi tee väikese lauge käänaku ja juba paistiski koolimaja ning koolimaja väravas seisvad kipsist pioneerid: poiss fanfaari puhumas ja tüdruk saluteerimas.

Kui Kasti teelt Pärnu maanteele Poola majja ümber kolisime, jäi koolitee enam-vähem sama pikaks, kuid pori oli vähem. Üks ebameeldivus tuli nüüd siiski juurde: tuba oli külm! Polnud ju siin enam Linduse-tädi, kes oma tuba küttes ka meie soemüüri oleks tuliseks ajanud. Ema jõudis tavaliselt ikka hulk aega pärast mind koju. Ega midagi, tegin ise tule pliidi alla. Puud olid katusealuses konkus, tikud leidsin ka üles. „Appi, tikud lapse käes!“ oleksid Sa nüüd karjatanud. Aga kuidas, mis nipiga ma tookord tule alla sain, selle üle olen hiljem täiskasvanuna tihti pead mürdnud, kui mõnikord vaatamata targalt ja kavalalt ahju laotud puudele ning hoolega valitud süütematerjalile tuli ahjus kuidagi põlema ei taha hakata.

Oleks võinud arvata, et kui seitsmeaastane laps juba tule pliidi alla teeb, siis võiks ta ehk ka juba endale ja emale midagi süüagi teha. Seda siiski ei juhtunud. Toidutegemine pole mind kunagi huvitanud. Ja ega polekski õieti olnud millestki süüa teha, sest olime ju alles vastu talve alevisse

saabunud; meil polnud talvekartuleid, polnud sahvris soolalihapütti, jahukotti, seene-, kapsa- ega kurgitünne, moosipurkidest-mahlapudelitest rääkimata. Seda kõike oleks saanud augustis-septembris alevilähedastelt taluinimestelt kaubelda. Nüüd olime sellega aga hiljaks jäänud. Tuli süüa seda, mida emal õnnestus töölt tulles alevipoest saada. Ega me sellegipärast näljas istunud. Teed ja leiba ikka oli, ja kui tuba oli soe, polnud viga midagi.

Tõelised elamused ootasid mind ees alles kevadel. Lume sulamine, sulalume ja päikese lõhn, silmipimestavalt eredas päikesepaistes tilkuvad kristalselt säravad jääpurikad, sulavee vulin – seda kõike polnud mu elus sinnamaani olnud. Muidugi, lumi sulas ja päike paistis ju ka linnas, kuid seni olin tohtinud seda kõike ju ainult kuivalt majatrepilt vaadata; igasugune vees sulistamine, laastulaevade ujutamine, käte-jalgade märjaks tegemine oleks lõppenud riidlemisega, tulikuuma soodapiima joomisega ja järgmisel päeval õuemeineku keeluga. Siin oli emal koolis nii palju tegemist, et tal polnud aega mind nii palju valvata ja kantseldada kui ehk oleks vaja olnud. Ja midagi hullu ei juhtunudki.

Kui lumi oli sulanud ja teed pisut tahenenud, käskis õpetaja Valve Rudi oma klassi lastel riietuda, pani nad kahekaupa ritta ja viis alevist välja metsa. Neid metsaskäike tehti üsna tihti. Milliste tundide arvelt, seda enam ei tea. Küllap läksid nad klassipäevikusse kirja kui õppekäigud. Kas päris maalapsed neil käikudel midagi õppisid, kas seal oli ka nende jaoks midagi, mida nad enne polnud näinud – ei tea. Kuid minu jaoks oli iga selline metsaskäik suursündmus. Nüüd nägin, et päris mets on hoopis midagi muud kui kodulähedane männitukake Nõmmel, kus olin Sinu käest kinni hoides jalutanud, ikka ainult kuival ajal, ilusa ilmaga ja mööda teerada.

Metsaaluse mulla, sambla ja kohati veel sulamata lume lõhn oli midagi pööraselt põnevat. Ja sinililled! Ma polnud veel kunagi elus oma käega lilli noppinud. Tegin seda nüüdki üsna aralt. Minu lillepeotäis oli klassikaaslaste omadest palju väiksem – mitte sellegipärast, et ma poleks lilli leidnud, vaid et suurem osa ajast läks mul ammulisui ringivaatamisele.

Kui koju jõudsin, oli emal muidugi mu lillede üle hea meel. Kuid riielda sain ikka ka – märgade jalgade pärast. Kuidas nad oleksidki saanud kuivaks jääda, maa ja metsaalune olid ju märjad! Teistel lastel olid kummikud jalas, minul neid ei olnud. Ema ütles, et ta neid mulle põhimõtteliselt ei osta, sest siis hakkab ma ainult mööda lompe sulistama. Seda oleksin ma muidugi teinud. Aga vaevalt see nüüd ema ainus põhimõte oli. Võib-olla olid laste kummikud tollal defitsiitkaup, mida sai hankida ainult tutvuste kaudu. Selle üle ma ei imestaks. Pealegi oli mu emal ka veel üks iseloomuviga, mille minagi olen pärinud – me kumbki pole eluski osanud endale millegi saamiseks kasulikke tutvusi soetada ega olemasolevaid tutvusi ära kasutada. Muidugi oli emal ka vähe raha, ja kuna mul olid kingade peale tõmmatavad kalossid olemas, polnud ju mõtet neid ära visata. Loomulikult olid kummikud ka üsna ebatervislikud, kui neid ainult sukkade peal kanda. Oleks vaja olnud villaseid sokke, neid mul aga ei olnud. Emal polnud villast lõnga, polnud ka raha selle ostmiseks ega aega kudumiseks.

Aga kevad kestis ju edasi. Poola maja tagant algasid põllud. Jälle oli mul palju vaatamist, kuulamist ja ninaga tundmist. Kevadise mulla lõhn, lõokese laul põllu kohal, põldu kündva traktori mürin. Kõik see, mis on maalapsele nii igapäevane ja tuttav, oli mulle elamus. Kasutasin iga võimalust toast pääsemiseks ja teiste tüdrukutega ringi hulkumiseks.

Ja meie maja vastas oli ju saeveski. Seegi oli huvitav. Kõigepealt, saeveski vile järgi võis kella õigeks panna. Vilet anti tööpäeva alguses, päeval kell kaksteist, kui töölised läksid lõunale, kell üks, kui nad tagasi pidid olema, ning tööpäeva lõpus. Teises klassis, kui hakkasime õhtupoolses vahetuses käima, oli saeveski lõunavile meile märguandeks, et tuleb õuest tuppa tulla ja hakata kooliminekut sättima. Suvel pakkus saeveski hoov meile toredaid mängu- ja seiklusvõimalusi. Seda muidugi ainult õhtuti pärast töö lõppu ning pühapäeviti. Ronisime mööda lauavirnu, mängisime peitust, kiikusime, möllasime saepuruhunnikutes. Ja jälle oli just lõhn see, mis mulle meelde jäi: saepuru ja puidu lõhn.

Kui saabus uus sügis, käisime oma tüdrukutekambaga alevi lähedal talus rehepeksul. Kas me seal millegagi ka abiks suutsime olla, seda ei mäleta, aga vaevalt küll. Kuid lõbu oli meil laialt. Ja minul oli jälle midagi vaatamiseks, kuulamiseks ning nuusutamiseks. Ainult et kodus sain pärast üsna kõvasti riielda. Ema polnud sel hetkel kodus, kui tüdrukud mind rehepeksule kutsusid, seega ei saanud ma ka minekuks luba küsida. Läksin luba küsimata, sest ega teised mind ootama poleks hakanud, ning pärast üksi neile järele minna poleks ma osanud. Ega oleks vist lubatudki. Kui ema

koju tuli, polnud tal aimugi, kus ma olla võisin. Seega oli pahandamiseks põhjust küllalt: miks pidi ema alles naabrinaistelt kuulma, kuhu ma läksin?

Alevinaised teadsid muidugi kõike. Ja kui nad mõnd asja ei teadnud, siis ei saanud nad enne rahu, kui olid selle välja uurinud. Kord talvisel koolivaheajal olin parajasti teel koolimajja klaveritundi, portfelli nootidega näpus. Alevi keskel tuli mulle vastu keegi võõras naine soome kelguga. Näinud mind, oleks ta oma kelguga mulle peaaegu otsa sõitnud. Ta tõkestas mu tee ja hakkas pärima:

„Kuhu sa, laps, lähed? Kooli? Aga mis sa sinna lähed, täna ju kooli ei ole? Ah õpid klaverit mängima? Aga kes sind seal õpetab? Aga mis sul seal portfellis on? Ah nii, aga kus sa elad? Mis su nimi on? Aga kelle laps sa oled? Ah ema on õpetaja! Aga isa?“

See polnud sugugi ainus kord. Ja ma ei ole siiani kindel, kas oli tegemist vaid ülimalt uudishimulike alevinaistega, kellele lihtsalt ei mahtunud hinge, et mööda teed läheb üks tüdruk, kellest nad mitte midagi ei tea, või kellegi poolt saadetud nuhkidega. Minult neil küll midagi välja nuhkida ei õnnestunud, sest see, mida ma teadsin ja öelda oskasin, ei kujutanud endast mingit niisugust informatsiooni, millega neil oleks olnud midagi peale hakata.

Alles nüüd, tagantjärele oskan mitmeid toleaegeid pealtnäha vähetähtsaid seiku omavahel kokku viia.

1950. aasta talvel, enne mingeid valimisi, mindi meie koolist kuhugi kolhoosi esinema. See oli vene ajal tavapärane – selleks et rahvast valimiseelsele kihutuskooosolekule kokku ajada, tuli ikka ka mingi kontsert korraldada ja isetegevuslased esinema panna. Mina pidin koos kahe kolmanda klassi tüdrukuga tantsima nukutantsu – see oli õpetaja Herta Naglase seatud tants koos lauluga, Sinu sõnade ja Miina Härma viisiga: „Kallis väike nukukene...“. Olin õhinaga tantsu õppimas, ootasin esinemist väga. Ja esinemispäeva hommikul ütles ema äkki, et pean koju jääma, ma polevat terve: mul olevat kõha ja nohu. See tuli mulle nagu välg selgest taevast: oma teada polnud mul küll mitte midagi viga. Aga emaga vaielda polnud mõtet. Pärast ütles ta, et tants oli üldse ära jäänud, teised tüdrukud polnud ka tulnud. Alles nüüd tean, et just neil päevil oli Sind arreteeritud. Mina ei teadnud sellest kaua aega midagi: kui koolivaheajal Tallinnas käisime ja Sind ei olnud, öeldi mulle, et Sa olevat sanatooriumi läinud.

Esimese klassi lõpetasin ainukesena oma klassist kõigi viitega, kuid kiituskirja ei saanud. Õpetaja Rudi ütles, et koolile oli üks kiituskirjablankett vähem saadetud. Nii et siis just esimese klassi laps tuli ilma jätta. Sealjuures algasid kõigis klassides alates neljandast alles eksamid, ja nende kohta polnud veel üldse teadagi, kui palju kiituskirju neile vaja läks. Sain auhinnaks vaid raamatu, mille esilehel oli direktor Praakli isiklik pühendus – pliiatsikirjas. Kord juba täiskasvanuna küsisin emalt, mis selle kiituskirjablanketiga siis ikkagi oli. Mu küsimus oli emale ilmselt ebamugav, sest ta laveeris vastusest mööda. Kuidas asi tegelikult oli, seda ma ei saanudki teada.

Direktor Karl Praaklile jäi see õppeaasta viimaseks selles koolis. Kuhu ja miks ta ära läks, ei tea. Tema asemele tuli uus direktor, kelle nime ma enam ei mäleta, kuid kes oli oma eelkäijast palju kurjem. Ta elas samuti koolimajas nagu Karl Praakligi oli elanud. Ilusate ilmadega mängis tema väike 3-4-aastane tütreke direktori korteri ukse kõrval liivakastis. Kord kevadel läksime ühel vahetunnil koos paari tüdrukuga tema juurde, istusime liivakasti äärel, ajasime lapsega juttu ja mängisime temaga. Siis tuli direktor välja, nimetas meid huligaanideks, lubas käitumishinnet alandada ja ajas liivakasti juurest minema.

Teises klassis ma ka enam kiituskirja ei saanud, sest matemaatika oli neli. See ei häirinudki mind eriti, sest teadsin isegi, et matemaatika polnud just mu tugevaim aine. Kuid nüüd tuleb meelde ühe matemaatika vihiku lugu. See vihik on mul tänaseni alles. Ülesanded on õigesti lahendatud, ühtki viga ei ole, aga hinne on kolm. Miks, ei saa aru. Hea küll, käekiri pole just viie väärt, aga ka mitte nii hull, et selle eest korraga kaks hinnet alla võtta. Tavaline teise klassi lapse „harju keskmine“ käekiri. Nüüd taipan: asi tuli nii korraldada, et noor rahvavaenlane matemaatikas veerandisse viit ei saaks.

Teises klassis, kui olin saanud üheksa aastaseks, astusin pioneeriks. Sa küsisid hiljem, kas mind sunniti või ähvardati. Ei, ei sunnitud ega ähvardatud. Ise tahtsin, sest pioneeridele tehti igasuguseid põnevaid üritusi, küll koondusi, matku, lõkkeõhtuid – ja missugune laps ei tahaks teistega koos seda kõike kaasa teha! Ema ütles küll, et mind ei võeta pioneeriks, kuna olen laisk, lohakas ja sõnakuulmatu. Kuid keelama ta ilmselt ei julgenud hakata.

Paaril korral sõitis ema mõneks päevaks Tallinna ja jättis mu üksi Märjamaale. Miks ta ära sõitis, seda ta mulle ei öelnud. Vastu vaielda ja end kaasa nuruda ma ei saanud, sest pidin ju koolis käima. Kuidas ema oma tundide asendamise korraldas, ei tea. Ega mul omaette jäämise vastu midagi olnudki, oli päris mõnus end iseseisvana tunda. Pealegi käisid Evi Naglas ja tema ema aegajalt vaatamas, mida ma teen, aitasid mul tuba kütta, tõid mulle süüa või kutsusid alla sööma, õhtul tulid meelde tuletama, et ma õigel ajal magama läheksin, ning manitsesid tuld kustutama ja ust lukku panema.

Kolmanda veerandi lõpus oli tavapärane aktus koos ettekannetega. Koor esines esimesena. Kui koor lõpetas, oli ema mul lava taga vastas, võttis mul käest kinni ja viis mu vastupuiklemisest hoolimata garderoobi. Mu riided oli ta juba välja võtnud, nüüd käskis ta mul kiiresti riietuda, et jõuaksime Tallinna bussile. See kõik käis nii ruttu, et ma ei jõudnud küsida ega mõeldagi, miks? Ju siis oli emal põhjust midagi karta.

Kui teine klass lähenes lõpule, hakati minult üha sagedamini küsima, kas mu ema lasti lahti ja kas me läheme nüüd Märjamaalt ära. Mina ei teadnud mitte midagi. Mind peeti uhkeks ja ülbeks, kuna ma midagi ei vastanud. Kuid ma tõepoolest ei osanud midagi öelda, mulle neist asjust ei räägitud. Alles hiljem kuulsin, et koolis oli korraldatud mingi kohtuetendus, kus oli „ühelhäälselt“ otsustatud, et õpetajad Naglas ja Habicht on kollektiivi hulka pugenud rahvavaenlased, kes on juba kaks aastat tegelnud nõukogude-vastase õõnestustööga nii kolleegide kui õpilaste hulgas, ei vääri seetõttu usaldust ega nõukogude õpetaja austavat nimetust. Mõlemad vallandati töölt ja jäeti kutseõigustest ilma. Õppeaasta lasti neil siiski lõpetada.

Kuidas emal õnnestus sellele vaatamata mulle veel samaks suveks pioneerilaagri tuusik saada, see on seletatav vaid sellega, et oma südames polnud kolleegid tema vastu, ja tõenäoliselt polnud Märjamaal ka teisi tuusikutahtjaid. Pioneerilaagrid olidki tollal põhiliselt linnalaste jaoks, keda suvel poleks muidu kuhugi panna olnud. Emal oli aga kergem Tallinna tagasi kolimist korraldada, kui mind polnud jalus segamas.

1951. aasta juunikuu veetsin niisiis Karepa pioneerilaagris. Jälle midagi uut ja huvitavat! Kõigepealt raudne päevakava, millega andis harjuda, aga mis mulle siiski omajagu meeldis. Päev algas alati hommikvõimlemisega männimetsa all – see oli minu jaoks midagi täiesti uut. Siis hommikused ja õhtused rivistused, „lineikad“. Asja ette läksid needki, sest hommikuti loeti kogu laagriperele ette, mis täna toimumas on, ning õhtuti tehti möödunud päevast kokkuvõte – mis oli hästi, mis halvasti. Kõige selle juurde kuulusid ka rühmajuhtide raportid ning lipu heiskamine ja langetamine. Laagriaja sisse jäid ka mitu lõkkeõhtut, ühislaulude ja tantsude õppimine, spordipäev, karneval – see kõik oli ju tore. Et iga tegevuse algust ja lõppu kuulutati fanfaariga, see oli lihtsalt vajalik. Neil aastatel polnud igal täiskasvanulgi käekella, mis siis veel lastest rääkida. Fanfaar laagris oli sama mis kellahelin koolis. Et iga rühm oli kordamööda köögitoimkonnas, ka see oli vajalik. Millal köögitädid muidu oleksid jõudnud tervele laagriale taldrikud-lusikad-tassid lauale panna ja sealt pärast ka ära koristada! Nimetasin meelega ainult lusikaid, sest nuge-kahvleid laagris, nagu ka koolisööklates tol ajal ei tunnistatud. Ega laagris küll sellist toitu ei pakutudki, mida oleks tulnud noaga lõigata. Õpetlik oli meile seegi, et ükski laps ei tohtinud enne lauast tõusta, kui terve laudkond oli söömise lõpetanud, ning et lõpetades tuli kõigil korraga püsti tõusta ja „Täname!“ hüüda. Missugune meil kellelgi kodus söögilauakultuur oli – ju ta oli igas peres isesugune. Mina näiteks tõusin lauast siis, kui taldrik tühi oli, ja aitäh ei öelnud sel lihtsal põhjusel, et polnud kellelegi öelda. Ema jättis mulle tavaliselt söögi lauale ja oli selleks ajaks juba ammu kodust läinud, kui mina ükskord sööma jõudsin.

Muidugi oli laagris ka selliseid asju, mida isegi meie, kõige noorem rühm, mõttetuseks pidasime. Näiteks rivikorras, trummipõrina ja pioneerilauluga sööma marssimine või igapäevane ühiskondliku töö tund. Mida ühiskondlikult kasulikku vanemad rühmad tegid, seda ma ei tea, kuid meie ladusime iga päev käbidest ja kividest viisnurki, pioneerimärke ja loosungeid „Alati valmis!“ ning „Vsegda gotov!“ Neid laoti peavärava juurde viiva sissesõidutee äärde iga päev uuesti. Mitte, et neid vahepeal lõhutud oleks – ei, me ise pidime eelmisel päeval laotu üles võtma ja veidi paigutust muutes uuesti laduma. Küllap ei osanud kasvataja meile, 8-9-aastastele tüdrukutele mingit asjalikumat tööd välja mõelda.

Meie rühma kasvataja oli meie silmade jaoks muldvana tädi. Praegu tagantjärele arvan, et ta võis olla umbes viiekümne ringis. Küllap seetõttu antigi talle kõige väiksemate tüdrukute rühm.

Hädas oli ta meiega sellegipoolest. Halvad lapsed me küll ei olnud, ulakusi ei teinud, sõna kuulasime ka, kuid ta ise oli meie pärast pidevalt hirmul: nii väikesed lapsed, pea nendega midagi juhtuda ei või! Seetõttu oli temaga metsas või mere ääres käimine meile lausa nuhtlus. Metsas jalutamas käies tuli kõndida kahekaupa käest kinni hoides, käest lahti lasta või teerajalt kõrvale astuda ei tohtinud, maast midagi võtta ei tohtinud – ei maasikat, lille ega oksaraagu. Seisma ega midagi vaatama jääda ei tohtinud, ammugi mitte rühmast ette joosta või maha jääda. Kasvataja oli ilmselt eluaegne linnainimene, muidu poleks ta meid vahetevahel heinamaale ringmängu või „viimast paari“ mängima viinud. Kui ühel päeval keegi meist äkki kiljatas ja „Uss!“ hüüdis, siis pärast seda meid enam heinamaale ei viidud. Oli seal siis uss või mitte, seda ei hakanud keegi uurima.

Mere ääres käimine oli meile kõigile suur pettumus. Kõigepealt pidime me mitu head meetrit veepiirist kaugemal seisma ja ootama, kuni laagriarst vee soojust kraadis ja otsustas, kas võib lapsi vette lubada või mitte. Juhtus vahel, et vette lubati ainult suuremad lapsed, meie pidime kaldal istuma ja liivakooke pätsima. Kui meid siiski vette lubati, siis mitte mingil juhul ujuma! Meie vetteminek nägi välja nii: pidime seisma veepiiril kõrvuti, üksteise kätest kinni hoides. Kui kasvataja käsi plaksutas, siis tohtisime vette minna, kuid käest lahti lasta, vees joosta, hüpata ega vett pritsida ei tohtinud. Kõndisime aeglaselt jalgu lohistades, kuni kasvult kõige väiksemale oli vesi põlvini, siis plaksutas kasvataja uuesti käsi. See tähendas: ümberpöörd ja joostes kaldale, ruttu kuivatada ja riidesse panna! Oligi kogu suplemine. Imelik, et mere ääres käidi meil alati enne lõunat, kui ometi iga lapski teab, et merevesi on just õhtupoolikul kõige soojem! Aga pärastlõunati polnud päevarežiimis enam mingit veeskäimist ette nähtud.

Kui laagriaeg hakkas lõppema, teatati meile ühel „lineikal“, et Tallinnas on Tõnismäel uus monument avatud. Küsiti, kas me tahame seda vaatama minna. „Jaa-aa!“ hüüdis terve laager. Niisiis kästi meil kõigil koju kirjutada, et linna tagasi jõudes viiakse meid Tõnismäe monumendi juurde, ning vanemad tulgu meile sinna vastu. Jutt käib muidugi kurikuulsast pronkssõdurist. Küllap sai laagriülem nii oma aruandesse ühe ideoloogilise kasvatustöö punkti kirja panna. Kirjutasin siis minagi koju, kuid vastust ei saanud. Üldse ei saanud ma kahel suvel, kui laagris olin, kordagi kodust kirja. Ema polnud suurem kirjakirjutaja.

Kojusõidupäeval ajasin bussis kasvatajad paanikasse. Üks vanema rühma kasvataja käis sõidu ajal bussis ringi ja küsis igalt lapselt, kus ta elab ja kes talle vastu tuleb. Kuna mina polnud oma kirjale vastust saanud, siis teatasin rõõmsalt, et elan Märjamaal, et keegi mulle vastu ei tule ning et ma lähen üksi Nõmmele vanaisa-vanaema juurde. Ma ei valetanud ega fantaseerinud. Ema polnud mu kirjale ju vastanud ega öelnud, et ta mulle vastu tuleb. Enne laagriessesõitu oli ta aga mulle seletanud, et kui mul Tallinna tagasi jõudes kedagi vastas ei ole, siis küsigu ma kelleltki teed Balti jaama, sealt oskasin ma elektrirongiga Nõmmele sõita küll. Ülearune ei olnud see jutt ühelgi juhul, neil aastail tuli igaks juhuks kõigeks valmis olla.

Aga kasvatajad bussi eesotsas olid ilmselt paanikas. Pead koos, arutasid nad midagi, aeg-ajalt minu poole näidates. Muidugi ei tohtinud nad mind üksi kuhugi minna lasta, olid nad ju iga lapse kojujõudmise eest vastutavad. Mind aga solvas nende usaldamatus. Terve tee Karepalt Tallinna käisid nad kordamööda minu juures. „Pea meeles, üksi ei lähe sa mitte kuhugi!“ korrati mulle järjest. „Kuulge, kas see laps üldse teab, kus ta elab?“ küsis äkki üks kasvatajaist, lapates mingeid pabereid. Jälle pisteti pead kokku, laiutati käsi ja vaadati minu poole. Keegi eespool istuvaist tüdrukuid tuli minu juurde: „Kuule, sind tahetakse miilitsasse viia, oled sa midagi teinud või?“

Õnneks ei ole Tallinna ja Karepa vahemaa liiga pikk. Jõudsime linna just siis, kui kasvatajate tants minu ümber juba tüütavaks muutus. Ja ema oli mul vastas!

Alles nüüd sain teada, et me ei lähegi enam Märjamaale, et me elame nüüd jälle oma vanas Nõmme kodus ning et ma lähen sügisel jälle oma endisesse klassi tagasi.

Kodus oli tube ümber korraldatud. Klaverituba meil enam ei olnud, sest polnud enam klaverit. Uks magamistoa vahelt oli lahti ning seda tuba kasutati nüüd aasta ringi. Peeter elas endises „mängutoas“, ja väikeses toas elas Sinu vennatütar Iiri. Ta tuli meile tegelikult juba selsamal sügisel, kui meie emaga Märjamaale sõitsime; mäletan, kuidas tema jaoks tuba sisse seati ning kuidas kõik kiitsid, et selles toas on hea rahulik õppida.

Mina olin oma väikesest raudvoodist välja kasvanud, pealegi polnud selle jaoks ka kusagil kohta. Hakkasin magama Sinu voodis papa kõrval.

Ma ei teadnud ikka veel, kus Sa olid, miks meil enam klaverit ei olnud, miks ülemisel korrusel meie endises toas keegi võõras onu elas, miks ja kuhu Sulle aeg-ajalt kodust pakke saadeti, miks Sinult tulnud kirjad olid pliiatsiga kirjutatud ning miks ümbrikul oli saatja aadressi asemel vaid mingi postkasti number.

Ma ei teadnud ega küsinud ka. Olin maast-madalast harjunud sellega, et täiskasvanutelt polnud mõtet midagi küsida. Nad kas ei vastanud üldse midagi, teeseldes, et ei kuulnud, tegid teist juttu või riidlesid, et laps ei tohi kogu aeg igasuguseid asju pärida, või siis esitasid vastuküsimuse: ütle parem, millal sa ükskord heaks lapseks hakkad, millal sa oma sahtli korda teed, millal sa ükskord õpid oma sukki korralikumalt nõeluma, ja üldse, sina istu ja õpi oma koolitükke, kõik muu pole sinu asi! Muidugi oli tol ajal hädaohtlik lapsele midagi seletada: mine tea, kuidas tema oma rumala peaga asjast aru saab. Läheb viimati veel sõbrannadele jutustama, et minu ema rääkis nii ja nii.

Üheksa-aastasena olin juba ammu omaks võtnud reegli: ära kunagi kelleltki midagi küsi, kuid hoia silmad-kõrvad lahti. Selle reegli järgi olen elanud peaaegu kogu elu.

Nüüd siis algas uuesti elu Nõmmel. Emal oli väga raske. Muidugi oli Sinu elu vangilaagris kümneid kordi raskem. Kuid kui Sa kord jälle kodus olid ja oma tütrele ette heitsid, et ta on kõik need aastad ainult laiselnud, on nii majapidamise kui lapse kasvatamise käest ära lasknud, siis tegid Sa talle kindlasti ülekohut. Tegin minagi, kui nurisesin, et olen lapsepõlves ühest kui teisest asjast ilma jäänud.

Tuleta meelde, kuidas Sa kirjeldasid oma ema Leeni esimest Haapsalus elatud kuud. Ta ei olnud nüüd enam ämmale-äiale alluv kuulekas minia, kes oli lihtsalt mingi mutrikesena lülitunud Pleesi elu masinavärki. Ta oli ometi kord ise oma kodu perenaine, korraldas ja sisustas oma maja, määras ise, mida tehakse, kuidas tehakse, kes mida teeb. Ta oli õnnelik. Kuigi Gustav oli suurema osa ajast kodust ära merel, ei olnud Leeni ükski: teda aitasid Juuli, hiljem vanaema Leeno ja Anna, siis juba ka vanemad lapsed.

Teie Jaaniga alustasite samuti peaaegu tühjalt kohalt, rajasite ise oma kodu, kujundasite selle just selliseks, nagu kõige paremaks pidasite, panite paika iga pereliikme kohustused. Erinevalt oma emast käisid Sina tööl, kuid Sul oli teenija, kes Su kodu korras hoidis, süüa tegi ja laste järele vaatas. See võimaldas Sul kogu oma hinge ja energiaga pühenduda oma koolile ja kirjandusele.

Ka Tipa ja Johannes alustasid oma elu iseseisvalt. Nende elu lõhkus sõda. Tipa tuli koos lapsega vanematekoju tagasi. Märjamaa periood oli tema jaoks lühike iseolemise ja enese kehtestamise aeg. Ja jälle segas saatus end vahele. Enam polnud tal midagi, mille üle ise otsustada. Tal tuli uuesti Nõmme koju tagasi tulla ning kogu isa-ema majapidamine enda peale võtta. Abi polnud tal seejuures kelleltki loota. Papa oli ainus, kes talle vahel nõu ja jõuga toeks oli. Haiget venda tuli igasugustest pingutustest ja muredest säästa, ja tüdruk – see oli nii saamatu, et temast polnud majapidamises mingit kasu, ainult närvikulu ja pahandust. Polnud lihtsalt nii palju aega, et seda hädavarest rahulikult õpetada ja pikkamööda majapidamistöödega harjutada. Riielda võis temaga küll lõpmatuseni, kuid sellest polnud kasu, see ei pannud teda midagi oskama. Lihtsam oli kobakäpp eest ära lükata ja asi kiiresti ise ära teha.

Tipa püüdis teha, mida suutis, kuid igaühe suutlikkusel on ju piirid. Kõigepealt tuli tal endale töökoht leida. Kuid kes tahtis või julges tööle võtta inimest, kes oli eelmisest kohast lahti lastud, kelle tööraamatus oli kirjas: vallandatud paragrahv 47-c põhjal kui mitteusaldatav isik! Paar kuud kirjutas ta Toompea raamatukogus kataloogikaarte, kuid see oli ajutine töö. Siis võeti ta artelli „Salvo“ doominonuppude sorteerijaks. „Salvo“ oli aga tookord invaliidide artell. Kuna Tipal invaliidsust tõendavat paberit ette näidata polnud, oli ta pärast esimest revisjoni jälle töötu. Jälle uuris ta „Õhtulehe“ töökuulutusi. Neid oli ju palju, kuid mõni töö eeldas eriharidust või kogemusi, mõni töö oli puhtfüüsiline, mis oleks talle niikuinii üle jõu käinud, mõni töö oli seotud öövahtustega; paljudes kohtades öeldi talle aga ära niipea, kui oldi tutvutud tema tööraamatuga. Lõpuks sai ta siiski koha, kuhu võis pikemalt pidama jääda: tolleaegse Nõmme rajooni tööstuskombinaadi raamatupidajaks. Palk oli tal kui ilma erihariduseta raamatupidajal miinimumilähedane: vaid nelisada rubla kuus tolleaegse vääringu järgi. Kolmsada oli miinimumpalk. Muidugi olid ka papa ja Peeter mõlemad töölkäijad, seetõttu tuldi toidu, kütte ja maksudega toime. Peetrilt poleks papa õieti tahtnudki raha vastu võtta – noor mees, las seab oma elu sisse! – kuid mingi raha andis poeg talle siiski peaaegu poolvägisi. Papa palgast läks suur osa

maja kõpitsemiseks: igal aastal oli vaja katust tõrvata ning siit-sealt mõnd pisiremonti teha. Kuurikatust tuli remontida, kaevu puhastada ja süvendada, piirdeaeda parandada – mida iganes. Kõik see maksis. Missuguse osa oma palgast keegi neist kolmest toidurahaks andis, seda ei osanud ma tookord tähele panna. Ühte tean ma aga täpselt: kõik see, mis ema enda või minu peale kulus, tuli ainult ema neljasajast rublast. Kui mõne asja jaoks raha ei jätkunud, tuli sellest asjast lihtsalt ilma jääda. Ei isalt ega vennalt küsinud Tipa enda ega oma lapse jaoks kopikatki.

Kogu oma algkooliajast mäletan oma ema kandmas ikka üht ja sedasama tumesinist mantlit, millega ta käis nii sügisel, kevadel kui talvel. Tal oli üks „parem kleit“, kahest erinevast riidest kokku kombineeritud, nagu seda sõjajärgsel ajal ikka tehti, üks must „igavene“ seelik ja pruun sama „igavene“ kampsun, millega ta tööl käis. Viie-kuue suve peale kokku mäletan tal kolme sitsikleiti. Minu riietusega oli tal veelgi raskem, sest mina ju kasvasin, mulle tuli tahes-tahtmata aeg-ajalt midagi juurde kombineerida. Õnneks ei nõutud tol ajal kuigi rangelt koolivormi kandmist. Niisiis meisterdas ema mulle kooliriideid neist vanadest riietest, mida ta riidekapist või kirstust leidis. Isast järele jäänud pükstest sai mulle seelikujupikesi, päevasärkidest pluuse. Ühe koolikleidi tegi ta mulle mu enda vanast väikeseks jäänud mantlist ja isa pintsaku pealisriidest. Ilus kleit oli, kahjuks kasvasin ma sellest ühe talvega välja. Isa riideid polnud just palju, need said varsti otsa. Siis tegi ema oma vanu kleite minu jaoks ümber. Üle aasta sain suveks päris uue sitsikleidi. Esimesel aastal oli see nii uus, et rippus põhiliselt kapis; selga sain selle kevadiseks lõpuaktuseks, hiljem ka mõnikord pühapäeviti koos emaga linnas käies, ning septembrikuu soojematel päevadel sai ta mulle koolikleidiks. Järgmisel aastal lasti kleiti õmblustest järele ning siis võisin sellega juba ka Nõmme vahel joosta: poes, turul või sõbrannade juures käia. Kuid seda kleiti tuli ikkagi väga hoolega hoida, sest ta oli mu parim kleit. Koduse kleidina tohtisin seda kanda alles kolmandal aastal, kuid siis oli ta juba nii kitsaks ja lühikeseks jäänud ning luitunud, et koduvärvast sellega enam palju kaugemale minna ei tahtnud. Selleks aastaks sain siis ka juba uue kleidi kappi rippuma.

Minu täitumatuks unistuseks oli tookord tumesinine plisseeritud või vähemalt volditud seelikuosaga, valge kraega villane koolikleit, sinna juurde plisseeritud rüüžidega must põll, kirju kootud kampsun, kirjud kootud põlvikud ja kirju kootud barett. Paljudel meie klassi tüdrukutel olid need ilusad asjad olemas. Kuid nende isad olid sõjast tagasi tulnud, nende emadel olid kindlad töökohad ja tõenäoliselt ka parem palk kui minu emal, nende vanaemad olid kodus ja aitasid peret, nagu said. Mina teadsin juba kolmandas klassis, et mul pole mõtet oma unistustest kodus rääkida. Teadsin, et emal pole raha; teadsin ka seda, et minu soovidest kuuldes läheb ema tujust ära ja hakkab riidlema: „Sina muudkui aga tahad ja tahad juba ühte asja, juba teist, aga ise ei saa sa oma laudagi koristatud, ei saa oma sukkigi korralikult nõelutud, ei ole sinust kodus mitte mingit abi! Kõik teised sinu klassi tüdrukud kindlasti juba ammu teevad süüa, koristavad, pesevad pesu, õmblevad, koovad, aga sina?“

Parem oli vait olla.

Muidugi oleks ema ju isegi tahtnud nii endale kui mulle paremaid riideid selga. Küllap oli tal meeles, kuidas Sina teda omal ajal ehtisid. Sa süüdistasid teda hiljem laiskuses ja hoolimatuses, nagu poleks ta lihtsalt viitsinud oma lapsele õmmelda ega kududa. Kuid kust pidi tulema materjal selleks tööks? Oma palga eest poleks ema saanud osta ei villast riiet ega villast lõnga. Hea, et vahel tüki sitsiriietki kätte sai. Jalanõusid tuli ju niikuinii osta, tüdruku kinganumber kasvas vähemalt ühe numbri võrra aastas.

Ja millal ta pidigi õmblemise-kudumisega tegelema? Töönädal oli kuus päeva pikk, tööpäev kestis kaheksa tundi. Ka laupäevad olid tol ajal veel täispikad tööpäevad.

Hommikul läksid Tipa ja Peeter mõlemad kella kaheksaks tööle. Papa, kelle töökoht õhtukoolis oli vaatamata Sinu arreteerimisele imekombel säilinud, oli hommikupoolikul kodus, käis poes ja turul, tassis puid tuppä, küttis ahjusid. Tema pidi ka tüdruku järele vaatama, et see õigel ajal üles tõuseks, kodus püsiks ja õpiks ning enne kooliminekut sööks.

Suurema osa oma kooliajast, üheksa esimest aastat käisin ma koolis teises vahetuses. Tunnid algasid kell kaks, seega tuli hiljemalt kella üheks õppimisega valmis saada. Ega see nii lihtne olnudki. Kui alustasin kell kümme ja õppida oli kuueks tunniks, jäi igale ainele pool tundi. Kuid peaaegu iga õpetaja nõudis, et tema ainega töötataks kodus vähemalt tund aega päevas.

Miks ma siis alles kell kümme alustasin? Eks tõusnud varem!

Minu liigne magamine oli teine asi, mille pärast meil hiljem Sinuga palju pahandust tekkis. Sa leidsid, et tüdruk on ebanormaalne: kell pool kümme õhtul saadetakse ta magama, ja magab hommikul kella kümneni! Kaksteist ja pool tundi! Niisugune tuleks arsti juurde viia!

Tookord ei osanud ma Sulle asja ära seletada. Olin ju ka ise õnnetu, et kõik nii välja kukkus. Kes siis ikka endale pahandusi tahab! Ja ega Sa tõttöelda polekski lasknud mul midagi seletada: lapse asi oli riidlemine vaikides ära kuulata ja teinekord parem laps olla. Iga minupoolset seletamist käsitasid Sa vastuhaukumisena.

Nüüd tean küll, millest see „liigne“ magamine tuli. Tunnid algasid meil kell kaks päeval ja kestsid umbes kaheksani õhtul. Seega langes kogu vaimne pingeline õhtupoolikule. Kodus tuli koolipäevast aru anda ja päevik ette näidata. Enamasti andis see põhjust ka pahandamiseks või isegi karistamiseks. Niisiis sattus ka emotsionaalne pingeline õhtusele ajale. Õhtul kella poole üheksa-üheksa ajal sõin päeva kõige tugevama söögi: lõunasöök tehtigi meil ju alles õhtuks, varem polnud kodus ei keetjaid ega sööjaid. Pärast seda õhtust „lõunasööki“ tohtisin veel kuni poole kümneni juturaamatut lugeda, siis kästi magama minna. Sina arvasid, et kui lapsele on öeldud: „Mine magama!“ siis sellestamast hetkest peale ta magabki. Ja kui ei maga, siis on ta lihtsalt sõnakuulmatu. Kuid õhtusele ajale kuhjunud vaimsed ja psüühilised pinged ning sinna juurde veel vahetult enne magamaheitmist täis pugitud kõht ei lasknud uinuda.

Keegi teist ei teadnud seda, sest teie kõigi kooliaeg oli olnud hoopis teistsugune, teil kellelgi polnud selliseid probleeme olnud nagu minul. Te ei osanud neid seetõttu ka ette kujutada ega end minu olukorda panna. Stressist, unehäiretest ega kõigest muust sellisest neil aastatel ei räägitud ega kirjutatud. Ja ma ise ei osanud end ka kuidagi kaitsta.

„Mis jutt see on, pane silmad kinni ja lama vaikselt, küll siis uni tuleb kohe!“ öeldi. Ei tulnud und kusagilt, seda enam, et kui papa kella poole kaheteistkümne ajal töölt tuli, hakkasite te kõõgis kõva häälega päevasündmusi arutama; tihti peale olime kõne all ka meie emaga, ka minu päevased pahandused. Eks katsu magada, kui seina taga just sinust räägitakse!

Pöörlesin voodis üsna kaua: kell kõrvaltoas lõi üks, pool kaks, kaks, pool kolm, kolm... juhtus teinekord sedagi, et papa tõusis juba üles ja hakkas pliidi alla tuld tegema, aga mina polnud veel silma kinni saanud. Kui siis ükskord vastu hommikut uni tuli, magasin muidugi seni, kuni mind suure riuga üles aeti.

Sa ähvardasid mind mu liigse magamise pärast arsti juurde viia. Oleksidki pidanud viima. Arst oleks Sulle sedasama rääkinud mis mina praegu. Tookord ütlesid Sa mulle lihtsalt, et uni ei tule, kuna olen laisk ja sõnakuulmatu laps.

Niisiis sain heal juhul kella üheks päeval oma õppimisega hakkama. Veidi pärast ühte tuli ema koju – neil oli tund aega lõunavaheajaga ja töökoht oli Nõmmel üsna lähedal, praeguse „Kodu Extra“ kohal. Ega ta oma lõunavaheajal eriti midagi teha jõudnudki, soojendas endale kohvi, vaatas, et tüdruk ka midagi sööks ja õigel ajal kooli läheks – ja juba oli tal endalgi aeg uuesti tööle tagasi minna. Tööpäev kestis kella kuueni, siis tuli koju rutata. Kodu oli pime ja tühi, papa oli tööle läinud, teised kõik veel tulemata. Tuli kiiresti hakata süüa tegema. Sai söök valmis, siis tuli juba tüdruk koju. Tuli uurida, kuidas tal koolis läks, noomida halva hinde, märkuse või koleda käekirja pärast päevikus. Tuli tüdruk sööma panna, vaadata, et ta pärast oma nõud puhtaks peseks ning ta siis kell pool kümme magama saata. Vahepeal tulid ka Iiri ja Peeter koju, sai nendega paar sõna juttu ajada. Papa kojutulekut ei jõudnud ta tavaliselt ära oodata. Millal pidi ta siis veel õmblema või kuduma?

Laupäev läks kõige pikemaks, sest siis käidi Valdeku saunas. Saunasaba oli eriti laupäeval väga pikk, seista tuli vähemalt tund-poolteist. Parimal juhul saime sealt kella kümneks koju, tihti aga veelgi hiljem. Pühapäeva hommikul oli suurem koristamine. Sai see tehtud, jäi emale veel veidi aega pikutamiseks ja raamatu lugemiseks, siis tuli hakata lõunasööki tegema. Pärast lõunat tuli nõud pesta, siis tüdruku kooliriided üle vaadata, panna tüdruk sukki nõeluma või nõöpi ette õmblema, kui vaja. Pühapäeva õhtu möödus vaikselt: ainult raadio mängis, igaüks tegeles sellega, millega tahtis: Peeter mängis malet, papa ja mina lugesime, ema luges või lahendas ristsõnu. Pühapäev oligi ainus päev, kus ema sai mõne tunni aega rahulikult puhata ja teha seda, mida ise tahtis. Kas ta pidi siis tõesti sellegi vähese vaba aja ohverdama tüdrukule õmblemiseks või kudumiseks, seda enam, et need mõlemad tegevused olid talle täiesti vastumeelt? Kas tema polnudki siis puhkust ära teeninud?

Oli seda raha nii vähe kui oli, ja oli riietega probleeme nii palju kui oli, aga vähemalt üks kord aastas viis ema mind teatrisse. Tavaliselt oli see kas talvisel või kevadisel koolivaheajal. Enamasti tuletas ema siis ikka meelde omaenda kooliaega, mil kõik koolilapsed, olgu suured või väikesed, olgu rikkad või vaesed, käisid teatris alati ainult piduliku koolivormiga. Nüüd olin ma üsna rahul, et mul polnud tol ajal üle kogu Nõukogude Liidu kehtivat koolivormi – pruuni kleiti, mille ees pidi pidulikul puhul lehvima valge kõögipõll. Ema harjas-triikis mu igapäevase koolikleidi üle, otsis vanade riiete sahtlist mõne ilusama krae sinna peale, ning kui sobis, pandi ehteks veel mõni sõlg, lips, vöö või ilutaskurätt. Mu ainsad kingad viksite läikima. Vaid sukad tuli selleks puhuks uued osta, sest nõelutud sukkadega poleks kuidagi sobinud teatrisse minna.

Nii sai mulle juba algusest peale ilma mingi erilise moraaliloenguta selgeks, et tähtis on teatrisseminek ise, mitte see, mis sul seljas on; et teised inimesed tulevad teatrisse etendust, mitte sind ega sinu vana kleiti vaatama.

Kuna ma sain teatrisse tõepoolest väga harva, vaid kord aastas, siis jättis iga tol ajal nähtud etendus mulle elamuse, mille mõju all olin veel nädalaid ja kuid. Oma esimese balletielamuse sain P.Tšaikovski „Pähklipurejast“, esimene ooper, millele tõeliselt kaasa elasin, oli G.Ernesaksa „Tormide rand“. Esimene Draamateatris nähtud etendus oli „Kevade“ Kaljo Kiisaga Tootsi osas.

Ma poleks olnud mingi õige tüdruk, kui ma pärast neid teatriskäike poleks unistanud ka ise kunagi lavale pääseda. Mis sellest, et ma tantsida ei osanud; mis sellest, et mu hääli oli nõrguke klassi ees vastamiseks, rääkimata millestki muust; mis sellest, et oma välimusega oleksin sobinud kuhu iganes, ainult mitte lavale. Aga nii meeldiv oli mõelda, et äkki avastab keegi ühel päeval minus mingi ande, millest kellelgi pole seni aimugi olnud. Äkki leiab keegi, et sellest tüdrukust võib kord veel asja saada! „Inetu pardipoja“ muinasjuttu ma siiski eriti ei uskunud. See oli liiga ilus selleks, et olla tõsi.

Unistusi oli mul peale tumesinise kleidi ja näitlejaks saamise veel teisigi, kahjuks olid nad kõik teostumatud.

Üks pisike asi, mida ma endale väga igatsesin, oli salmik. Igal tüdrukul oli ta olemas. Odav asjake iseenesest, maksis vaid kaks rubla. Aga minu ema jaoks oli seegi raha. Oleksin ju võinud koolis saiaraha kokku hoides endale ise salmiku osta. Saada oli neid küllalt. Kuid ma teadsin väga hästi, et ema poleks seda lubanud. Kui ma saia osta ei tahtnud või ei saanud, siis pidin raha tagasi tooma, mitte seda muude asjade peale kulutama. See oli seadus. Salaja ja loata ostetud salmiku oleks ema varem või hiljem ikkagi avastanud; ei kujuta praegu ettegi, kui suur pahandus või milline karistus oleks sellele järgnenud, kuid salmik oleks igal juhul konfiskeeritud ning tõenäoliselt minu enda nähes pliidi alla visatud.

Põhjus, miks ema mul salmialbumit osta ei lubanud, ei olnud mitte ainult rahas. Selle taga oli hirm. Kes teab, milliseid salmikesi lapsed oma rumalusest sinna võisid kirjutada. Enamasti olid need emade eestiaegsetest salmikute maha kirjutatud, osa neist vägagi eestimeelsed. Ja see oli hädaohtlik. Ema ei lubanud mul ka teiste tüdrukute salmikuid kirjutamiseks vastu võtta. Ja kui ma siiski olin mõne neist koju toonud, seisis ta ise mu selja taga ja valvas, et ma ei kirjutaks sinna mitte midagi muud kui „Ülemaks kui hõbevara, kallimaks kui kullakoormad tuleb tarkust tunnistada“. Salmik tuli tingimata kohe järgmisel päeval omanikule tagasi anda, ja nii, et keegi seda ei näeks.

Niikaugele oli siis rahva hirmutamisega mindud, et kardeti isegi juba väikeste koolitüdrukute naiivseid-rumalaid salmialbumeid!

Ega klassiõed mind oma salmikutega küll liiga palju ei vaevanudki. Salmik anti ikka sellele, kes ilusaid või vähemalt naljakaid salmikesi kirjutas, hästi joonistas (või oli tal mõni vanem õde, kes seda tegi), või kellel oli ilusaid läikpilte salmikusse kleepida. Mina joonistada ei osanud, klantspiltide ostmiseks emal mulle raha anda ei olnud, ning see „hõbevara“ salmike oli juba kõiki ära tüüdanud.

Kui olin kolmandas klassis, avati Nõmmel laste muusikakool. Meie klassist hakkas üsna mitu tüdrukut seal käima. Minu klaveritunnid Märjamaal olid lõppenud, kui õpetaja Treu ära läks. Nüüd oleksin ma väga tahtnud edasi õppida. Meie klaver oli meilt küll seoses Sinu arreteerimisega ära võetud, kuid hea tahtmise juures oleksin saanud ka koolis harjutada. Aga ema vastus oli raudne „Ei!“ Põhjusi ja ettekäändeid oli selleks üsna mitmeid: „Sina tahad muudkui aga teiste sabas joosta, endal pole sul annet ega midagi, harjutada ei viitsi sa niikuinii, õppimisega oled sa ka alati ajahädas...“

Tallinna Pioneeride palee juures hakkas tegutsema lastekoor, praeguse „Ellerheina“ eelkäija. Tahtsin sinna minna. Jälle tuli emalt „Ei!“ Peamine vastuväide oli: „See on ju linnas! Siis hakkad sa mitu korda nädalas linnas käima, mul tuleb sulle iga kord linnasõiduraha anda, kust ma selle võtan? Ja millal sa niiviisi õppida jõuad? Ja siis tulevad igasugused esinemised, läheb jälle õppimise aega kaduma! Ja siis on vaja esinemisriideid, ei tea kust need sulle võetakse? Jälle muudkui ema tehku! Ja üldse, ega sind sinna niikuinii vastu ei võetagi, sul pole ju niipalju häältk!“

Need olid suuremalt jaolt ettekäänded. Tegelikke põhjusi oli minu arvates kolm. Esiteks muidugi rahaprobleem. Kuigi vene ajal oli enamik laste huviringe tasuta, tuli aeg-ajalt mõningate väljaminekutega siiski arvestada. Ja minu emal oli iga kopikas arvel. Teiseks, last üksi kasvatava emana oli tal tõenäoliselt hirm, et kui mulle tekivad kooli ja kodu kõrvale veel mingid uued sõbrad ja autoriteedid, keda tema ei tunne, siis võin ma tema kontrolli alt välja libiseda. Kindlam oli tüdruk kogu aeg oma silma all hoida. Ja kolmandaks ei räägitud ega vist teatudki tol ajal midagi geenidest. Räägiti küll pärilikkusest, sellest, kellesse laps on läinud, kuid see kõik oli vaid kohvijutu tasemel. Nüüd tean – kahjuks küll liiga hilja – et mul on täielikult mu isa geenid. Oleks isa ellu jäänud ja iga päev Sinu, papa ja mu ema silme all olnud, küllap oleksite siis minustki paremini aru saanud, ja ma olen kindel, et oma isalt oleksin alati tuge leidnud. Isa oli muusikamees, ja muusika tähendab mullegi tohutult palju. Ema oli muidugi ka klaverit õppinud, kuid see kuulus esimese Eesti Vabariigi ajal lihtsalt asja juurde: haritlaste perekonnas tuli tütrele klaveritunde võtta. Seda nõudis hea toon. Mingit erilist tõmmet muusika poole mu emal ei olnud.

Nõmmele tehti pioneeride maja. See polnud linnas, seal oleksin ju võinud käia küll. Koori ega ansambleid seal sel ajal kahjuks ei olnud. Kuid mitu meie klassi tüdrukut hakkas käima karaktertantsu ringis. Ma ei julgenud end sinna pakkuma minna: teadsin, et olen tantsimise jaoks liiga pikk, klassi rahvatantsurühma polnud ma sellepärast pääsenud. Kuid ühel päeval tuli mu pinginaaber Reet meile ja ütles, et tulgu ma ikkagi: sinna võetakse kõik vastu, ole sa pikk või paks, peaasi, et tantsida tahad. Ainult üks sitsikleit peab trenni jaoks olema, alt laienev ja ilma käisteta, vaat niisugune – Reet joonistas paberile, kuidas trennikleit pidi välja nägema.

Ma ei jõudnud sellest emale rääkima hakatagi. Ta oli ju niikuinii meie juttu kõrvaltoast pealt kuulanud. Niipea kui Reet oli läinud, ütles ta: „Ära sina, tüdruk, oota, et mina sulle mingisuguseid tantsukleite hakkan õmblema! Kus mul nüüd tuli tantsija välja, õpi kõigepealt sirgelt seisma!“

Sirgelt seismine oli minu jaoks tõesti suur probleem. Olin väga ruttu kasvanud, kuuendas klassis oli mul praegune pikkus 1.72 juba käes. Samas olid mu lihased üsna nõrgad ega suutnud selgroogu toetada. Kuna ma olin maast-madalast pidanud hea laps olema ja kodus suurema osa ajast vaikselt paigal istuma, siis polnudki ime, et selg vajus üsna varakult kühmu.

Kui keegi oleks mu emale öelnud, et tantsimine aitaks tüdruku rühti parandada, kas ta oleks seda tõsiselt võtnud? Ei tea. Sirgelt seismine oli tol ajal rohkem sõnakuulmise ja distsipliini küsimus.

Muusikal ja tantsul oli niisiis kriips peal. Proovisin spordiga. Meie kodu lähedal on ju tenniseväljakud. Suvel käisin koos naabritüdrukutega tennis, asi hakkas juba üsna kenasti minema. Kuid kui tuli sügis ja väljakutel enam mängida ei saanud, viidi trennid üle linna tennishalli. Nõuti ka, et igaühel olgu oma isiklik reket. See tähendas, et mul tuli ka tennisega lõpp teha. Ei reketi ostmine ega mitu korda nädalas linna vahet sõitmine tulnud meie kodus kõne allagi, spordiriietuse muretsemine ammugi mitte.

Minu viga oli see, et olin liiga sõnakuulelik. Meie kodus kehtis tollal selline reegel, et kui millegi kohta oli kord „ei“ öeldud, siis sellest asjast enam juttu teha ei tohtinud. Kuid aastaid hiljem, nähes, kuidas mu õeke Juta emale visalt peale käis, lausa nõudis ning lõpuks sai absoluutselt kõik, mida tahtis, ütlesin kord emale etteheitvalt, et mina tema vanuses küll kõike ei saanud. Ema vaatas mulle suurte silmadega otsa: „Sina? Aga sina ju ei tahtnudki kunagi midagi!“ Tuletasin talle tema „ei“-sid ja meie reeglit meelde. „No mis sellest,“ ütles ta. „Eks küsinud siis ikka veel, küsinud niikaua kuni ükskord oleksid saanud! Kust mina pidin teadma, kui väga sa midagi tahtsid!“

Tuleb välja, et me kumbki emaga õieti ei tundnud teineteist. Mina ei osanud ema kategooriliste keeldude-käskude tagant leida temas mingit leebust ega järeleandlikkust, ema omakorda ei teadnud, et pealtnäha kuulekas ja sõnatult alistuv laps tegelikult ei alistunud, vaid lukustas oma soovid sügavale hingepõhja, kus nad hakkasid pikki teravaid okkaid kasvatama. Emal

oli karmi koore all pehme sisu, minul vastupidi: näiliselt kergesti vormitava ja mõjutatava pealispinna all kange süda. Kahjuks tuli see ilmsiks alles siis, kui oli juba hilja midagi parandada.

Selles kõiges on süüdi sõda, mis võttis minult mu isa.

Suhted isapoolsete sugulastega olid meil katkenud. Kui olin viieaastane, olime küll suvel veidi aega maal olnud. Mulle jäi sellest ajast kõige rohkem meelde lakas heinte sees magamine. See oli tore! Meeles on ka see, kui kord läksime mööda põlluvaheteed ja meile tuli vastu onu Arnold hobusega. Ta küsis minult, kas ma ratsutada tahan. Oi, kuidas tahtsin! Aga miks ma „ei“ ütlesin, sellest ei saanud ma isegi aru.

See oligi vist esimene kord, kus avaldus üks mu iseloomuvigadest, mis on mind kogu eluaeg saatnud ja mille põhjusest ma isegi aru ei saa: mulle pakutakse midagi, mida ma tõesti väga tahan ja millest võib-olla olen isegi ammu unistanud – aga enne kui ma arugi saan, olen ma juba „Ei!“ öelnud. Kohe järgmisel hetkel kahetsen ma öeldut ja otsustan teinekord pakutu tänuga vastu võtta. Aga seda teist korda enamasti ei tule. See komme on mulle hiljem nii mõnigi kord isegi saatuslikuks saanud.

Mu ema teadis seda, kahtlemata teadis; kuid ta ei osanud mind sellest barjäärist üle aidata. Ta püüdis seda küll omal kombel teha, kuid kartuses last ära hellitada ja kapriisiks muuta valis ta selleks vale viisi. Ta heitis pea uhkelt kuklasse ja hüüdis võidukalt kõigi kuuldes: „No kui ei taha, siis ei taha, ole ilma! Paluma ei hakka! Aga et ma pärast su virinat ei kuuleks!“

Ema püüdis küll parimat, kuid ta ei tundnud mind ja sellepärast ei osanud ka aidata. Kasvasin kinniseks ja trotslikuks. Alles aastakümneid hiljem on elu ise mind õpetanud avatum olema.

Järgmine kord nägin ma onu Arnoldit kolm aastat hiljem, kui ema oli Märjamaa koolilastega ekskursioonil ja mina olin tal kaasas. Ema palus autojuhilt – ekskursioonidel käidi siis veel lahtiste veoautodega – väikest peatust Jõgeveste tee otsal ning me jooksime mõneks minutiks „vaestemajja“. Mu isakodu oli sõja ajal hävinud ning pere oli kolinud paarisaja meetri kaugusel asuvasse endisse valla vaestemajja. Siin nad nüüd elasidki. Ainult Arnold oligi kodus, teised olid kõik heinamaal. Neile järele minna polnud aega. Arnold oli siis juba rängalt haige, mulle jäi ta tookord meelde habetunud vanamehena, kuigi ta polnud siis veel kolmekümnenegi. See jäigi meile viimaseks korraks teda näha. Mälestuseks temast jäi mulle tema enda meisterdatud sõlg, mille ta mu ristiisana mulle kinkis. Kahjuks läks see sõlg mul ühel laulupeol kaduma.

Edasi tuli ema ja minu isa perekonna vahelises suhtlemises mitme aasta pikkune paus. Nad olid meile saatnud Arnoldi surmateate ja kutse matusele. Me ei saanud seda kätte. Nad olid meile veel mitu kirja kirjutanud – meieni ei jõudnud neist ükski. Kuna me matusele ei läinud ja ühelegi kirjale vastust ei tulnud, arvas mamma Miili, et võib-olla on minia uuesti mehele läinud ning ei soovi või ei julge enam endise mehe perekonnaga tegemist teha. Kuid Johannese last tahtis Miili siiski näha.

Nii juhtuski, et sel suvel, kui olin just neljanda klassi lõpetanud, koputati äkki ühel päeval uksele ja kööki astus mamma Miili! Ta oli tulnud kolhoosi veoautoga, mis oli Tallinna Keskturule kaupa toonud. Meie aadress oli tal meeles, kuid maja leidmisega oli palju aega läinud: meie väikest tänavat, mis siis kandis ikka veel Tamme tänavana nime, teadsid vähesed. Lõpuks leidis ta meid siiski üles. Kuid nüüd oli tal juba üsna vähe aega järele jäänud: kolhoosi auto pidi varsti hakkama tagasi sõitma. Et saaksime pisutki juttu ajada, läksime emaga mõlemad teda keskturule saatma. Seetõttu ei saanud me minna liri kooli lõpuaktusele, nagu olime kavatsenud.

Millest me tol päeval rääkisime, ei mäletagi. Küllap oli sellega nii nagu alati siis, kui kohtutakse ootamatult ja väga lühikeseks ajaks inimesega, keda pole kaua näinud: haaratakse sõna siit, teine sealt, räägitakse üsna ebaolulistest asjadest – ja juba ongi aeg läbi, tuleb hüvasti jätta. Alles pärast tuleb meelde kõik see, mida oleks tulnud küsida, mida oleks tahtnud öelda.

Mulle jäi vanaema jutust meelde ainult see, et mu täditütrel Liial olevat ilusad pikad patsid ning et sügisel läheb ta kooli. Mul oli väga hea meel, et minul on nüüd ka maa-vanaema nagu kõigil mu sõbrannadel, ja et võib-olla saan minagi nüüd suveks maale sõita. Vanaema ju kutsus!

Niisama lihtsalt see asi siiski ei läinud. Ema tegi mulle selgeks, et viisakas inimene ei torma kunagi kohe esimese kutse peale külla. Pealegi pole meil niipalju raha. Sõit teise Eestimaa otsa maksab kahele inimesele päris palju, pealegi olin mina juba lapsepileti east väljas. Ja tühjade kätega

ei sobi ka minna, tuleb igaühele midagi kaasa viia. Vanaema tõi meile ju külakosti kaasa, ega meil kõlba võlgu jääda! Omaette probleem oli muidugi ka riietus. Oli parajasti just see suvi, kus olin saanud uue sitsikleidi; see oli sel suvel „paraadkleidiks“, mille oleksin võinud küll sõidu ajaks selga panna. Aga igapäevane kleit oli juba selles staadiumis, et sellega end väljaspool kodu eriti näidata ei võinud: õmblused viimase võimaluseni välja lastud, sellegipoolest lühike, kitsas ja pleekinud. Sellises riietuses last ämma ette viia muidugi ei saanud. Aga veel ühe suvekleidi muretsemine samaks suveks ei tulnud kõne allagi.

Ega suvi sellepärast veel igavaks jäänud. Väiksemaid sõite ja käike võis sellegipoolest ette võtta. Nii olin mõned päevad Vasalemmas, mängisin oma väikeste sugulaste Astra ja Maariga. Sain maigu suhu paadisõidust, proovisin isegi ühe aeruga sõuda. Tore oli! Siin oli ka klaver, tuletasin meelde lugusid, mida olin kunagi õppinud. Siin keset metsa polnud ka sellest midagi, et kleit oli kehvake.

Sellesama kehvakese kleidiga võis ka Lagedile sõita. „Sipelga“ koht oli ikka veel alles. Kuigi seal enam suvitamas käia ei saanud, sest rentnik elas seal alaliselt sees, oli talukoht ikka veel nimeliselt papa oma ning meil oli õigus marjadele ja õuntele, mis kasvasid teie rajatud aias. Suve teisel poolel, kui vaarikad valmis said, käisime papaga kahekesi neid korjamas. Mulle meeldis juba Sipelgale minek ise. Lagedi jaamast oli sinna umbes kaks kilomeetrit mööda raudtee äärt minna. Ohtlik see ei olnud, sest semafori järgi oli aegsasti näha, kui mõni rong kaugelt tulemas oli. Kahekilomeetrist teed poolitas raudteesild üle Pirita jõe. Seal tegime enamasti peatuse ja läksime alla jõe äärde. Tagasiteel tuli papal küll kella silmas pidada, et mitte rongist maha jääda, kuid Sipelga poole minnes oli aega küll. Pirita jõe vesi oli tol ajal veel selge ja puhas. Ujuda ma tookord veel ei osanud ja ega vist oleks lubatudki, kuid jalgupidi võisin vees käia küll.

Kui Sipelgale jõudsime, tuli tööle hakata. Kogu vaarikamaa tuli üle käia ja kõik küpsed marjad ära korjata. Alguses sõin neid muidugi rohkem kui korjasin, kuid pärast oli süda juba nii vesine, et ei tahtnud enam marju nähagi. Siis oli kaasavõetud vorstivõileibadel hea minek. Kui perenaine kodus oli, pakkus ta ka kruusi piima sinna kõrvale. Kui kogu vaarikamaa oli üle käidud, korjasime veel ka tikreid ja sõstraid. Pärast heitis papa sinnasamasse põõsaste vahele tukkuma, mina kolasin niisama ringi.

Selliseid „vaarikareise“ tegime suvel mitu korda. Sügisel käisime õunu korjamas. Sipelgal oli enne sõda olnud suur õunaaed, kuid 1940. aasta külma talve olid üle elanud vaid mõned üksikud puud. Jätkus meile nendestki. Sai moosi keeta, niisama süüa ja jõuluks heintessegi pakkida.

Ka Haapsalus käisime mõned korrad. Sinu lapsepõlvkodu oli küll juba ammu võõraste käes, seda Sa ju tead. Su ema müüs maja maha, kui lapsed olid suureks kasvanud ja igaühel juba mujal oma elamine olemas. Haapsallu jääjaid polnud neist kellestki, ning Leenile käis üksi suure maja pidamine üle jõu.

Haapsalus oli ju ka Naglaste pere kodu. Pärast Märjamaa koolist vallandamist kolisid nad tagasi oma endisse koju, kus Herta Naglase ema seniajani elas. Nende päralt oli küllaltki suure maja alumine korrus. Talvel pidasid nad oma korteris linna lähedalt maalt pärit kostilapsi, kes Haapsalus koolis käisid, suvel pakkusid ööbimisvõimalust suvitajaile. Koolis Herta Naglas muidugi enam töötada ei saanud, kuid linna pioneeride majas sai ta tantsuringi juhendajaks. Evi, kellel oli jäänud keskkoolis käia veel ainult üks klass, lõpetas selle Haapsalus.

Kui Evi keskkooli lõpetas, oleks ta tahtnud Tallinna Polütehnilises Instituudis edasi õppida. Kuid „musta“ ankeedi tõttu anti talle mõista, et pole mõtet eksamitele tulla. Evi astus Arhitektuuri-ehitustehnikumi. Koos oma sõbranna Lehtega, kes sai sisse Pedagoogilisse instituuti, tulid nad meile elama. Esialgu elasid nad Võrno-mamma juures.

Võrno-mamma väärrib meie ühistes mälestustes omaette lehekülge.

Teen nii nagu Sinagi vahel tegid: toon siinkohal ära katkendi loost, mille kirjutasin kord „Eesti naise“ jutuvõistlusele. See on kirjutatud Võrno-mammast.

Tädi Maria.

Meie kõige lähem naaber oli tädi Maria.

Ta elas aiamajakeses, mis oli kohendatud aasta ringi elamiseks.

Maria oli sündinud-kasvanud Tartumaal, noore neiuna läinud Narva saksu teenima, seal ka abiellunud. Pärast Narva pommitamist sattus ta meile.

Tihti räägitakse roheliste sõrmedega inimestest, kelle käe all kõik kasvab ja õitseb. Maria oli üks neist. Veel enamgi – ta oli rohelise hingega. Kus iganes Maria liikus, sinna külvas ta heatahtlikkust, sõbralikkust, rahu. Ta kohanes meil kiiresti ja õige pea tundsid teda kõik, seda enam, et Narvast tulnuna rääkis ta ühevõrra hästi nii eesti kui ka vene keelt.

Väike, ümara näoga, toimekas, jutukas ja abivalmis – sellisena mäletan teda sõjajärgsetest aegadest. Aastaid oli tal siis juba üle kuuekümnepäevase, mees surnud, kodu puruks pommitatud, pojad õnneks küll elus, kuid sõjakeerises kaugele sattunud. Kogu Maria varandus mahtus ühte seljakotti.

Kuid Maria oli toimetulija. Niipea kui ta oli endale ulualuse leidnud, hakkas ta otsima inimesi, keda tema aidata võis: kus oli vaja lapsi hoida, kus pesu pesta, kus haiget hooldada – Mariat jätkus kõikjale. Tasust ei teinud ta kunagi suurt numbrit: kui talle süüa pakuti, mõni hädavajalik tarbeese kingiti või kütte muretsemisel appi tuldi, siis oli ta rahul.

Küte oli üks suuremaid sõjajärgseid probleeme. Inimesed kirusid aegu ja valitsust, külmetasid, seisis sabas, muretsesid tutvusi.

Maria ei jätnud läbi metsatuka koju tulles iial ühtki oksaraagu tee äärde vedelema. Ka männikäbid läksid täie ette. Tema toas oli alati soe, ka lõhnas seal ikka millegi maitstva järele. Kokakunstis oli Maria lausa ületamatu. Kõik, mis kasvas, olgu puus või maas, muutus tema käes delikatessiks. Nii rikkalikult ja sealjuures nii väheste rahaga kaetud sünnipäevalauda nagu Maria juures pole ma hiljem enam kusagil näinud.

Täiesti enesestmõistetavalt võttis Maria ka aia eest hoolitsemise enda peale. Kunagi pole meie kehvaõitu mullaga päikesevaene aed olnud nii õisi täis nagu Maria ajal. Ja ühtki oma külalist ei lasknud Maria kunagi minema ilma suure lillekimbuta.

Ühel kevadööl varastati meie aiast kuus kõige ilusamat kollast tulpi, kisti maast koos sibulatega.

„Mul on vargast rohkem kahju kui lilledest,“ ohkas Maria. „Lilled oleksin ma võinud talle niisamagi anda, üks tulnud ja küsinud! Aga miks peab inimene oma hinge vargusega koormama?“

Kord hakkas Maria majakese katus läbi jooksuma. Juhtumisi polnud meie majas parajasti ühtki töövõimelist meeshinge. Maria palus minul, neljateistaastaselt plikal, üles ronida ja katus ära parandada. Võib muidugi kujutleda minu juhmi nägu ja abitut kogelemist: kuidas siis mina... mis katusemeister mina olen... ma ei oska ju!

„Kallis laps, sa oskad ja saad kõike, kui ainult tahad. Kutsu Jumal appi ja sa tuled kõigega toime!“ – See oli Maria elukreedo. Alles nüüd, olles varsti ise sama vana kui Maria tookord, saan aru, kui õige see oli.

Muidugi oli Marial ka sugulasi. Mõlemad pojad tulid sõjast tagasi; lapselapsed käisid tal tihti külas, suvel vahel lausa elasidki vanaema juures. Siis oli aiamajake lusti ja naeru täis.

Lapselapsed said suureks, abiellusid. Nüüd sõideti vanaemale teinekord lausa autoga järele: kord oli vaja lapsi hoida, kord peolauda katta – Maria aitas alati.

Aeg läks, Maria nägemine jäi järjest nõrgemaks ja jaladki viletsamaks. Lastelaste külastused jäid üha harvemaks. Elutempo oli kiire, vahemaad pikad, teismeikka jõudnud lapselapselapsed ei vajanud enam hoidmist, poolpimedast ja peaaegu liikumisvõimetust vanainimesest polnud enam ka keetjat-küpsetajat.

Ega Maria sellepärast veel üksi jäänud. Heal inimesel on ju alati sõpru. Kui Marial endal polnud enam jõudu pühapäeviti kirikusse minna, tulid kirikulised pärast lõunat tema juurde. Loetlaidi, käidi Maria eest poes, saeti-lõhuti puid, köeti ahju.

Lumivalge peaga üheksakümneaastane vanake õhtupäikeses oma aiamajakese trepil seismas ja külalistele järele viipamas – selline on üks mu viimaseid mäluilte tädi Mariast.

Pärast Maria lahkumist hakkasid tema sugulased jälle meid külastama: äkki jäi Mariast midagi maha, mida saaks kaasa võtta? Palju seda ju polnud.

Ühel päeval vuhises taksoga maja ette keegi daam, kes ütles end ka olevat Maria kauge sugulase. Ta olevat kaua aega meie maja otsinud. Nüüd seisis ta pettunud näoga Maria toas, lehvitamas endale kasukahõlmaga tuult ja küsis lõpuks: „Ma mäletan, Marial oli siin üks päris hea sinine plastmassämber, kas see on veel alles?“

See oligi siis Marie Võrno, meie Võrno-mamma. Ilma vähimagi vastuväiteta võttis ta oma väikesesse majakesse elama kaks tudengit. Tema majakese ainuke tuba sai tütarlastele, Võrno-mamma ise hakkas elama oma kitsukeses köögis, kuhu peale pliidi mahtusid veel vaid tema magamisase ja pisike lauake.

Kui meie teise korruse tuba vabanes, kolisid Evi ja Lehte sinna üle. Kergelt see küll ei läinud, vana August Künnap karjus ja ähvardas päris kõvasti, kuid õnneks karjumisest kaugemale ei läinud. Hiljem said nad omavahel päris rahumeelselt hakkama.

Proua Emiliet polnud ma pärast Märjamaalt tagasitulekut üldse näinud. Kusagilt kuulsin, et ta olevat hulluks läinud. Kas nüüd just hulluks, kuid mingi vaimuhaigusega võis tegemist olla küll. Evi ja Lehte rääkisid, et ta olevat päevad läbi ainult oma voodiserval istunud ja end kõigutanud, ilma midagi rääkimata ja suutäitki söömata. Kust nemad seda teadsid, kas nad käisid teda vaatamas või rääkis August neile midagi? Ei tea.

Käisin neljandas või viiendas klassis, kui Emilie Künnap ühel kevadtalvisel päeval suri. Matusele meie perest kedagi ei kutsutud. Varsti pärast seda leidis August endale uue naise, järjekorras siis juba kolmanda. Alguses käis Aliide tema juures koristamas ja süüa tegemas, mõne aja pärast nad abiellusid ja Aliide kolis meie majja. Tema oli üsna piiratud mõistusega, harimatu, äärmiselt lihtsameelne naine. Halb inimene ta polnud, ja kui ta olekski tahtnud kellelegi midagi halba teha, siis poleks ta oma rumaluses seda lihtsalt osanud.

1953. aastal lõpetasin neljanda klassi. Sellest, kuidas mu elu neljanda klassi õpilasena kulges, kirjutasin kord praeguse Nõmme Gümnaasiumi ajalehe „TNG Sahinad“ toimetajate soovil järgmise loo.

Mõtteid ühe klassipildi juures.

See on udusevõitu, veidi halvasti valgustatud must-valge pilt nagu toleaeagsed klassipildid enamasti olid. Pildi taha on lilla tindiga kirjutatud: 4a klass 1953.a. kevadel.

Niisiis neljas „a“. See oli hirmsuur klass. Loen pildilt kokku 45 õpilast ja kolm õpetajat: meie esimene klassijuhataja Marta Albri, nooremate klasside õppealajuhataja Ella Reial (taban end mõttelt: kuidas küll oskas üks inimene olla nii kohutavalt range ja samas nii südamlilik?), ja lauluõpetaja Viktor Neemre (kuhu ta küll pildistamise ajaks oma lahutamatu viiuli pani?).

Oleme rivistatud otse lava ette. Paremalt pool lava kõrval ripub venekeelne loosung „Imja Stalina...“. Mis selle Stalini nimega oli, seda enam lugeda ei saa, sest Reinu ja Georgi pead on ees. Vasakul pool lava on eestikeelne jutt rahust ja sõprusest, seegi poolikult loetav, sest alumise poole ees seisavad Vello ja Paavo.

Istume-seisame kolmes pikas reas. Hella ja Helju on veel nii pisikesed, et toolil istudes ei ulatu neil jalad maani. Tüdrukud on enam-vähem kõik patsidega – see oli siis moes. Minulgi ripub kaks hiiresaba kõrvade taga. See oligi vist esimene kord elus, kus mul õnnestus oma muidu üsna järeleandmatu ema pehmeks rääkida – tema pidas siledat poisipead ainuvõimalikuks korraliku tüdruku soenguks. Kolme tüdruku juuksed on siiski üsna lühikesed – Maie, Mare ja Hilja olid möödunud aastal sarlakites ning nad viidi nakkushaiglasse, kus tol ajal kõigil lastel, ka tüdrukutel, pead „nulliga“ paljaks aeti. Nüüd ei ole nende juuksed veel patsideni kasvanud.

Riietus on meil üsna kirju. Pilt on tehtud kevadel, sellepärast on pooltel tüdrukutel seljas kirjud sitskleidid. Teised on veel pisut talvisema välimusega – pikkade varrukatega kleidid, kampsunid. Pikki pükse tüdrukud tol ajal ei kandnud. Enamiku poiste seljas paistavad dressipluusid, pintsakuid on vaid üksikuil, pluusiväel ei ole keegi.

Neljas klass oli tookord teatud määral üleminekuklass: olime veel väikesed ja juba suured. Väikesed sellepärast, et ametlikult loeti meid veel algklassiks, meid kantseldas ikka meie esimene õpetaja, kes andis kõiki tunde peale võimlemise ja laulmise, ning oktoobri-ja maipühade ajal ei pidanud me paraadile minema. Ja kui nukuteater tuli algklassidele etendust andma, pääsesime meiegi seda vaatama. Suurtena tundsime end seetõttu, et õppisime juba „päris“ õppeaineid – ajalugu, geograafiat ja loodusõpetust. Kehalise kasvatus tundeid toimusid nüüd poistele ja tüdrukutele eraldi. Mudilaskoori asemel laulsime nüüd lastekooris. Ja mis kõige tähtsam – kevadel ootasid meid ees eksamid!

Mis sellest aastast veel meenub? Kord oli range. Kui õpetaja klassi astus, tuli muidugi püsti tõusta, aga mitte ükskõik kuidas, vaid korralikult kuklasse joonduda. Õpetaja käis klassi eest läbi, vaatas, kas kõik read olid noolsirged, ja ütles siis: „Tervist, õpilased!“ Sellele vastuseks haugatasime kooris: „Tervist, seltsimees õpetaja!“

Selsamal õppeaastal kehtestati kord, et igas aines tuli selle aine oskussõnad vene keeles pähe õppida. See oli muidugi üsna tüütu, kuid siiski mitte kasutu, sest kõik gloobused, kaardid ja atlased olid alati venekeelsed, nagu üldse kogu muugi informatsioon.

Kord oli meil geograafia tunni teemaks „Maavarad“. Õpetaja kirjutas tahvlile ka venekeelse pealkirja „Poleznõje iskopajemõje“. Kordasime seda mitu korda kooris, ja ma leidsin, et see kõlab päris ilusti. Samas läks mu tähelepanu kuhugi mujale. Äkki kuulsin, et õpetaja nimetas minu nime. Tõusin, aga ei teadnud, mida öelda või teha. Ma polnud küsimust kuulnud, sest mul oli parajasti muud tegemist. Pärast selgus, et just sedasama „poleznõje iskopajemõjet“ minult kuulda tahetigi. Nüüd kirjutati mu nimi tahvlile, ja see tähendas seda, et tuli pärast tunde klassi jääda. Õpetaja noomis mind, ütles – oh, mitmekümnendat korda juba! - et võiksin olla klassi parimate õpilaste hulgas, kui oleksin vaid veidi hoolsam ja tähelepanelikum. Päevikusse kirjutati emale teadmiseks, et „Ei pane tunnis tähele!“ ning kästi istuda ja järgmiseks geograafia tunniks ülesantu sealsamas ära õppida ja vastata. Asi ta õppida oli, kuid kuna vastamine oli mõeldud karistusena, siis ei saanud ma selle eest kahjuks hinnet. Aga „poleznõje iskopajemõje“ on siia maani meeles.

Venekeelsete terminite õppimine ei kestnud siiski kaua –juba kevadisel poolaastal hakkasid õpetajad seda vähehaaval „unustama“.

Meenub veel üks märkus, mille sain just neljandas klassis: „Naeris kehalise kasvatuses tunnis!“ Tegelikult ei pannud ma oma naeru ise üldse tähelegi. Hüppasin-kargasin nagu kõik teisedki, ja eks mul võis suu kõrvuni olla küll. Äkki seisis õpetaja mu kõrval: „Ja mida sina siin naerad? Mine too päevik!“ Kodus tuli muidugi pill pika ilu peale, sest märkuste puhul mu ema nalja ei mõistnud.

Tol ajal käisime koolis ka laupäeviti, ja laupäev polnud isegi lühem ega kergem päev, vastupidi, koguni pikem. Käisime teises vahetuses. Kuues tund lõppes kella kaheksa paiku. Laupäeviti oli pärast tunde veel saalikogunemine, kus tehti kokkuvõtte nädala korrapidamisest. Saali ette kutsuti seisma kõik need, keda oli tabatud koridoris jooksmas-müramas, kes polnud vahetunni ajal klassist välja läinud või olid sööklas saiasabas vahele trüginud. Teinekord võisid saali ette sattuda ka päris väikesed ja vaiksed tüdrukud, kui nad polnud klassi korrapidajatena oma tööga hakkama saanud. Kooli kord nägi ette, et üks korrapidajaist jääb klassi, avab aknad, puhastab tahvli ja korjab paberitükid maast, teine seisab koridoris seljaga vastu klassiust, et keegi sisse ei pääseks. Kui aga juhtus, et poistel oli äkki kindlasti vaja klassi minna, siis polnud ju probleem mingi tüdrukutirts eest ära lükata. Kui siis korrapidaja õpetaja peale sattus, olenes juba temast, kes süüdi jäi, kas jõupoliitikat harrastanud poisid või saamatud korrapidajad.

Vahetundide ajal tuli jalutada kahekaupa ringiratast mööda koridori. Kahekaupa sellepärast, et meie kooli koridorid on ju kitsad, ning kahe jalutajaterea vahele pidi jääma liikumisruum õpetajatele.

Selsamal õppeaastal pandi teise korruse koridori üles reproduktsioonid vene maalikunstnike kuulsamatest töödest. Pildid jäid seintele paariks-kolmeks aastaks. Kunstiajalugu meie ajal koolis ei õpetatud, kuid tänu sellele lõputule seinääri mööda kõndimisele (kuus päeva nädalas, iga päev 5-6 vahetundi) jäid Repini, Serovi, Surikovi, Vasnetsovi ja teiste teosed meile lausa pähe.

5. märtsil 1953 suri Stalin. Läksin sel päeval kooli nagu alati, ja nagu tavaliselt, tormasin trepist üles üle kahe astme hüpates. Keegi keskkooli tüdrukutest tuli mulle vastu ja haaras mul käest kinni: „Hull plika, täna ei tohi ju hüpata, tahad Siberisse minna või?“ Toimus leinamiiting, millest pole meeles muud kui pikk ja palav seismine umbes saalis. Stalini matusepäeval toimus vanematele klassidele veel teine samasugune miiting; meil, algklassiõpilastel, lubati sel päeval koju jääda tingimusel, et me täpselt kell 12 päeval, kus me iganes ei viibiks, püsti tõuseme ja viis minutit liikumatult seisame.

Oli see nüüd selsamal õppeaastal või järgmisel, igatahes pärast Stalini surma külastas meie kooli mingi soomlaste delegatsioon. See oli tolle aja kohta haruldane sündmus: kapitalistliku riigi külalised nõukogude koolis! Mitu päeva küüriti-kaunistati koolimaja. Akendele ilmusid ei tea kust lillepotid. Meile loeti sõnad peale: käituda nõukogude kooliõpilasele kohaselt, väärikalt, viisakalt

ja tagasihoidlikult, külalisi nähes hoiduda kaugemale, et neid mitte tülitada. Tegelikult ei näidatudki meid külalistele ega külalisi meile. Ilmselt liiguti nendega majas ringi tundide ajal. Meie, teise vahetuse klassid, olime just parajasti kooli tulemas, kui keegi tüdrukuist tuli klassi pommuudisega: „Tüdrukute vetsus on käterätt!“ Suure kisa ja madinaga tormasime kõik WC-sse käterätti vaatama. Oligi käterätt! Koolitädi seisis harjaga selle kõrval ja valvas, et keegi seda ei puudutaks. Kui soomlased olid läinud, kadusid järgmiseks vahetunniks nii lillepotid aknalaudadelt kui ka käterätt tualettruumist.

Ja siis tuli kevad, tulid meie elu esimesed eksamid. Neid oli kokku kuus: eesti keeles, vene keeles ja matemaatikas – igas aines nii kirjalik kui suuline eksam. Olime hirmus uhked: me polnud enam mingid pisipõnnid, meil olid juba eksamid! Maikuu alguses jagati meile kätte suuliste eksamite piletiraamatud. Need olid haridusministeeriumi koostatud, igas aines 20-25 piletit, igas piletis kolm küsimust. Mäletan viimast, eesti keele suulist eksamit. Mul tuli tahvlile kirjutada eesti keele tähestik, loetleda poolitamise reeglid koos näidetega, ning jutustada üks peatükk meieaegsest laste menuraamatust „Vasjok Trubatšov ja tema sõbrad“.

Ja saigi neljas klass läbi. Aktusel olime juba koos „suurtega“ 5. ja 6. klassidest. Kiituskirjast jäin ma matemaatika pärast ilma - seda oligi arvata. Ema näis siiski rahul olevat, vaatas tunnistust ja ütles: „Nojah, sinusuguse kohta käib küll!“

Titepõlv oli läbi. Päris õiged kooliaastad olid alles algamas.

TNG Sahinad, märts 2005

1954. aasta kevadel, kui olin lõpetamas viiendat klassi, hakati kodus üha sagedamini rääkima Sinu peatsest kojutulekust. Papa käis kusagil mingeid pabereid korda ajamas, ema käskis mul oma lauasahtlid korda teha. Sinu voodi papa kõrval oli juba terve aasta otsa vaba olnud, sest kuna Iiri oli juba eelmisel kevadel kooli lõpetanud ja meilt ära läinud, elasin mina nüüd tema endises toas. Siin oli tõesti mõnusalt rahulik olla. Siin käisid tihti ka Reet, Juta ja Hilja mul külas. Aga nüüd ütles ema ühel päeval: „Ja see sinu tüdrukute siinkäimine tuleb nüüd esialgu ära lõpetada. Mammale on rahu vaja.“

Olin segaduses. Ootasin Sinu tulekut ja samas ka kartsin. Muidugi oli mul hea meel, et Sa jälle vabaks said, kuid samas aimasin, et mu enda vabadus on ohus. Ema oli mind küll siiani üsna karmi kontrolli all hoidnud, kuid niikaua kuni ma kodus püsisin, raha ei küsinud ega mingil muul viisil tülitanud, võisin siiski teha, mida tahtsin. Ema ei uurinud kunagi, mis raamatuid ma loen, mida ma kirjutan või mida joonistan. Jah, hoolimata sellest, et ma joonistada ei osanud, meeldis mulle mõnikord siiski paberist nukkudele riideid teha, postkaarte kopeerida või lihtsalt niisama vesivärvidega plätserdada: nii tuli teinekord endalegi ootamatult midagi päris toredat välja. Paberist nukkude pärast oli mul tegelikult isegi natuke häbi: suur kaheteistkümnne aastane tüdruk, emast pikem, ja mängib ikka veel nukkudega! Aga neile sain ma selga joonistada kõik oma unistuste kleidid, mida mul endale iialgi polnud lootust saada.

Ja siis tuli päev, mil papa Su Harku laagrist koju tõi. Teadsin, et ta Sulle järele läks. Tulin tennisetrennist ja Sa olid kodus.

Kerge meil teineteisega uuesti harjuda ei olnud. Kui Sa mind viimati nägid, olin alles kooliteed alustanud seitsmeaastane lapsuke, kelle kohta Sa iga viimast pisiasja teadsid ja kelle üle Sul oli täielik mõjuvõim. Nüüd seisis Sinu ees pikaks veninud murdeealine plikavolask. Vaatas Sind nurkaaetud hundikutsika pilguga, andis küsimustele ühesilbilisi vastuseid.

Sa teadsid muidugi, kui vana ma olin, kuid esialgu oli Sul siiski raske minuga või minust rääkides mu vanuses ja arenguastmes orienteeruda.

„Kas laps on magama pandud?“ küsisid Sa mu emalt esimesel öhtul kella kaheksa paiku nõudlikul toonil.

„Kas Tiiu keeta oskab? Kas Tiiu õmmelda oskab?“ olid Sa minult endalt pool tundi tagasi sellesama nõudliku häälega küsinud.

Järgmisel pühapäeval läksime emaga linna. See oli meil viimasel ajal tavaks saanud. Jalutasime linnas, käisime muuseumides ja näitustel, mõnikord, kui raha oli, ka mõnes poes. Iga

kord istusime ka kohvikus: ema jõi musta kohvi, mina limonaadi. Tavaliselt tellis ema ka ühe koogi, selle tegime pooleks.

Kui seekord linnast tagasi jõudsimel, kutsusid Sa mu enda juurde, käskisid istuda enda ette madalale jalapingile ja ütlesid:

„Jutusta mulle nüüd ilusti, mida sa linnas nägid!“

Püüdsin olla hea laps ja vastata küsimusele nii, nagu see esitatud oli: mudilasele esitatud küsimusele mudilase stiilis vastusega:

„Linnas on suured majad ja palju autosid!“

Sa ei vastanud sellele esialgu mitte kuidagi. Lubasid mul püsti tõusta ja „mängima“ minna. Kuid hiljem kuulsin, kuidas Sa mu vastust kommenteerides papale ütlesid, et laps on täiesti arenematu.

Ema sai Sinu käest minu pärast üsna kõvasti võtta: laps on arenematu, kasvatamatu, talle pole mitte midagi õpetatud, ei õmblemist, ei keetmist, ei koristamist, tal pole õigeid riideidki seljas, septembrikuu on varsti käes, aga lapsele pole villaseid sukkigi jalga anda, kuidas ta niiviisi kooli läheb?

Esialgu oli siiski alles juulikuu, ja sel aastal sõitsime emaga lõpuks maale. Ema sai puhkust ainult kaks nädalat, siis sõitis ta Tallinna tagasi, mina jäin veel mõneks nädalaks maale.

Maal sai minust hoopis teine inimene kui see, kes ma olin Nõmmel olnud. Alguses olin küll veidi kohmetu, ja emagi püüdis mind kogu aeg oma kontrolli all hoida. Kuid niipea kui ema oli ära sõitnud, tundsin end kui kala vees. Mul oli hea ja lõbus olla, ma võisin teha kõike, mida tahtsin, ainult kodust kaugemale minnes pidin ütlema, kuhu ma lähen. Täditütar Liia oli minust neli aastat noorem, vanusevahe kippus mõnikord veidi segama, sest kaheksa- ja kaheteistkümnenda-aastane ei ole igakord päris ühel lainel. Liial oli naabruses mitu omavanust sõbrannat; kui neil oli parajasti käsil mäng, mis mind ei huvitanud, siis leidsin endale mingi muu tegevuse: näiteks hankisin kusagilt mingi raamatu ja istusin sellega aeda marjapõõsaste vahele, või kui vihma sadas, siis ronisin laudalakka heintesse lugema.

Kasulikku tööd tuli ka teha: aeg-ajalt käisime karjas, kui loomad tuli sööma viia sellisesse kohta, kuhu neid omapead „tiku külge“ ei saanud jätta. Aitasime heina teha, käisime paar korda nädalas Tõrva linnas leivasabas. See oli omamoodi tore. Läksime suure tüdrukutekambaga jalgsi linna, seisime tunnikese sabas, ostsime leiba-saia niipalju kui korraga anti ning tassisime selle kõik käe otsas koju. Et kott liiga raskeks ei jääks, sõime teel tavaliselt mõne saiapätsi ära. Keegi ei riienudki meiega sellepärast! Ema tõreles küll, kui ta sellest hiljem teada sai. Mis veel Sina, kallid mamma, oleksid õelnud! Tuleb kari tüdrukuid mööda tolmust maanteed, mustade kätega võetakse kotist sai, murtakse tükkideks ja hakatakse suure suuga mugima, ise sealjuures täis suuga lobisedes! Kuidas korralik laps saia sööb? Kõigepealt ootab, kuni sööma kutsutakse, siis tänab, peseb käed puhtaks, istub ilusti kõõgilaua taha, lõikab saia küljest õhukese viilu, paneb võid peale, võtab tassitäie piima kõrvale ja sööb. Ja söögi ajal juttu ei aja.

Tuli ka marjul käia, puid saagida, sauna kütta. Õppisin võid tegema, lõnga korrutama, heinasaadu, „ruga“ tegema – selle eest sain isegi kiita! Õnneks ei teinud keegi juttu söögitegemisest ega tubade koristamisest.

Maal olles õppisin jalgrattaga sõitma. Maailm läks korraga palju avaramaks! Võisin sõita nii palju kui tahtsin, kui aga ratas vaba oli. Sõitsin risti-rästi läbi kogu Tõrva ja Helme ümbruse. Kui juhtusin kauemaks ära jääma, ei saanudki ma riielda. Tädi ja vanaema ainus mure oli – taevake, söömata!

Suur rõõm oli jõe ääres käimine. Sinna meid siiski omapead ei lastud: Ohne jõgi on käänuline ja paljude hauakohtadega. Kuid just selles jões õppisin ma ujuma.

Ja mis mind maal kõige rohkem tõmbas, see oli akordion! Neid oli majas lausa kaks tükki. Peale mamma Miili mängisid siin majas kõik seda pilli. Liagi oskas juba mängida, teistest rääkimata. Keegi polnud kusagil muusikakoolis käinud, kõik olid kuidagi iseenesest asja selgeks saanud. Pidin minagi saama. Igal võimalusel, eriti vihmastel ilmadel, kui väljas midagi teha ei olnud, istusin tagatoas, akordion süles, ja püüdsin pillist tuttavaid viise välja meelitada. Kui üht-teist

juba õnnestus, tekkis mulle järjekordselt uus unistus: kui saaks endalegi koju mõne pilli, kasvõi kõige väiksema ja lihtsama! Muidugi teadsin juba ette, et seegi unistus ei täitu mitte kunagi.

Maal tundsin end tõeliselt vabana ja loomulikuna. Ma olin see, kes ma tegelikult olin ja olla tahtsin. Keegi ei piiranud mu liikumist, ei manitsenud korralikult käituma, ei noominud liigse lobisemise ja naermise pärast. Tädid Helmi ja Viive olid ja on praegugi veel mulle vanemate õdede, vanemate sõbrannade eest. Viivega on meil vanusevahe nii väike, et ma polegi teda kunagi tädiks nimetanud. Nad on minu isa õed ning ma olen alati tundnud, et kuulun nende juurde, kuigi me oleme eriti viimasel ajal väga harva kokku saanud.

Järgmisel aastal sõitsin juba üksi maale; ema puhkus polnud veel alanud ja ta pidi hiljem mulle järele tulema. Bussid tookord veel Tõrva ei käinud, tuli sõita õhtuse Riia rongiga Valka. Rong jõudis kohale alles pärast südaööd. Üsna põnev oli küll: äkki polegi mul kedagi vastas, kuhu ma siis keset ööd lähen? Pidasin juba plaani, mida siis teha: võiksin ju niisama ringi jalutada, aga kuhu kohver seniks panna, ja kas oskan hommikul jälle jaama tagasi tulla? Midagi muud ma, rumaluke, tookord veel karta ei osanud. Peab siiski ütlema, et aeg oli ka hoopis teistsugune kui praegu; polnud ime, et ma peale eksimise muud karta ei osanud.

Muidugi oli Viive juba ammu jaamas ootamas. Ööbisime tema kooliõe pool ning hommikul sõitsime esimese bussiga koju. Muidugi koju, olen endist Roobe „vaestemaja“ alati oma teiseks koduks pidanud.

Nüüd nägin esimest korda ka oma vanemat tädipoega Rihot, kes oli sündinud möödunud suvel, paar päeva pärast minu ärasõitu. Nüüd oli ta juba aastaseks saamas ja üritas teha oma esimesi samme. Liia oli juba teise klassi kiituskirjaga lõpetanud, oli koolis ja väljaspool kooligi palju esinenud – tal oli väga ilus lauluhääl. Akordionimängus oli ta muidugi juba minu jaoks püüdmatusse kaugusse jõudnud.

Niisiis olin juba teist korda maal, seekord ilma emata. Seekord oli mul peale „paraadkleidi“ isegi kaks kleiti kaasas, ja seda tänu Sinule. Olid varsti pärast kojusaabumist üles otsinud oma venna Pauli lese Ella, kes oli õmbleja, lasksid tal kõigepealt enda garderoobi uuendada ning mullegi uue sitsikleidi õmmelda.

Maal ootas mind ees veel üks suur rõõm. Ühel päeval läksime koos Helmiga Tõrva, ta ostis sealt tüki ilusat sinisekirjut sitsi ja õmbles mulle uue kleidi! See sai valmis juba järgmiseks päevaks: Helmi on alati olnud hea käsitöötajana ning kiire õmbleja. Ja mis veel – seda kleiti ei pandudki kappi rippuma, vaid ma võisin selle kohe selga jätta!

Jalatseid Helmi kahjuks teha ei osanud ja ühtki kingseppa meie suguvõsas ka ei olnud. Seetõttu olid mul igal suvel ühedainsad jalatsid – kas tennised või sandaletid, nii nagu parajasti juhtus. Maal ei tohtinud ma neid kanda: „Kui sa need maal ära trööpad, siis lähed esimesel septembril paljajalu kooli!“ ütles ema. „Enne tulevat suve uusi jalanõusid ei saa!“ Ja mul oli põhjust neid sõnu tõsiselt võtta.

Ega maal paljajalu jooksmine mulle vastumeelt olnudki. Ainult augustis, kui tuli teinekord loomi mööda kõrrepõldu ajada, lõhkusin oma tallaalusel nii ära, et haavad mädanesid hiljem poole talveni. Ei Sina ega ema teadnud sellest midagi. Ma ei julgenud sellest kellelegi rääkida, ei maal ega kodus. Maal sellepärast, et ei tahtnud end näidata rumala linnapreilina, kes ei oska kõrrepõllul jalgu lõhkumata joosta ja iga kriimustuse pärast viriseb; kodus sellepärast, et kartsin riielda saada. Ma sain ju alati riielda, kui mul midagi viga oli. Pealegi ei osanud ma arvata, mida Sina oleksid öelnud: võib-olla oleksid mulle maalkäimise hoopis ära keelanud? Targem oli vait olla ja ise toime tulla. Tänu sellele saigi mulle eluaegseks harjumuseks oma probleemidest mitte kellelegi kurta, vaid ise kuidagi olukorrast välja tulla ning alles kõige viimases hädas abi otsida.

Maal kulges elu selgi suvel lõbusalt ja tegusalt. Nägin sel suvel esmakordselt Viive meest, keda kodus hüüti Albertiks. Eelmisel suvel oli ta minu sealviibimise ajal olnud oma kombainiga Ukrainas vilja koristamas. Albert polnudki tegelikult Albert; ta oli rahvuselt poolakas, ta õige nimi oli Tšeslav. Sõja ajal olid sakslased kogu nende perekonna kodust ära ida poole küüditanud. Neljateistkümnenda aastane poisike oli kuidagi perekonnast lahku sattunud ja viidud Pärnumaale talusulaseks. Seal oli ta eesti keelt rääkima õppinud. Talupere, kes oli temasse väga hoolitsevalt suhtunud, nagu olnuks ta nende oma poeg, küüditati hiljem selle eest karistuseks Siberisse, ja noormees sattus mingil moel Roobe. Siin ta nüüd oligi; temast oli saanud algul traktorist, hiljem kombainer.

Siin oli tal nüüd oma pere, naine ja poeg. Ta oli hakanud endale ja oma perele Tõrva linna maja ehitama. Tal oli ka auto, vana „Moskvitš“, millega ta meid selgi suvel üsna palju ringi sõidutas. Tegime pikemaid ringe mööda Valgamaad; tänu sellele sain esimest ja kahjuks ka viimast korda näha ühte oma vanavanaemadest – mamma Miili ema, kes siis veel elas.

Ühel päeval tulime koos Liiaga jälle linnast leivasabast; tulime suure laulu ja naeruga uksest sisse – ja seal oli minu ema! Teadsin muidugi, et ta pidi neil päevil tulema, veidi aega maal suvitama ning siis koos minuga Tallinna tagasi sõitma. Sellegipoolest oli tema tulek mulle ootamatu. Ma ei teadnud, kuidas olla, kas rõõmustada või kurvastada.

„Tiiu jäi äkki kohe nii vaikseks,“ ütles Viive.

„Mis?“ pöörutas ema. „Ah siis nüüd äkki jäi vaikseks! Ütle, tüdruk, kuidas sa ennast siin kogu aeg oled ülal pidanud?“

Lausa pahandust küll ei tulnud, aga laulul ja naerul oli selleks korraks siiski lõpp. Ma ju teadsin, et ma ei tohi edev ega lärmakas olla. Neljandas klassis naermise eest saadud märkus ja selle tagajärjed olid mul veel üsna selgesti mees.

Küllap oli emagi esimesel hetkel segaduses. Muidugi oli see tema jaoks ootamatus, et kodus päevast päeva vaikselt oma nurgas konutav „hea laps“ võib tema silma alt pääsedes järsku nii ülemeelikult käituda. Valju häälega naermas polnud ta mind vist kunagi kuulnudki. Nüüd oli ta kindlasti probleemi ees: mida selle tüdrukuga nüüd õieti peale hakata, kui ta nii kahepalgeline on? Naermine iseenesest pole ju suur kuritegu; kui ta ka kodus mõnikord niiviisi lõbusas tujus oleks, siis poleks ju katki midagi. Aga nüüd – ei tea, kas julgebki teda üldse enam oma silma alt ära lasta? Murdeas tüdruk, igasugused ohud ja ahvatlused on alles ees, kuidas teda hoida ja kaitsta, kui ta nii ettearvamatult käitub? Ja mida küll ämm ja meheõed temast arvavad?

Igatahes läks nüüd tõsiselt kasvatamiseks lahti. Igasugune kilkamine, edvistamine ja lõõpimine keelati ära. Rääkida tuli tõsiselt ja vaikse häälega, nagu koduski. Olin siiani mitmete tööde juures abiks olnud, selle järgi, kuidas parajasti vaja oli. Nüüd pidin igal hommikul minema mamma Miili käest tööd küsima. Kui rattaga sõita tahtsin, pidin iga täiskasvanud inimese käest eraldi luba küsima. Akordionimänguks tuli ka iga kord luba küsida, ja kui Riho magas, siis ei tohtinud üldse mängida, ka õues mitte.

Roobe kodus oli kombeks, et kui kõht tühjaks läks, võis igaüks kapi juurde minna ja võtta sealt, mida võtta oli. Selle kombe keelas minu ema mulle ära.

„Teised on oma kodus, nemad võivad teha, kuidas tahavad, aga sina oled külaline, sina pead viisakas olema ja ootama, kuni sulle pakutakse,“ ütles ta.

Kui keegi tuli Tõrvast saia ja vorstiga, siis kogunes kogu pere köögilaua ümber kokku vorstisaia sööma. Nii sai kui vorst olid maal tol ajal veel defitsiitkaubad.

„Sina sööd siis, kui söögiaeg tuleb!“ ütles minu ema.

Söögiajaks polnud ei vorstist ega saiast enam mälestustki järel, ja ma oleksingi ilma jäänud, kui mamma Miili poleks mulle appi tulnud. Miniaga sõnelema ta ei hakanud, vaid kutsus mu enda juurde välja ning andis mulle ukse taga suure saiakääru sõrmepaksuse vorstitükiga: „Söö nüüd!“

Laupäeviti köeti harilikult sauna, ja laupäeviti küpsetati ka saia, korpi ja kooki, „pätsikut“, nagu seal öeldi. Terve maja oli magusat lõhna täis. Kui siis soe sai või pätsik ahjust välja võeti, oli jälle kogu pere selle ümber koos ja nuga muudkui välkus.

„Ei!“ ütles ema mulle. „Sina käid enne saunas ära ja siis sööd!“

„Aga selleks ajaks on ju sai jahtunud!“ mossitasin mina.

Ja jälle oli Miili see, kes mind välja aitas. Lõikas mulle soojast saiapätsist suure viilaka ning ütles: „Söö, ära kuula teda!“

Miks ema nii tegi? Esiteks tahtis ta mulle tõesti korralikke kombeid õpetada, ning muidugi ka ämmale näidata, kuidas ta last kasvatab. Teiseks aga ei mahtunud talle hinge see, et külaline oli siin majas ainult tema, mitte mina. Mina olin oma isakodus.

Ma ei oska arvata, kuidas Sina, mamma, oleksid siin toiminud. Kuid see, mida ema siin maal püüdis läbi viia, oli ju seesama kord, mis kehtis meie Nõmme koduski. Ka Sina nõudsid, et süüa tuleb siis, kui on söögiaeg, vahepeal mingit kapi juurde jooksmist olla ei tohi; et igaks asjaks tuleb luba küsida, ka see oli aabitsatõde; ning et viisakas tütarlaps ei lobise, ei naera suure häälega ega lärma, vaid räägib siis, kui temalt on küsitud, räägib vaikse hääle ja viisaka tooniga – seegi oli meie

maja nõue. Kui ema oleks Sulle rääkinud, kuidas ma maal temata käitunud olin, siis poleks Sa mind sinna lihtsalt enam lubanud.

Samas oli Sul aga väga hea meel villase lõnga üle, mille mamma Miili mulle kaasa oli andnud. Kohe läks meil lahti lõngade värvimiseks, ja sügisel hakkasid Sa mulle kuduma mu elu esimest kampsunit! See ei tulnud küll nii kirev nagu mina oleksin tahtnud, kuid Sa ütlesid, et minu maitset tuleb kasvatada ja et isata tütarlaps nagu mina peabki kandma tagasihoidlikumaid värve. Kampsun tuli tumesinine, väikese kirju mustritriibuga esiosal. Hea meel oli mul sellest ikkagi, aitäh Sulle veel tagantjärelegi! Kirjud villased põlvikud, millest samuti olin unistanud, jäid mul küll saamata, kuid selleks ajaks olingi ma nende kandmiseks juba liiga suur. Ja kirjud baretid olid juba niikuinii moest läinud. Nende asemel tulid moodi „hollandi mütsid“. See müts oli esimene asi, mida ma Sinult paluda julgesin. Sa olid lahkesti nõus, mõtlesid veidi ja ütlesid, et kood selle mütsi mustast lõngast. Olin algul muidugi pettunud, sest teiste tüdrukute mütsid olid sinise-punase-rohelisekirjud, miks minu müts pidi must olema? Kuid mustale põhjale kodusid Sa nii ilusa mustri, et olin oma mütsi üle väga rõõmus.

Veel olulisem asi kui kampsun ja müts oli see, et ema oli sellest sügisest alates jälle õpetaja! Kuna Sind oli tagantjärele õigeks mõistetud, siis oli võimalik ka Su tütrele kutseõigused tagasi anda. Ema sai koha Tallinna 18. keskkoolis, praeguses Kalamaja põhikoolis. Palgas võitis ta küll üsna vähe, kuid ta töötas nüüd ikkagi oma õpitud erialal; pealegi läksin mina juba seitsmendasse klassi, kaheksandast algas keskkool, mis neil aastail veel oli tasuline. Kuna aga õpetajate lapsed vabastati õppemaksust, oli seegi meile üsna oluline. Ei minul endal ega kellelgi teisel meie perest tekkinud niisugust mõtetki, et tüdruk võiks ju ka näiteks mõnes tehnikumis edasi õppida, kus polnud õppemaksu, vaid vastupidi, oli isegi stipendiumi võimalus.

Seitsmendas klassis läks mul õppimine juba üsna hästi. Päris „viieliseks“ mul küll ei õnnestunud tõusta, kuid võin öelda, et õppisin nüüd täiesti teadlikult; minus oli tekkinud auahnus, tahtsin kõike teha võimalikult hästi. Kiita sain küll väga harva, sest minust tugevamaid õpilasi oli meie klassis üsna mitu. Kiituse asemel kuulsin aeg-ajalt vaid noomivaid sõnu: „Kui sa ometi algusest peale oleksid nii õppinud...“ Vahel loeti mõni mu kirjand klassis ette, kuid selle üle tundsin pigem piinlikkust kui heameelt.

Missugune kuri kärbes mulle selle mõtte küll pähe pistis, seda ei tea, kuid just seitsmendas klassis otsustasin „Pioneeri“ omaloominguvõistlusest osa võtta. Kirjutasin midagi pika vemmalvärsi taolist kellestki Jaagust, kes jooksis ühest huviringist teise ega jäänud kuhugi pidama. Lugu lõppes moraaliloenguga:

*„Olgu tõsine su huvi,
võta ennast käsile!
Tööta, pinguta ja uuri –
Püsivus viib sihile!“*

Žürii oli käinud seda lugulaulu pakkumas kõigile tolle aja lastekirjanikele ja luuletajatele – keegi polnud seda omaks tunnistanud. Ei jäänud muud üle kui auhind mulle anda. Auhinnaks oli viisteist raamatut, need saadeti postiga kätte. Väärt raamatuid oli nende hulgas vähe, meelde on jäänud vaid Aadu Hindi „Tuulise ranna“ esimesed kaks osa ja Holger Puki „Salga au“.

Sellest „luuletusest“ oli mulle rohkem tüli kui ma oleksin arvanud. Alguses oli muidugi küll hea meel, kui nägin, et mind hakati märkama. Muidu olin klassis enam-vähem hall hiireke. Kuid mida rohkem ma kuulsin enda kohta öeldavat „luuletaja!“ seda rumalamalt ma ennast tundsin. Ja kui siis veel hakati mingite seinalehtede jaoks luuletusi tellima, jäin üsna hätta. Ma ei osanud ju tegelikult üldse midagi kirjutada. Selle peale öeldi: no muidugi, kui preemiat vaja on, siis oskad küll, aga oma kooli seinalehe jaoks ei oska!

Miks ma küll selle vemmalvärsi kirjutasin? Lihtsalt auahnusest, soovist millegagi silma paista, oma halli hiirekese rollist välja pääseda. Õnneks unustati see siiski üsna pea.

Seitsmes klass sai läbi, see oli meie ajal lõpuklass. Aktuseks sain minagi valge kleidi nagu kõik tüdrukud; mis sellest, et see oli ema vana kleit: seda ei teadnud ju keegi. Lõputunnistusel oli viite seas vaid neli nelja, see oli minu kohta üsna hea. Teiste nelja-viieliste hulgas sain minagi direktori käskkirjaga kiituse. Ainus mõru piisk sellel aktusel oli see, et jäin ainukesena oma klassist

ilma lilledeta. Mul ei olnud aktusel ühtki külalist peale ema, ja tema oli mu lilled lihtsalt kodus vaasi pannud: miks vedada lilli aktusele, neid seal kuumas saalis närtsitada ja siis poolnärtsinuina koju tagasi tuua! Sain sellest isegi aru, kuid kurb oli siiski näha, kuidas teised tüdrukud seisisid, lillekuhjad süles, oma õnnitlejate keskel. Sellepärast olen lõpupildilgi tigeda näoga.

Aktusest oli juba mitu päeva möödas, kui avastasin, et olin kooli lõpetamise puhul isegi kingituse saanud: kolm punast roosi, millest ma isegi õiget rõõmu ei osanud tunda, olid pandud ilusasse keraamilisse vaasi. Märkasin seda alles siis, kui lilled olid juba närtsinud ja nad tuli ära visata. See vaas on mul tänaseni alles, ta on mu lemmikvaas. Ühtlasi jäi see aga ka mu viimaseks koolilõpu kingituseks. Küllap oli ema mu tähelepanematusesest solvunud. Keskkooli ega ülikooli lõpetamise puhul ei saanud ma enam mingit kingitust.

Lõputunnistus tuli paari päeva pärast kooli tagasi viia, kui läksime oma keskkooli astumise avaldusi sisse andma. Olime kevadel eesti keele tundides avalduse kirjutamist harjutanud, nüüd kirjutasin seda kodus mitu korda ümber, et see ikka hästi ilus ja korralik saaks: mine tea, muidu järsku ei võetagi vastu!

Aga direktor ainult muigas meie avaldusi nähes ja viskas nad meile tagasi:

„Ega siis teie, alaealised, ise keskkooli astu! Keskkooli panevad teid ikka teie vanemad! Kui ükskord ülikooli astute, siis võite oma avalduse ise kirjutada. Nüüd minge ilusti koju, paluge vanematel avaldus kirjutada ja tulge siis tagasi!“

Ei tulnud siis sel päeval keskkooli astumisest midagi välja, sest emad olid ju kõigil tööl. Meie olime muidugi solvunud ja tigedad – miks ka mitte, neljateistkümneaastastele inimesehakatistele oli ju selgeks tehtud, et nemad ise ei ole veel mitte keegi ega mitte miski, nende allkirjadki ei maksa midagi, neid võidakse tuua, viia või kooli panna nagu kunagi lasteaeda. Muidugi oli asi selles, et keskkool oli kuni selle ajani ikka veel maksuline, ja rahakott oli ju igas peres ikka isa-ema käes. Lapsel ei olnud seal tõesti midagi otsustada. Laps võis ainult soovida, ja see oli juba vanemate asi, mis sellest soovist edasi sai.

Koos keskkooli astumise avaldusega kirjutas ema veel ka avalduse õppemaksust vabastamise kohta. Seda ei läinud siiski vaja, sest just selsamal sügisel kaotati keskkoolides õppemaks.

Keskkooli avaldused viisime muidugi järgmisel päeval uuesti direktorile. Seekord ta neid õieti ei vaadanudki, heitis korra pilgu peale ja käskis avaldused kantseleisse sekretäri lauale viia. Oligi kõik. Võisime suvevaheajale minna.

Ja siis tuli äkki välja, et me sel suvel ei sõidagi maale! Ma ei saanud kaua aega aru, miks. Ema ütles, et meil pole nii palju raha, siis jälle, et tema tahaks seekord oma puhkuse ajal lihtsalt kodus olla. Kui ma veel nurusin, et lasku ema siis vähemalt minulgi minna, kui ta ise tahab koju jääda, siis tuli jälle mu eelmise suve käitumine kõne alla: mind ei saavat ilma lapsehoidjata enam mitte kuhugi lasta. Pealegi on seal väike laps majas, seetõttu pole neil minusugust lärmakat külalist vaja.

Õige põhjus selgus alles hilissügisel.

Minu ema ootas last!

See tuli meile kõigile nagu välg selgest taevast. Laps pidi sündima veebruari alguses, ja novembriski ei olnud ema välimuse järgi veel midagi arvata. Maainimesed on muidugi teravama silmaga; nemad oleksid juba suvel asjast aru saanud, kui me oleksime sinna läinud.

Minule ütles ema seda enne kui Sulle ja papale. Ta pidi ütlema, sest me käisime ju koos saunas, ja ühel laupäeval jäin ma teda äkki väga rumala näoga vahtima. Järgmisel päeval, pühapäeval, läksime järjekordselt linna, ning siis ütles ta mulle kohvikus, et saan endale väikese venna, kellele võiks nimeks panna Urmas.

Mind olite teie kõik küll kuni selle ajani pidanud kurejuttu uskuvaks titeks, kuid ometi oli mulle selge, et keegi kusagil peab ju olema mu tulevase vennakese isa. Küsida ma ei julgenud, ja üleüldse polnud mul kunagi kombekski kelleltki midagi küsida. Tuli lihtsalt ise tähele panna, kuulata, vaadata, mõelda ja lõpuks otsad kokku viia.

Emal oli juba ammust ajast kombeks pärast õhtusööki jalutamas käia. Ta ei olnud kunagi kaua ära, vahest ehk tund aega, kui sedagi. Kuid tempo, millega ta koduväravast välja läks, meenutas küll väga vähe jalutamist. Ta läks peaaegu pooljoostes. Niisama kiires tempos tuli ta ka tagasi. Sulle selline jalutamine ei meeldinud. Jalutada oleks võinud ju ka meie oma aias, ümber maja, nii nagu Sina seda tegid. Milleks niiviisi mööda tänavaid joosta? Küllap Sulle selle juures ka juba midagi kahtlast tundus.

Kui ema veel tööstuskombinaadis raamatupidajana töötas, käis ta aeg-ajalt kombinaadi pidudel, sünnipäevadel ja muudel koosviibimistel. See ei meeldinud Sulle kohe üldse. Sa ei tundnud ju neid inimesi, kellega Su tütar suhtles; ta polnud neist kellestki midagi rääkinud, meile koju polnud ta neist kedagi toonud ega Sulle tutvustanud. See asjaolu oli iseenesest juba kahtlane: õiged, korralikud inimesed need olla ei saanud. Pealegi avastasid Sa kord ehmatusega, et Su tütar suitsetab! Ja kord tuli ta ühelt peolt koju alkoholilõhnadega! See viis Sinu kui marukarsklase peaaegu šokiseisundisse. Sina vaatasid ju isegi limonaadipudeli peale kõõrdi: kui lapsel on janu, siis kaevus on vett küllalt, ja kui paljas vesi ei maitse, siis moosipurk on sahvris! Aga miks peab jook tingimata pudelis olema, ja miks see peab kihisema? Kihisev pudelijook oli Sinu meelest väga hädahohtlik, sest see võis lapses tekitada ebaterveid mõtteid.

Nüüd möödus meil harva mõni päev riiu ja pahanduseta. Sulle ei meeldinud Su tütre juures enam mitte miski. Ja minu pärast sai ema ka alati Sinu käest riielda. Mulle sisendasid Sa nüüd alati, et mitte mu ema, vaid Sina oled see, kes mind kasvatab, et kõike tuleb ainult Sinu käest küsida ning et ema juttu pole mul üldse vaja tõsiselt võtta. Kord, kui olin kutsutud Reeda sünnipäevale ja emalt oli selleks luba olemas, jäi mul seal siiski käimata. Meil oli pesupäev olnud, terve õu oli kuivavat pesu täis. Kui hakkasin end sünnipäevale minekuks seadma, vaatasid Sa mu riietumist algul sõnagi lausumata pealt, siis ütlesid: „Nii, mina heidan nüüd puhkama ja sina jääd pesu valvama.“ Sünnipäevale mineku kohta ütlesid Sa, et Sinu käest pole ma mingit luba küsinud, ja mida me emaga omavahel sosistame, sellest ei tea Sina midagi. Millegipärast tegi Sind alati närviliseks ja kiivaks see, kui me emaga kahekesi millestki rääkisime. Sa pidasid enesestmõistetavaks, et laps iga probleemiga kõigepealt Sinu juurde tuleks – Sina olid ju vanaema! Pealegi olid Sa mulle mitmel korral toonitanud, et nüüdsest peale tuleb mul ainult Sind kuulata. Mõnigi kord käskisid Sa mul, kui me emaga parajasti juttu ajasime, ukse vahelt kinni panna: „Ma ei või lihtsalt enam seda kädistamist kuulata!“

Just sel päeval tuli ema koju hiljem kui muidu, ning loomulikult ei lubanud temagi mul siis enam kuhugi minna: kell oli juba kaheksa saamas, nii hilja õhtul enam sünnipäevale ei minda! Pealegi oli pesu kokkupanekul minu abi vaja.

Muidugi tundusid Sulle ema õhtused jalutuskäigudki kohe kahtlastena.

Mina ei osanud neis tookord midagi erilist leida.

Kuid nüüd meenus mulle, et kord ühel pühapäeval, kui jälle linnas olime, käisime emaga ühest poest teise, ema justkui otsis midagi. Lõpuks ostis ta ühe nahkvutlaris kammi ja seletas mulle, et ühel töökaaslasel on homme sünnipäev.

Möödunud aastal, kui Sind veel kodus polnud, käskis ema mul ühel päeval toa hästi korda teha: „Täna tuleb raadioparandaja.“

Ma ei teadnudki, et meie väikesel raadiol midagi viga oli. Aga ema ütles, et see ei mängi puhtalt. Raadioparandaja tuli ja mind saadeti õue: ärgu ma tolgendagu töömehel jalus. Õue läksin ma hea meelega, ainult üks asi üllatas mind: et ema ütles raadioparandajale „sina“.

Need kõik olid väikesed asjad. Aga siis meenus mulle 1955. aasta laulupidu. Meie kooli lastekoor laulupeole ei pääsenud: olime ülevaatusel viimaseks jäänud. Sellegipoolest tahtsin väga vähemalt kuulama-vaatamagi minna. Aga ema läks üksi, mind kaasa ei võtnud.

„Seal on niisugune rahvamass, sa kaod mul seal ära, eksid ära, mis sa siis peale hakkad? Ja seal on palav, sa väsid ära, hakkad juua ja jäätist tahtma, kust ma selle raha võtan? Sinuga on seal ainult üks tüli ja pahandus!“

Mul jäi suu lahti seda kuulates. „Kaod ära, väsid ära, hakkad pirisema, hakkad juua tahtma, hakkad jäätist tahtma...“ Ma olin ju kolmeteistkümne aastane, mitte kolmene! Kasvult olin ammu juba emast pikem! Teised minuvanused ei tahtnudki enam koos emaga laulupeole minna, läksid ise, omapead!

Ma jäingi koju. Tänapäeval võidaks küsida – miks sa siis ise, üksi ei läinud, kui ema sind kaasa võtta ei tahtnud? Tol ajal polnud see meie peres niisama lihtne. Esiteks polnud mul kopikatki raha ei linnasõidu ega laulupeopiletiks, mingist jäätisest rääkimata. Mul polnud ju üldse kunagi raha. Teiseks oli mu ainus kleit, millega oleksin võinud linna sõita, Sinu toas kapis luku taga. Ja kolmandaks poleks Sina kolmeteistkümne aastast lapsukest mingil juhul üksi linna lasknud.

Nüüd oli mul muidugi selge, miks ma tol korral koju pidin jääma. Ema tahtis ju oma kavaleriga kahekesi olla, neil polnud mind „viiendaks rattaks“ sappa tarvis.

Ta oleks ju rahulikult võinud mu kaasa võtta, lauluväljaku väravas mulle pileti osta, paar rubla raha anda, jäätise või kavalehe järele saata ning öelda, et kui me peaksime teineteist silmist kaotama, siis sõidame pärast peo lõppu kumbki omaette koju. Kõik oleks korras olnud: tema oleks saanud oma Elmariga koos olla, mina oleksin nautinud iseseisvust. Ja kui ma ka oleksin neid koos näinud, mis siis? Sel juhul oleks ta ju võinud mind rahulikult oma töökaaslasele tutvustada, ja ma oleksin rutem kui muidu oma teed läinud. Anna mulle andeks, mamma, aga Sulle poleks ma sellest küll mingil juhul jutustama tulnud.

Te mõlemad, nii Sina kui minu ema, tavatsesite mulle ikka ja jälle toonitada, kui iseseisvad, kui tublid ja targad teie minuvanustena olite, mida kõike oskasite ja teadsite, kus käisite ning mida tegite. Miks te siis küll mind kolmeteistkümne aastasena titeks pidasite?

Nüüd olin siis juba neliteist, olin keskkooli vastu võetud ja teadsin, et saan endale varsti venna. Ema oli täiesti kindel, et saab poja, sest mind oodates oli tal kõik hoopis teisiti olnud.

Sel hetkel, kui ema sellest Sulle rääkis, olin ma vist koolis. Kuid ühel õhtul, kui koju tulín, valitses majas pahaendeline vaikus. Minuga eriti ei räägitud, isegi ei küsitud, kuidas koolis läks, kästi ruttu süüa ja kohe magama minna. Tundsin, et õhk on elektrit täis, ja tõmbusin kiiresti oma tuppa.

Te pidasite mind väikeseks lollikeseks, kuid ise arvasite lihtsameelselt, et sitsist eesriie, mis minu korstnajala taguse nurgakese ust asendas, on helikindel ning et sõnad „Mine magama!“ mõjuvad mulle narkoosina.

Ma kuulsin muidugi kõike, mida Sa rääkisid. „Ja Tiiu tulevane mees, mis tema vanemad selle kohta ütlevad, kas nad üldse lubavadki oma pojalt niisuguse ema tütreaga tegemist teha?“ küsisid Sa muuhulgas. Ema vastas Sulle vaikse häälega, kõigist tema sõnadest ei saanud ma aru, ja ega Sa tal palju rääkida ei lasknudki.

Peeter oli parajasti sanatooriumis, papa polnud veel töölt tulnud.

Järgmine päev oli pühapäev. Ärkasin varahommikul papa hääle peale:

„Kes on see mees?“

Ma polnud veel kunagi papat niiviisi karjumas kuulnud. Ja ega ta üksi karjunud. See oli kole, mida ma sel pühapäevahommikul oma tuppa kuulma pidin. Muuhulgas sedagi, et Sinu arreteerimine 1950. aastal olevat olnud minu ema süü, tema oma Märjamaale põgenemisega olevat vene võimude tähelepanu Sinu peale tõmmanud, ja Sind olevatki õieti tütre asemel istuma pandud.

Siis heitsite emale ette, miks ta üldse praegu voodis vedeleb, õige tütar oleks ammu juba üles tõusnud ja tule pliidi alla teinud, mitte seda tööd oma vana isa teha jätnud. Ma ei tea, mis kell siis parajasti olla võis ja mis mulle äkki pähe löi, kuid ma tõusin üles, panin vaikselt riidesse, läksin kööki ja tegin ise tule pliidi alla. Imelik, et te papaga kumbki seda tähele ei pannud: ei kuulnud, kuidas ma pilpaid lõikasin, pliidiuksega kolistasin, ajalehepaberiga krabistasin, ega näinud, et köögis tuli põleb. Magamistoa vahelt oli ju ometi uks lahti.

Kui te siis avastasite, et tuli on pliidi all, lendasite ta papaga mõlemad minu tuppa: „Kes sul käskis, kes sul lubas, kuidas sa tohtisid vanemate inimeste juttu pealt kuulata, kelle loaga sa tikud võtsid, miks sa seda tegid?“

Ma ei teadnud, miks ma seda tegin. Või kui ka teadsin, siis poleks ma osanud seda ei teile öelda ega endagi jaoks sõnastada. See oli mingi alateadlik, trotslik soov märku anda, et ka mina olen olemas, et ka mina olen inimene, olen peaaegu täiskasvanud perekonnaliige, kes tahab, et tedagi arvestataks, et temagagi räägitaks kui tavalise normaalse inimesega; kes ei taha, et teda peetaks mingiks tuimaks poolearuliseks olendiks, kes ei näe ega kuule midagi, ei saa millestki aru ega oska oma peaga midagi mõelda. Muuhulgas tahtsin ka näidata, et hoian oma ema poole. See oli mingi omamoodi mässukatse. Esimest korda elus tundsin isegi mõnu sellest, et te mõlemad minuga riidlesite. Tundsin, et ma ei tahagi enam olla hea laps, vastupidi, tahtsin olla võimalikult halb. Nüüd olin juba tõeliselt hundikutsikas, kes nurgast vihaste silmadega vastu vahtis, hambad iredile ajas ja urises.

See oli muidugi karuteene emale. Sain sellest siis aru, kui te minu kallal õiendamise lõpetasite ja uuesti ema juurde tormasite: vaadaku ta, missuguseks ta ühe lapse on kasvatanud, kas sellest on veel vähe, kas on veel teist samasugust juurde vaja!

Mu järgmine mõte oli: ma lähen siit ära! Lähen nüüd ja kohe praegu, sõidan ära maale ja jäängi sinna! Ükskõik, kas nad lasevad mul seal keskkoolis käia või saadavad kolhoosilauta tööle, tehku mis tahavad! Siia majja ma enam ei jää!

Ma oleksingi läinud, kui mul vaid oleks sõiduraha olnud. Ja muidugi oleksite te mu sealt miilitsaga tagasi toonud. Ema olukorra oleksin sellega veel raskemaks teinud kui see juba niigi oli, ja ka teie suhted minu isa sugulastega oleksid olnud rikutud.

Aga raha mul ei olnud. Sain ju iga päev vaid kopikaid, et koolis saia ja teed osta. Ja alles sel sügisel olin saanud tohutu summa – kakskümmend viis rubla vanas vääringus – tantsukursuste jaoks. Seda hõõruti mulle nüüd nina alla iga kord, kui mul jälle mingit raha vaja oli.

See raha oleks muidugi võinud kulutamata jääda. Tantsima ma neil kursustel ei õppinud. Õppisin vaid müürilillena teiste tantsimist pealt vaatama. Ega seegi halba teinud: kas oleks parem olnud, kui oleksin alles oma esimesel peol aru saanud, et minu koht on seina ääres?

Selsamal kurjal-kurval pühapäevahommikul pidingi minema tantsukursuste viimasesse tundi. Mingit tuju mul selleks küll ei olnud, kuid läksin siiski, et kodust välja pääseda.

Loomulikult istusin selgi hommikul ainukese tüdrukuna seina ääres. Mõned tüdrukud tantsisid omavahel; kamp poisse rüseles saaliuksel, irvitades, üksteist nügides ja lõuaga minu poole osutades. Nende hulgas oli ka see klassivend, keda ma salamisi olin silmanurgast piilunud, kuid kes ilmselt minu eesnimegi ei teadnud. Õpetajad nimetasid meid kõiki ju ainult perekonnanimedega.

Mida ma siis ikka tahta võisin, olin ju inetu tüdruk. Pikk, kühnus, vinnidest-punnidest kirju näoga, rasvaste sorgus juustega. Kõigele lisaks olid mu hambad pärast piimahammaste hilinenud vahetumist hakanud puseriti kasvama, seetõttu teadsin, et naeratus mind ei kaunist, pigem vastupidi, muudab veelgi inetumaks kui ma juba niigi olin. Tol ajal ei teatud veel midagi hambaklambreist ega breketeist, ka vistrike ravimiseks polnud mingeid spetsiaalseid kreeme. Juustegi pesemiseks oli vaid tavaline saunaseep. Mõned ema sõbrannad, kes mind juhuslikult nägid, löid vahel käsi kokku, ütlesid „vaene laps!“ ja soovitasid emale oma tuttavaid arste, juuksureid või kosmeetikuid. Ema ei pööranud neile juttudele mingit tähelepanu, ütles mulle vaid: „Ah, pole sul häda midagi, pese oma nägu puhtaks ja käib küll!“

Emal endal polnud ju oma välimusega kunagi mingit probleemi olnud, ta oli alati olnud imetletud laps. Seetõttu ta lihtsalt ei osanud mind aidata; ta ei teadnud ka, mis tunne on olla inetu tüdruk. Ja oma sõbrannade soovitusel lasi ta lihtsalt ühest kõrvast sisse, teisest välja. Vene ajal oli ju arstiabi küll tasuta, kuid heade eriarstide juurde pääseda oli raske. Tutvus võis siin küll aidata, kuid tutvus ise polnud enam tasuta. Tutvuse eest tuli maksta kas rahaga või vastuteenega. Raha emal muidugi ei olnud, ja mis vastuteenet võis osutada üks eesti keele õpetaja?

Lisaks kõigele võis ema süda nüüd minu pärast rahulikum olla: kui teismeline tüdruk ei kipu pidudele ega teki talle mingeid kavalere, siis ei ole tema pärast ju ka tarvis nii palju muretseda kui ilusa tüdruku pärast.

Oma koolis hakkas ema neil aastail võitlema selle eest, et kooliõpilastelt nõutaks piduliku koolivormi kandmist ka koolipidudel ja teatris. Kuna ta oli oma kooli õppenõukogu koosolekute protokollija ning protokolliraamat seisis enamasti meie kodus riivil, siis oli mul võimalus sel teemal peetud vaidluste kohta üht-teist lugeda. Vanemad õpetajad, ema eakaaslased olid enamasti emaga nõus, noored kolleegid tuliselt vastu.

Nagu lapsed vahetevahel ikka emade töökohtades käivad, olin minagi kord ühel koolivaheajal järjekordselt emaga koos tema koolis: pidime sealt pärast koos linna minema. Õpetajate toas läks jutt jälle pidudele ja koolivormile.

„See,“ näitas ema üle õla pöidlaga minu poole, „ei saa minult mitte mingit peokleiti. Tahab peole minna, siis triikigu koolikleit siledaks, õmmelgu puhas valge krae peale ja mingi! Mina ei keela!“

Selle peale küsis üks tema noortest kolleegidest minult sarkastiliselt:

„No saad siis pidudel ka palju tantsida?“

„Ma ei käigi pidudel,“ nähvasin.

Pärast sain emalt ebaviisaka tooni ja valetamise pärast rielda.

Õeldakse, et oma elu esimest tantsulekutsujat ei tohi tagasi saata. Mind paluti esimest korda elus tantsima, kui olime emaga Haapsalus Herta Naglase juubelisünnipäeval. Olin siis kolmeteistkümneme aastane.

„Ei, tema ei tantsi!“ pani ema mulle käe ette ja surus mu toolile tagasi. Kui ma hiljem küsisin, miks ta mind tantsima ei lasknud, noormees ei olnud ju purjus ning käitus igati viisakalt, siis õpetas ema mind:

„Rumal tüdruk, kas sa tõesti arvasid, et sinuga taheti tantsida? Pea sina alati meeles, et sinusuguste kulul tahetakse ikka ainult nalja saada!“

Samal suvel, kui ilma emata maal olin, käisime kord koos Helmi ja Viivega ühe kaugema sugulase juures sünnipäevapeol. Pidasin ema sõnad meeles ning andsin oma esimesele ja ainukesele tantsulekutsujale korvi. Ma ei tahtnud ju, et minu kulul nalja tehakse. Olin päris jahmunud, kui hiljem tädide käest kuulsin, et keegi ei tahtnud mind naeruvääristada ning et tantsima paluti mind täiesti tõsiselt. Lubasin mõttes, et ma kunagi enam kellelegi korvi ei anna.

Seda lubadust on mul väga kerge pidada olnud.

Koolipidudel, nii harva kui ma seal üldse käisin, kandsingi igapäevast koolikleiti, odavaid puuvillasukki ja paeltega poistekingi. Samal ajal kahisesid teised tüdrukud kohevates taftseelikutes ja õhkõrnades kapronpluusides. Ühtki tantsulekutsujat mul tagasi saata ei tulnud – ei olnud kedagi saata. Lisaks kõigele ütles meie klassi esikaunitar kord tualettruumis juukseid kammides: „Kui minul naisugune välimus oleks, siis ma paneksin endale nööri kaela, mitte ei roniks peole!“ – Ta ei öelnud seda küll otseselt mulle, sest minuga ei rääkinud see tüdruk terve kooliaja jooksul kunagi ühtki sõna, kuid peale tema, tema sõbranna ja minu polnud sel hetkel ruumis mitte kedagi teist.

Nööri ma endale kaela ei pannud, kuid peolt „ronisin“ küll kohe minema. Garderoobis korda pidav õpetaja küsis: „Noh, juba lähed koju? Enam tantsida ei tahagi?“

29. jaanuaril 1957.aastal algas uus peatükk meie perekonna elus – mulle sündis õeke. Just õeke, mitte vennake, nagu ema oli lootnud.

Selleks ajaks olite omavahel juba enam-vähem leppinud, ning minagi olin maha rahunenud. Hommikul saatis ema mu Reeda juurde helistama ja kiirabi kutsuma, kuid mulle öeldi, et alaealise kutse peale kiirabi välja ei sõida. Siis läks papa ise helistama, kiirabi tuli, ema viidi haiglasse ja juba paari tunni pärast oli kõik korras.

Nii et Urmase nimelist perekonnaliiget meile ei tulnud. Tuli hakata nime otsima hoopis tüdrukule.

Ei mäleta enam täpselt, aga emal vist ei olnudki ühtki tüdruku nime varuks, vähemalt ei tulnud tema poolt mingit ettepanekut.

Sina kahetsesid, et minule nime valikul võeti arvesse minu isa, mitte Sinu soov. Probleem oli selles, et õdedel peaksid olema kui mitte sarnased, siis vähemalt üht stiili nimed. Nüüd ei saanud väiksemale lapsele *ilusat* nime panna, sest maatõugu *Tiiu* oli ees. Sa ütlesid, et mulle oleks tulnud nimeks panna kas *Elfriede* – Sinu parima sõbranna järgi – või vähemalt *Veronika* või *Anne-Marie*. Siis mõtlesid Sa veidi ja leidsid, et *Tiiuga* sobiksid kokku *Ragni* või *Ines*.

Mina lugesin ette terve rea nimesid, mis minu arust olid ilusad: *Aime*, *Vaike*, *Mare*, *Anne*, *Kaja*, *Heli*, *Helve*, *Helju*, *Mai*... Nendest nimedest ei läinud Sinu juures ükski läbi. *Aime* oli meie suguvõsas juba olemas ning Sa kartsid, et Su vennatütar võib solvuda kuulates, et sohilapsele on tema nimi pandud. Teiste minu pakutud nimede kohta ütlesid Sa, et nii prostoid nime Sinu lapselapsele ei panda, et minul ei ole maitset ja mina olgu üldse vait, minu käest pole keegi midagi küsinud.

Lõpuks tulid Sa rõõmsa näoga ema tuppa:

„Aga kas sina ei tahaks temale *Juta* nimeks panna?“

Ema oli pikemalt mõtlemata nõus, peaasi, et lapsel oli nimi olemas, selline nimi, millega te mõlemad rahule jäite. Mina mõtlesin küll vaikselt, et ka *Juta* on ju ühe Sinu vennatütrenimi, kas tema ei või solvuda? Aga kuna mul oli kästud vait olla, siis olin vait.

Evi ja Lehte kolisid nüüd uuesti Võrno-mamma juurde tagasi ning meie – ema, Juta ja mina – hakkasime elama üleval meie kunagises toas. Sina oleksid küll tahtnud mind alla enda ja papa juurde jätta, et minust korralik inimene kasvatada, kuid Sa said muidugi aru, et emal oli mind lapse juurde abiks tarvis.

Tänu Jutale sain igatahes korraliku lapsehoidjakoolituse – kahju vaid, et mul seda hiljem endal vaja ei läinud.

Ema sai dekreetpuhkust vaid kuni kevadise koolivaheajani, siis võttis ta välja oma korralise puhkuse, mis lõppes suvel; edasi võttis ta suvekuudeks palgata puhkuse kuni esimese septembrini. Millest me tol suvel küll elasime, seda enam ei mäleta. Raha oli ju niikuinii alati vähe olnud. Söönuks me siiski kuidagi millestki saime, ja kusagilt võttis ema mulle sügiseks ka koolitarvete ja õpikute raha. Paljud mu klassikaaslased käisid juba suviti tööl, mind ei saanud ema aga sammugi kodust välja lasta – kes oleks Jutat hoidnud? Uhkus ei lubanud mu emal vähemalt esialgu ei Sinu ega papa abi paluda.

Ja Elmar, Juta isa? Teda lihtsalt ei olnud. Tookord neil pahandusepäevil kutsus ema ta meile, et teda Sulle ja papale tutvustada. Ta tuligi. Nüüd ei jäänud te enam lootma sitskardina helikindlusele; mind kästi oma toas püsida ja tõmmati kõik olemasolevad ukseid vahelt kinni. Ma ei saa aru, miks küll? Kui ma oleksin neljateistkümne aastasena tõesti olnud see titt, kelleks te mind ikka veel pidasite, siis poleks ma teie jutust ju niikuinii aru saanud. Aga nüüd, kus kogu olukord ei olnud minu ees enam saladus, kus kõik, millest räägiti, puudutas kas otseselt või kaudselt ka mind? Muidugi, ma saan aru, et minule poleks sellel jutuaJamisel keegi sõna andnud, ja ma ei oleks seda tahtnudki, kuid see oli ju ikkagi minu ema, kellest räägiti, ja ma leian praegugi veel, et mul oli õigus seda kõike kuulda.

Uksed panite te küll vahelt kinni, kuid te ei arvestanud seda, et füüsikaseaduste järgi ei astu helid mitte uste kaudu toast tuppa, vaid levivad ka otse läbi seinte. Nii et üht-teist ma siiski kuulsin. Üks Sinu lause on mulle meelde jäänud: „Ja nüüd peate te meile ütlema, missuguseid haigusi teie perekonnas on põetud?“ Mida Elmar vastas, seda ma ei kuulnud: ta rääkis rahulikult toonil, kuid üsna vaikse häälega.

Kui Elmar lahkus, läks mu ema temaga koos välja. Kui nad läinud olid, ütlesid Sa papale: „Niisugune nähvits! Viimane nähvits! Ma arvasin ikka, et Tipal on parem maitse!“

Mitu aastat hiljem rääkis ema, et kui nad pärast seda piinlikku jutuaJamist väljas jalutasid, oli Elmar öelnud: „Sellesse majja ma oma jalga enam ei too.“

Peab ütlema, et ta oli sõnapidaja mees. Meie majja ei tulnud ta tõesti enam kunagi. Kui Juta oli sündinud, kirjutas ema talle ning teatas tütre sünnist. Mingit vastust ta oma kirjale ei saanud: ei õnnesoovi, ei mingit küsimust, abi pakkumisest rääkimata. Järgmise aasta suvel oli „perekond“ siiski kord tänaval kohtunud: ema sõidutas Jutat kärus ja Elmar sattus neile kogemata vastu tulema. Kui ma ema jutust õigesti aru sain, siis piirduti vaid kohmetu naeratuse, õlakehituse ja mõne „jah-noh“ stiilis repliigiga.

Loomulikult ei sõitnud me ka sel suvel maale.

Ja maal ju ei teatudki Jutast midagi. Emal tuli ikkagi ämmale ja meheõdedele kirjutada ning teatada, kuidas meie majas nüüd olukord on. Kirjale ei tulnud vastust niipea. Hiljem kuulsin Liialt, et mamma Miili oli olnud ikka üsna vihane. Võin juba ette kujutada, kuidas ta kirjale reageeris. Aga kui ta hiljem järele mõtles ja maha rahunes, sai ta aru, et kui ta nüüd Tipale andeks ei anna, siis ei lasta ka mind enam maale. Alles pika aja pärast saime Helmi kirjutatud kirja, milles ta emale õnne soovis ja järgmiseks suveks meid kõiki kolmekesi maale kutsus.

Juta ristiti Sinu sünnipäeval. Need olid esimesed ristsed, mida ma nägin. See oli üldse esimene kiriklik talitus minu elus, kui mitte lugeda minu enda ristseid, mida ma loomulikult ei mäleta. Ristimine toimus meil kodus, mitte kirikus. Miks, seda tead Sina paremini kui mina. Tundsin end üsna rumalana, kõik kirikuga seonduv oli mulle täiesti tundmatu maa. Mäletasin selleks hetkeks ainult üht jõuluõhtust kirikuskäiku ajast, mil võisin olla umbes nelja-aastane. Nüüd piilusin kogu talitust esiku ukse vahelt ega saanud millestki aru.

Juta ristiemadeks said ema kolleegid Gerta Reinhold ja Salme Eslas, ristiisaks Sinu hea tuttav Oskar Kuningas. Jäin mõtlema – Jutal olid ristivanemad, kõik tuttavad tüdrukud rääkisid ka oma ristiisadest ja ristiemadest.

Kas minul neid ka oli? Polnud neist kunagi kuulnud. Küsida ka ei julgenud.

Külalised kiitsid, kui hea lapsehoidjapraktika Tiilul on, ja haletsesid Jutat, et vanemast õest pole talle mängukaaslast.

Augustis saime teada, et ka üheksandas klassis peame ikka jälle hakkama õhtupoolses vahetuses koolis käima. See tundus lausa uskumatuna, see oli juba liig!

Normaalne kooliõpilase elu oli meilt juba mitu aastat eest ära nihkunud. Juba möödunud aastal olime vist ainus kool kogu Tallinnas, kus kaheksas klass veel teises vahetuses käis. Olime kindlalt lootnud, et vähemalt üheksandas saame „inimese moodi“ koolis käia. Ja nüüd – jälle! Mõned aktiivsemad vanemad olid koolile protestikirja koostanud ja korjasid nüüd allkirju. Minu ema kirjutas alla, kuid ütles mulle pärast: „Küll sa näed, kõik need visatakse koolist välja, kelle vanemad alla kirjutasid! Ma tahan näha, mis sa siis peale hakkad! Minu kooli peale ära looda, sinna ma sind vastu võtta ei lase!“

Välja ei visatud kedagi ja üheksandaid klasse esimesse vahetusse ka ei toodud. Need, kellel teine vahetus takistas trennis või muusikakoolis käimist, läksid lihtsalt ära teistesse koolidesse.

Emale sobis minu teine vahetus tegelikult vägagi hästi. Septembris läks ta ju jälle tööle. Tema koolis käis juba viieski klass hommikupoolses vahetuses. Nüüd võis ta Juta hoidmise poolest muretu olla: mina olin ju enne lõunat kodus ning minu koolimineku ajaks jõudis ema juba koju.

„Mis sul viga, oled kodus ja õpid, laps ju magab ilusti, kui ta ärkab, vahetad mähkmed, siis annad talle süüa ka. Ja kui sul on õpitud, siis ole hea, pese mustad lapid puhtaks ja pane pliidi kohale kuivama, ja kuivad mähkmed triigi üle. See ongi kõik, mis sa tegema pead, küll sa näed, sul jääb veel aega ülegi!“

Ainult et just septembris hakkasid Jutale hambad tulema. Kõik hommikupoolikud ta ainult karjus, karjus ja karjus, ning mul ei õnnestunud teda kuidagi rahustada. Vahepeal väsitas ta end küll suure karjumisega ära ja jäi mõneks minutiks magama; vaevalt olin ma aga saanud õpiku lahti teha ja mõne rea lugeda, kui valu ta jälle üles ajas.

Agas üheksandas klassis anti kodus päris palju õppida. Kord, kui füüsikas oli kontrolltöö tulemas ja Juta jälle vahetpidamatult nuttis, pugusin peadpidi voodisse, surusin padjad vastu kõrvu ning püüdsin kuidagimoodi õppida. Nii ema meid töölt tulles leidiski. Küll ta naeris! Pilt, mis talle avanes, võis muidugi üsna koomiline olla. Hiljem jutustas ta seda kui head nalja kõigile oma tuttavatele ja sõbrannadele. Kõik naersid laginal, peale meie kooli õpetajatest sõbrannade. Nemad ainult naeratasid viisakalt ja küsisid, kas vanaema ei võiks lapse hoidmisel appi tulla, Tiiu peaks ju ikka tõesti natuke õppida ka saama!

Muidugi ei lubanud ema mul Jutat Sinu juurde tuua, kui ma ise kodus olin. Oli ta ju lubanud ise oma lastega toime tulla. Agas minu hinded langesid üheksandas klassis kolinal. Kahtesid tunnistusele õnneks siiski ei tulnud, hea vähemalt seegi.

„Pole midagi, kuula tunnis tähelepanelikumalt, siis on kodus kergem õppida,“ ütles ema. „Ja ega siis kõik ei peagi ju viiemehed olema!“

Kümnendas klassis saime lõpuks hakata hommikupoole koolis käima. Ja minulgi läks õppimine kergemaks. Kui koolist koju tulin, pidin küll esimese asjana Juta Sinu juurest ära tooma, siis puud-briketid kuurist tuppa tassima ja ahju küdema panema. Kuid siis tuli varsti ka ema koju, hakkas süüa tegema ja võttis Juta oma hoolde. Pean aga tunnistama, mamma, et valetasin Sulle mõnikord, kui tulin koju ja ütlesin, et üleval on tuba väga külm ning palusin, et Juta võiks veel natuke aega Sinu juures olla, kuni ahi soojaks läheb. Sa olid nõus, ega väikesel lapsel või ju külmetada lasta. Tegelikult polnud asi just päris nii. Tuba oli külm küll, ja ahju panin ma muidugi küdema, kuid ise istusin ahjusuu ette luuletust pähe õppima või kodukirjandi mustandit kirjutama. Kartsin, et kui ema ükskord koju tuleb ja lapsehoidmise minult üle võtab, võib mul aega väheks jääda. Võib-olla nägid Sa mu vale ka läbi, kuid ei öelnud siiski midagi. Olid ju Sinagi peaaegu kogu oma kooliaja jooksul pidanud nooremaid vendi hoidma, küllap Sa teadsid, kuidas on lugu väikese lapse kõrvalt koolitööde tegemisega.

Mõnikord tavatses ema oma tuttavate ees kiidelda sellega, kui hästi tal lastehoidmine on korraldatud: suurem tüdruk hoiab väiksemat, kuid samas hoiab ka väiksem suuremat. Mõlemad lapsed olid hoitud. Päris mitu koolivaheaega möödusid mul nii, et ma ei pääsenud õieti toastki välja mujale, kui ainult kuuri puid tooma või solgiämbrit välja viima. Tol ajal kehtis hariduspoliitikas põhimõte, et koolivaheaeg on õpilastele, mitte õpetajatele, ning ema oli peaaegu kõigil vaheaja päevadel hommikust õhtuni kodust ära: koosolekutel, kursustel või lihtsalt koolimajas kappe korrastamas ja raamatuid riigileil sirgeisse ridadesse seadmas. Minule oli antud kindel käsk kodus püsida, ahju kütta ja last hoida. Sinu juurde ma Jutat tuua ei tohtinud: ema ütles, et mamma vajab puhkust. See oli muidugi õige. Kuid õige oli ka see, et nii võis ema minu pärast muretu olla: 15-aastane tüdruk ei lähe kodust kuhugi, ei linna peale hulkuma, ei kinno raha raiskama ega

sõbrannade juurde lobisema. Kui ma vahel selle üle virisema kippusin, ütles ema: „Ega sa ei peagi ju kogu aeg toas istuma, pane laps soojalt riidesse ja minge kahekesi jalutama! Ja sellisesse kohta pole sul tarvis minna, kuhu väikest last kaasa ei sobi võtta!“

Lapsega jalutama minna – see oli viimane asi, mida ma teha tahtsin. Mitte Juta pärast, vaid teiste inimeste pärast. Ma ei tahtnud kuulda ümbruskonna tädikeste uudishimulikke küsimusi ega nende mesikeelseid kommentaare „hea praktika“ kohta. Veel hullem oli, kui pidin Jutaga kodutänavast kaugemale, näiteks Nõmme poodi jalutama.

„Näh, mõni hakkab ikka juba õite vara peale,“ kuulsin kord järjekorras seistes selja tagant. „Endal pole veel tegu ega nägugi, aga näe, titt juba näpu otsas!“

„Noo, ega siis selle asja jaoks polegi *nägu* tarvis!“ vastati talle.

Kui olin lõpuklassis, juhtus mul lugu, millele on veel praegugi piinlik mõelda ning mis jäigi nii emale kui Jutale üles tunnistamata.

Ühel päeval päeviku ümbert paberit vahetades leidsin kaane ja paberi vahelt kolmerublalise. Kolm rubla ei olnud tolelaegses vääringus kuigi suur raha: ühe rubla eest võis kooli sööklas saada kaks saiakest ja klaasi teed. Kuna mul rahakotti ei olnud, hoidsin paberraha tihti just päeviku ümbrispaberi vahel. Kuid kuidas ja millal ma selle kolmerublalise sinna olin pannud, seda ma enam ei mäletanud. See oli küllalt imelik – mul ei olnud ju õieti kunagi mingit raha, kuidas ma võisin nii „suure“ summa sinna niiviisi unustada? Võib-olla anti mulle mingil ajal kolme päeva saiaraha korraga kätte, ju siis parajasti polnud peenemat. Miks ma seda raha söögi peale ei kulutanud, selleks võis olla mitu põhjust: mõnikord lõpetas õpetaja tunni paar minutit hiljem ja saiasaba oli meie alla jõudes juba nii pikk, et kui me ka oleksime jõudnud oma saiad kätte saada, siis söömiseks poleks enam aega jätkunud. Või kui kirjutasime kahetunnist kirjandit, siis oli küll lubatud vaheajal sööma minna, kuid kuna mina alati oma kirjanditega ajahätta jäin, siis ei kasutanud ma seda võimalust kunagi ära. Aga võis ka olla, et kuna kolmerublaline raha oli minu käes haruldus, siis ma lihtsalt ei raatsinud seda saiade peale kulutada.

Nii või teisiti, aga mul oli äkki ootamatult kolm rubla. Ilma endale millestki aru andmata jooksin Tähe tänava poodi ja ostsin sealt „Kooli“ komme. Need olid suhteliselt odavad pehmed koorekompvekid, kolme rubla eest sain neid kakssada grammi ja kakskümmend kopikat jäi veel ülegi. Enne kui Juta Sinu juurest üles tõin, sõin aplalt umbes pooled kommid ära.

Alles siis hakkasin mõtlema: mis nüüd? Mida teha ülejäänud kommidega? Ema oleks ju komme nähes kohe hakanud minult aru pärima – kust sa raha said? Muidugi oleksin pidanud kõik üles tunnistama nii, nagu oli. Teadsin, et valetamine ei kuku minu käes kunagi usutavalt välja ja teeb asja veel mitu korda hullemaks.

Muidugi oleks ema selle peale kohe öelnud: „Ah nii sa siis käidki rahaga ümber, ise ka ei tea, kui palju sul raha on ja kus see sul on! Sinu kätte ei või teinekord enam kopikatki anda!“

Teiseks – raha oleks tulnud kulutada selleks, milleks see antud oli. Kui mõnel päeval jäi millegipärast koolis söömata, siis poleks järgmistel päevadel pidanud ema käest saiaraha võtma, või oleks tulnud see raha emale tagasi anda. Mitte mingil juhul poleks tohtinud kompvekke osta.

Ja kui need kommid siiski juba ostetud olid, siis oleks tulnud õhtuni oodata ja nad siis võrdselt kõigi vahel ära jagada, aga mitte kõigepealt ise pooled ära süüa ja siis ülejääk teiste ette visata.

Kõik oli õige, aga mida siis ikkagi teha? Peita kompvekid kuhugi ära ja homme edasi süüa? Aga kuhu peita? Kui me veel all elasime, siis oli mul oma tuba, ja seal oleks mul olnud mitu kohta, kuhu sellised asjad panna, mida teised nägema ei pidanud. Siin, üleval polnud mul oma sahtlitki. Kooliasjadki olid lihtsalt kirjutuslaua peal virnas. Koolikott oli minu ainuke „eravaldis“, kuid sellegi peale ei võinud kindel olla: kaheaastasel Jutal oli kombeks ema loaga igal pool sorimas käia, kaasa arvatud minu koolikotis. Lapse teadmishimu ja avastamisrõõmu ei tohtinud rikkuda, see oleks pidurdanud tema arengut. Mulle see küll ei meeldinud, kuid ema kaitses Jutat: „No mis sa tast keelad, las laps vaatab, mis sul seal on, ega ta sul sealt midagi ära ei võta!“

Pooliku kommituutu oleks ta mu kotist esimese kümne sekundi jooksul avastanud, ja siis oleks kogu lugu välja tulnud. Ei jäänud muud üle kui ka kõik ülejäänud kommid ise ära süüa, ja ruttu, sest juba ammu oli aeg laps Sinu juurest üles tuua. Mingit magusaisu mul enam ei olnud, viimased kommid kugistasin lausa vastikustundega alla.

Sellest loost on juba üle viiekümne aasta möödas, kuid koorekompvekid ei maitse mulle siiaani.

Raha, õigemini rahapuudus oli minu emale üldse üks valus küsimus. Ma ei tea, kuidas oli asi neil aastail, kui ta ise alles koolilaps oli. Küllap oli teie peres nii, et lastel oli kõik olemas, mida nad vajasisid ja soovisid, ja raha polnud probleem. Siis tuli ajalugu kõigi oma keerdkäikudega, olukord ja elutingimused muutusid, tuli õppida kitsamalt läbi ajama. Kui me veel kõik koos all elasime, oli raha küll vähe, kuid kõik töölkäijad andsid oma osa, söödi ühisest katlast ja tuldi ikkagi toime. Nüüd, kus ema pidi ainult oma õpetajapalgaga hakkama saama, kahte last kasvatama, toitu, kütet ja riideid muretsema, oli ta üsna hädas. Just sel ajal hakkasid Eesti Raadios pühapäeva pärastlõunati toimuma „Perekond ja kodu“ saated. Raadio mängis meil üldiselt päev läbi, kuulasime kõike, mida sealt kuulata oli. Kord aga räägiti perekonnasaates laste taskurahast, sellest, et lapsel peab olema mingi oma raha, mida ta võiks kontrollimatult oma äranägemise järgi kasutada, õpiks niiviisi arvestama ja oma väljaminekuid planeerima. Kuulasin saadet huviga, kuid siis jooksis ema äkki kõõgist tuppa, ütles: „See pole lastesaade!“ ja pani raadio kinni.

Peresaateid ei tahtnud ta hiljemgi enam kuulata, ka siis mitte, kui seal laste taskurahast juttu polnud. Temal endal polnud ju perekonnaeluga vedanud ning küllap tal oli neid saateid lihtsalt valus kuulata. Ta tegi ka kõik selleks, et minagi neid ei kuuleks: teismeline tüdruk, kel elust niikuinii veel õiget arusaamist pole, ei pea ju tingimata raadiotädiide targutamist kuulama ja pärast emalt küsima, miks meie majas elu teisiti käib kui neis „musterperekondades“. Kui elasime veel kolmekesi ühes toas, siis tahtis ta selle saate ajal kindlasti vihikuid parandada või lugeda, või oli Jutal lõunauinaku aeg, või pidin ma just siis minema poodi piima-leiva järele, või ka kuuri puid lõhkuma. Hiljem, kui saateag nihkus laupäeva hommikule, oli asi lihtsam: koolides oli tol ajal veel kuuapäevane töönädal, muud inimesed said laupäeva hommikul kodus olla ja raadiot kuulata. Isegi veel siis, kui olin juba täiskasvanu ning mul oli oma tuba ja oma raadio, korraldas ema asja nii, et ma peresaate ajal oleksin kindlasti kusagil mujal kui raadio juures. Kuid ma kuulasin neid saateid siiski. Vene ajal olid ju linnas kõikjal postide otsas valjuhääldid, kust võis päev otsa kõiki saateid kuulata. Nõmme jaamas oli ka üks selline üleval. Pakkusin end just peresaate ajaks poodi minema, ema oli lahkesti nõus. Ega tema teadnud, et ma istusin või jalutasin jaamas perroonil ning kuulasin raadiot. Et mul niiviisi poeskäiguga palju aega läks, selles polnud midagi imelikku: poodides olid ju alati sabad.

Kui Sind tagantjärele õigeaks mõisteti, hakkas papa mööda ametasutusi jooksmas ja saavutas selle, et Sulle hakati pensioni maksuma. Pensionipäevad olid Sulle nüüd erilised tähtpäevad. Kirjakandja, Sinust arvatavasti hästi mitu aastat vanem tädi, tuli rahaga; Sa olid tema tulekuks kööki laua katnud ning kostitasid teda kuuma tee ja võileibadega. Niipalju kui pensionitooja aeg lubas, ajasid temaga juttugi.

Nüüd hakkasid Sa mullegi „pensioni“ maksuma: igal pensionipäeval andsid Sa mulle kümme rubla taskuraha. Paari päeva pärast küsisid Sa minult, mida ma selle raha eest otsin. Uduutasin midagi koolisaiadest, pirukatest, pliiatsitest, joonlaudadest, vihikutest, kaustikutest. Sa olid ilmselt rahul: laps oskab taskurahaga mõistlikult ümber käia, ei raiska seda maiustuste, ehtesjade, kino ega muude rumaluste peale, vaid sööb nüüd koolis korralikult kõhu täis ja koolitarbed on tal ka kõik olemas.

Tegelikult läks see raha alati ema kätte. Ei, ta ei nõudnud seda ega võtnud vägisi minult ära. Ma ise andsin raha emale. Teadsin ju, kuidas ema vaeva nägi, et palgapäevast palgapäevani otsotsaga kokku tulla, ja kogu tema palk läks ju lõppude lõpuks niikuinii meie kõigi kolme heaks. Siis tundus mulle kuidagi kohatuna oma kümnerublalist peita või seda tühja-tähja peale raisata. Pealegi oleks ema iga ostetud asjakese niikuinii kohe avastanud, või oleks Juta selle leidnud. Siis oleks tulnud aru anda, kust ma raha sain. Kommilooga olin ise endale piinliku õppetunni andnud, ja ma ei tahtnud seda enam korrata. Ka kinno minna ei saanud ma ema teadmata või loata: iga minu koolist vaba minut oli emal teada ja kontrolli all.

Oma tolleaegsetest rahaprobleemidest kirjutasin kord nii:

Minu esimene palk

Täna paistab augustikuu päike kuidagi eriliselt soojalt. Tänavad on rõõmsad ja heledad, poodide aknad helgivad kutsuvalt.

Tramm loksutab Tondilt südalinna suunas. Kas ta vähe kiiremini ei võiks sõita? Ja miks on kõik inimesed siin trammis nii igavate ja tülinud nägudega? Kaks tädi istuvad, turukotid süles, ja kiruvad tänapäeva noorust.

Miks küll keegi ei vaata seda pikka, ruudulises seelikus ja vanast meestepintsakust ümber tehtud jakis tüdrukut, kes seisab seljaga vastu juhikabiini, poolmäärdund tennised paljaste jalgade otsas ja päevinäinud portfelli käes?

See pole mingi „tänapäeva noor“, siin läheb üks töönimene oma esimese palga järele.

On 1958. aasta ja ma olen kuueteistkümnendaastane.

Kevadel, üheksanda klassi lõpus, ütles klassijuhataja, et suvel peab igaüks vähemalt kaks nädalat tööl käima. Kellel sügisel töötõendit esitada ei ole, seda kümnendasse klassi ei võeta. See on muidugi jama, niisugust seadust pole olemas. Mine tea, kellele missuguse „linnukese“ tegemiseks meie töötõendeid vaja läheb.

Minule see siiski meeldis. Nüüd ei saanud ema enam öelda, et tüdruklaste jaoks on koduski tööd küll, kui ainult teha viitsitakse, ja pole siin midagi tarvis nii varakult raha jahtima hakata.

Nüüd on siis seljataga kuu aega tööd aiandi kapsapõllul.

Seal, kus kunagi laiusid ETKVL aiandi põllud, sõidavad nüüd trollid, kõrguvad üheksakorruselised majad ja uhkeldab kurikuulus Kadaka turg. Tööle jõudmiseks tuli sõita Tondile, sealt minna mööda Matrossovi tänavat Linnu teeni ning siis terve Linnu tee otsast lõpuni jalgsi maha marssida. Mingeid busse seal tookord ei sõitnud. Kahel pool Linnu teed käis eramajade ehitamine – kõik ühesugused neljakandilised karbid, ikka tüüpprojekti järgi.

Tööle jõudnud ootas ühe akna ja hingedel rippuva uksega kuurilobudik. Akna all oli brigadiri laud, mööda seinääri pikad pingid, kus võis lõunavaheajal istuda ja mille alla sai torgata linnakingad. Linnariiete riputamiseks oli seintesse taotud hulk naelu. Sara tagumises seinas oli pliit, millel suures pajas kees rabarberilehtedest tee. Seda võis võileiva kõrvale juua niipalju kui keegi tahtis. Joogitops pidi endal kaasas olema. Niisiis täitis see ruum kontori, garderoobi ja söökla ülesandeid. Kes tahtis käsi pesta, võis väljas suure kastmisvooliku lahti keerata. Muud olmeprobleemid tuli lahendada põõsa taga.

Meid oli koos paarkümmend tüdrukut, kõik Tallinna keskkoolide vanematest klassidest. Olime kirjade järgi esimese kategooria hooajatöölised. Kogunesime hommikul kella kaheksaks oma kuurialusesse, ajasime dressid selga ja kummikud jalga, igaühele anti pussnuga kätte ja viidi brigadiri sabas põllule.

Ühe porise põlluvahetee otsal oli silt „Sääse tänav“.

Meie töö oli kapsaste koristamine. Töötasime paarikaupa. Kõndisime, kast kahevahel, mööda vagusid, otsisime kõvemaid päid, lõikasime need maha ja viskasime kasti. Päevanorm oli kahe peale viiskümmend kasti. Minu paariliseks oli pikkade patsidega Sigrid 21. Keskkoolist.

Jõudsime selle aja jooksul isegi korra streikida. Ühel päeval edenes meil töö eriti hästi. Terve tund oli veel tööpäeva lõpuni aega, kui kõigil oli juba norm täis.

Küsisime, nagu koolilapsed kunagi, kas nüüd koju ei võiks minna, töö on tehtud.

Ja siis saime teada, et tänasest päevast on normi tõstetud – viiekümne kasti asemel seitsekümmend. Keerasime kastid vagude vahele kummuli, istusime peale ja teatasime, et meie enam ei tee. Brigadir keelitas-meelitas, lõi siis käega, ütles „Ise teate!“ ja kõndis minema. Istusime oma kastide otsas ja lobisesime, kuni aeg sai täis, siis läksime meiegi.

Tore aeg oli sellegipoolest.

Nüüd siis sammun asjalikul ilmel mööda Müürivahe tänavat, kus „Sõpruse“ kino kõrval asub aiandi raamatupidamine. (Mõne aasta pärast on samas kohas pirukabaar).

Raamatupidaja küsib, kas ma töökaasu ka kaasa tõin. Mis asi see küll olla võiks? Mu tobe nägu paneb tädikese muigama, ta ütleb „Hea küll!“, helistab kuhugi ja saadab mu siis kassapidaja juurde.

Saan kakssada rubla. (Kolme aasta pärast tähendab see kakskümmend rubla, tänapäeva vääringus siis vist kaks krooni?)

Panen raha vanasse ümbriku. Rahakotti pole mul olemaski, sel lihtsal põhjusel, et mul pole veel kunagi elus oma raha olnud.

Ümbrik koos töötõendiga läheb portfelli põhja. See on sama portfelli, milles töö käies tassisin oma dressi, kummikuid ja võileiba. Täna pole portfellis peale kalli ümbriku mitte midagi.

Siis niisugune tunne ongi palgapäeval? Peast käib läbi mitmeid mõtteid. Mida kõike võiks nüüd teha, kuhu minna, mida osta?

Ostaks kindlasti mõne kõigil-teistel-on-ainult-minul-ei-ole-asja. Pinginaaber näiteks käis „Florasi“ töö ja ostis käekella. Ei tea, mis käekellad maksavad? Jalgratta jaoks muidugi ei jätku.

Ühe ilusa kleidiriide tahaks küll kindlasti osta. Praegu on moes hästi kaharad seelikud. Tahaks ka sellist. Mu kõige uuem seelik, mis praegugi seljas, on juba kaks aastat vana.

Kino on siinsamas. Läheks õige kinno, esimest korda oma raha eest. Ostaks jäätist ka. Pole vaja ema käest küsida ja siis kuulda, et hea raamat on palju rohkem väärt kui mingi tobe film, ning et jäätisega kinosaalis istumine näitab inimese kultuuritust.

Hea raamat? „Rahva Raamat“ on nurga taga. Aga hetkel pole seal midagi sellist, millele ma raatsiksin oma esimest palka kulutada. Koolitarvete osakonna ülemisel riulil on reas koolikotid. Need pole muidugi teab kui moekad, aga siiski – ostaks õige uue koolikoti? Vana narmendab igast otsast ja lukk ei käi enam ammu. Ainult et kooli peale ei tahaks veel mõelda.

Draamateater on üle tee. On suvi ja etendusi veel ei toimu. Muidu oleks ju kihvt liigutus täna õhtuks piletid võtta ja ema teatrisse kutsuda.

„Laste Maailm“. Mul on väike õde, ta ei käi veel kooliski. Talle võiks küll mõne ilusa asja osta. Aga ma võtan ta parem homme linna kaasa, las valib ise.

Kingapood. Ilusaid kingi tahaks küll. Ema kasvatab mind ja mu õde üksinda ning ta palk pole kuigi suur. Sellepärast ongi mul ei vähem ega rohkem kui kolmed jalatsid: tennised, tugevad nööriidega poistekingad („Tühja sest ilust, peaasi et kaua vastu peavad!“) ja kummisäärrikud, mis talvel käivad ka saabaste eest („Villased sokid sisse, käivad sulle küll!“).

„Teile mida? Number? Ei ole! Järgmine! Astuge edasi!“ – see on nõukogulik teeninduskultuur. Aravõitu aguliplika, kel südalinna poodidesse pole seni eriti asja olnud, laseb end sellest piisavalt heidutada ja poeb kiiresti uksest välja.

Ostaks õige tordi? Aga bussid on praegu juba puupüsti täis, kardan, et see litsutakse seal lihtsalt laiaks.

Vähemalt kommi võiks ikka koju viia.

Aga ümbrikus on kaks peaaegu tuliuut Lenini pildiga sajarublaalist, suured nagu vaese inimese laudlinad. Oleks üsna uhke need mõlemad emale näha viia – ikkagi minu esimene palk! Homme tuleksime siis kõik kolmekesi – ema, õde ja mina – koos linna ja ostaksime midagi suurt, head ja ilusat.

Unistada ju võib.

Tegelikult tean väga hästi, kuidas kõik välja kukub. Ema puhkus on paari päeva pärast läbi ja puhkuseraha teadagi otsakorral.

„Noh, said palga kätte? Ah isegi nii palju! Väga hea! Kuule, elektriarve tuleb ära maksta. Sul puhtad riided seljas, ehk käid kohe ära? Ja tagasi tulles tood piima-leiba ka!“

Ülejäänud raha loeb ema üle ja võtab enda kätte hoiule. Septembri alguses kuulen, kuidas ta naabrinaisele seletab: „Aga tüdruku kooliasjade peale ei kulunud mul sel aastal kopikatki. Kõik teenis ise!“

„Vaata kui tubli!“ kiidab naabritädi. „Sul hakkab temast juba abi olema!“

„Mis seal siis ikka, täiskasvanud inimene juba... Ja mis sina siin veel kõrvu kikitad? Marss õppima!“

Olen oma emale alati aitäh öelnud, kui ta mulle midagi tõi, ostis või kinkis. Selle eest, et ta õpetas mind rahaga arukalt ümber käima, jäi tänamata.

Olgu see siinkohal vähemalt tagantjärelegi tehtud.

„Eesti Naine“, detsember 2002

Enne ema sünnipäeva ja jõulude eel oleksin küll taskuraha vajanud, kuid polnud midagi parata, nendeks puhkudeks tuli ikkagi kooli saiaarahast kokku hoida.

Kuidas meie peres enne sõda sünnipäevi peeti, seda ma ei tea: sellest ei ole Sa oma mälestustes kirjutanud ega ole see meil ka hiljem jutuks tulnud. Kuid minu lapsepõlvest saadik oli

meil oma kindel sünnipäevatradiitsioon: sünnipäeva hommikuks kaeti sünnipäevalapsele laud, kuhu pandi kingitused ja eelmisel päeval suure saladuskatte all koju toimetatud lilled ja tort. Pävakangelasele sooviti õnne ning siis läks igaüks oma päevatööd tegema, kes kooli, kes tööle. Tort lõigati lahti pärast lõuna-või õhtusööki, olenevalt sellest, kas oli tööpäev või puhkepäev, ning igaüks sõi oma torditüki seal, kus ta oma toiduportsjonigi oli söönud: Sina oma tugitoolis, Peeter oma toas, minu ema püstijalu või väikesel jalapingil istudes köögis, papa ja mina köögilaua ääres. Hiljem, kui me kolmekesi üleval elasime, tulime tordisöömise ajaks alla ja igaüks otsis endale ise koha, kus süüa.

Kogu pere koos ühises söögilauas istumas – see on asi, mida minu elus pole kunagi olnud ning millest ma praegugi veel tagantjärele puudust tunnen. Ma ei peakski ju õieti rääkima, veel vähem kirjutama sellest, millest ma midagi ei tea. Olen sellest vaid raamatuid lugenud ja filmides näinud. Raadio peresaateis ja naisteajakirjades soovitatakse vähemalt kordki nädalas, näiteks pühapäeviti olla kogu perega koos lõunalauas, koos süüa, koos vestelda, koos arutada päevasündmusi. Kogu pere – see tähendaks tõepoolest kõiki pereliikmeid, alates vanavanematest ja lõpetades kõige pisema lapsega. See liidaks perekonda, sest iga pereliige tunneks end teiste hulgas võrdsena, igaühel oleks ka õigus jutuajamisest osa võtta, küsimusi esitada, oma arvamust avaldada. Lapsed õpiksid ühtlasi ka lauda katma ning lauas kombekalt ja sundimatult käituma. Aga mis ma sellest Sulle räägin – Sina tead seda ju minust paremini. Nii Pleesil, Haapsalus, teie Tartu maantee kodus kui ka Sipelgal – igal pool istuti ju kogu perega koos lõunalauas. See oli normaalne.

Sõda ja sellele järgnenud vene aeg muutsid kõike ja kõiki, nii traditsioone kui inimesi. Kõikide töö- ja kooliajad olid erinevad, tööpäevadel ei saadudki kogu peret kokku. Papa tuli õhtukoolist veidi enne südaööd, mina tulín koolist enamasti kella kaheksa – poole üheksa paiku, Peetri maleklubist tulek oli hoopis ettearvatu. Nii siis oligi, et söögi tegi valmis see, kes parajasti esimesena koju sai, toit pandi praeahju sooja ning igaüks sõi siis, kui tuli, ja seal, kus sai. Söögilauda meil ju polnudki, oli vaid köögilaud, mille äärde mahtus ainult kaks inimest, neistki üks istus praktiliselt solgiämbri kõrval. Ega keegi ju söömata ei jäänud. Sina sõid magamistoas oma töölauda taga või tugitoolis, Peeter marssis taldrikuga oma tuppa; papa kojutulekuks oli köögis plats puhas, tema võis rahulikult köögilaua taga süüa. Minu ema sõi enamasti püstijalu uksepiidale toetudes või väikesel jalapingil istudes. Minu koht oli köögilaua taga. Pärast sööki pesi igaüks ise oma taldriku ja tassi puhtaks. Ainult Peetri sööginõusid ei lubanud Sa kellelgi puudutada, nende eest hoolitsesid sa ise.

Pühapäeviti oleks ju tegelikult võidud koos istuda. Kuid aeg oli niisugune, et kellelgi polnud selleks tuju ega tahtmist, eriti veel nende viie aasta jooksul, mil Sina vangilaagris olid. Papa oli murest murtud Sinu pärast, Peeter oli tujust ära oma järjest halveneva tervise tõttu, minu emale käis kogu elu – majapidamine, rahaga väljatulemine, töömured, tõrkosa, laisa ja saamatu lapse kasvatamine üle jõu. Ühistest jutuajamistest poleks midagi välja tulnud, sest mitte keegi meist polnud nii tugev ega tark, et suutnuks kogu perele rahustavalt, julgustavalt, optimistlikult mõjuda. Ja minu kuuldes ei julgenud niikuinii keegi midagi arutada, veel vähem oli mul õigust mingil teemal kaasa rääkida. Lapse asi oli vait olla ja sõna kuulata.

Kutsutud külalistega, pidulikult kaetud lauaga sünnipäevi polnud ma enne Sinu vangilaagrist tagasitulekut näinud. Ka väljaspool oma kodu mitte, sest kui ema mõnikord kellegi sünnipäeval käiski, siis ikka üksinda: tütar kas polnud kutsutud või oli emal lihtsalt mugavam ükski minna. Ja ega ma ise ka eriti kaasa ei kippunud. Klassiõdede sünnipäevadele kutsuti mind harva ja lubati veel harvemini.

Oma vabanemise suvel tuli Sul sünnipäev veel Harku laagris veeta. Kuid teade sellest, et Adele Juhandi on kodus tagasi, levis Sinu tuttavate hulgas kulutulena, ja sel suvel käis meil üsna tihti külalisi. Kõigepealt muidugi Sinu vendade pered: Su venna Pauli lesk Ella ja tütar Lia, Juliuse lesk Milda ja tütre Viire, Lembe, Aime, Aave ja Iiri koos oma lastega, ka Juta, Juliuse tütar esimesest abielust; Eedi elas Abjas, tema tuli hiljem, kuid Hugo koos oma abikaasa Selma ja kasutütar Helgiga olid ühed esimestest, kes Sind vaatama tulid. Karli poegadest käis Henn oma abikaasa Linda ja poeg Heikiga; Arne, niipalju kui ma mäletan, vist meil käinud ei ole. Nende ema Lullyt (Luulet) Sa ei sallinud, kuna tema oli sel ajal, kui Karl Siberis viibis, juba tema eluajal teisele mehele läinud. Seetõttu Lully ka meil ei käinud – ta teadis, et polnud meil teretulnud. Peale Sinu

sugulaste hakkas meil käima ka Sinu kooliõdesid, kolleege ja muid tuttavaid. Käisid Helmi Peškova ja Elfriede Leispre; ei mäleta, kas nad olid siis juba asumiselt tagasi või ainult puhkusele lubatud. Tuli ka Sinu endisi kaasvange Narva, Valga ja Harku päevilt.

Kuid üks kõige olulisemaid inimesi, kes Sind pärast Su kojujõudmist kohe üles otsis, oli Madis Küla. Koos oma abikaasa Maretiga elasid nad Nõmmel meile üsna lähedal, Silla tänaval. Madis Küla hakkas Sind kohe kaasaegse eesti kirjanduseluga kurssi viima ja innustas Sindki kaasa lööma. Nii kirjutasid Sa retsensiooni Oskar Lutsu „Kevade“ venekeelsele tõlkele. See saadeti venekeelsele ajalehele „Sovetskaja Estonija“. Et kirjutise ilmumine kindlam oleks, pandi autoritena kirja Madis Küla ja Adele Juhandi. Sinu nimi aga ei lubanud siiski artiklil lehes ilmuda: „Sovetskaja Estonija“ saatis Sulle kirja, milles Sind tänati kaastöö eest, kuid kuna „Sirbis ja Vasaras“ oli juba üks retsensioon ilmunud – kelle sulest, ei mäleta – siis peeti otstarbekamaks see vene keelde tõlkida ja ära kasutada. Tegelik põhjus oli muidugi Sinu nimes. Olid ju „musta minevikuga“.

Kuid nüüd tuli Madis Küla mõttele soovitada Sul hakata memuaare kirjutama. Tänu sellele oli Sul nüüd tegevus, millele võisid end pühendada kogu oma elu järelejäänud aastail. Tänu sellele kirjutan minagi nüüd oma mälestusi. Muidugi olid Sa väga kartlik ja ettevaatlik. Olid ju vabanemisel andnud allkirja mingile paberile, milles lubasid loobuda igasugusest avalikkuse ees esinemisest nii suuliselt kui kirjalikult.

Sa andsid mulle kõiki oma mälestuste mustandeid lugeda ning usaldasid emale ja mulle isegi nende keelelise korrigeerimise. Valminud, masinal ümber kirjutatud ja köidetud osadest kinkisid Sa igaühest ühe eksemplari mulle, samas aga manitsedes, et ma mitte kunagi mitte kusagil ega mitte kellelegi neist ei räägiks.

Sellesama aasta septembris korraldasid Sa papa sünnipäeva nagu kord ja kohus, kutsutud külaliste ja pidulikult kaetud lauaga. Ja järgmise aasta juunis pidasime Sinu sünnipäeva. Need kaks sünnipäeva jäidki meie maja iga-aastasteks suursündmusteks teie mõlema elupäevade lõpuni. Papa sünnipäevadel käisid tema kunagised koolivennad Gustav Reial, Hans Tuksam ja Peeter Priimägi, mõnikord koos abikaasadega, mõnikord üksi, kuidas kunagi. Sinu sünnipäevakülalisteks olid Su kolleegid Tallinna 12. algkooli päevilt, vahel ka üks või teine Sinu sugulastest, tihti ka Madis Küla ja Oskar Kuningas abikaasadega.

Tänu neile kahele sünnipäevale aastas õppisin ma mingil määral lauda katma. Mul tuli ju sünnipäevalaua ettevalmistamisel abiks olla. Palju minust muidugi abi ei olnud, olin väga saamatu ja aeglane ning mis peaasi – mul polnud ju lauakatmisest aimugi! Sain sellepärast emalt kõvasti riielda, kuid mis parata, ma ju tõesti ei osanud! Kuni selle ajani olin alati sõõnud üksi köögilaua taga, kahvel või lusikas paremas käes, tass vasaku käe ulatuses. Nuga kasutasin ainult leiva lõikamiseks ja või määrimiseks. Võileib oli lihtsalt näpu vahel, ja kui seda oli vaja käest ära panna, siis panin ta sinnasamasse lauale vakstu peale. Leivataldrikut ei kasutanud ma kunagi. Lauakommetest teadsin vaid, et ei tohi luristada, matsutada, lusikaga kohvitassis kella lüüa ega täis suuga rääkida; aga kuspool taldrikut peab olema kahvel, kus nuga, kus lusikas, kummal pool kohvitassi on võileivataldriku koht, kuidas panna lusikas alustassile, kus on morsiklaasi koht, mis asi on salvrätt, kus see peab asuma ja milleks seda kasutatakse – kõik see oli mulle võõram kui hiina keel. Veel võõram asi oli mulle korralikus lauas käitumine, kuid seda ei läinud mul õnneks eriti vaja. Minu jaoks oli küll alati koht sünnipäevalaua ääres olemas, kuid kasutada sain ma seda harva. Minu kohus oli külalistele kohvi valada, ja mitte kannust, nagu seda tavaliselt tehakse, vaid kohv tuli igale külalisele tema tassiga otse köögist katlast tuua. Miks nii, selleks oli mitu põhjust. Esiteks oli toas vähe ruumi, ja kannuga lauasistujate selja tagant mööda liikuda ei olnud võimalik. Teiseks kartsite te kindlasti, et nii saamatu nagu ma olen, võin äkki kellelegi kuuma kohvi kaela valada. Pealegi oleks kohv kannus võinud jahtuda, parem oli, kui see otse pliidilt kuumana iga külalise ette toodi. Ja küllap tahtsid Sa mind ka harjutada külalisi teenindama.

Kui olin jõudnud igale lauasistujale kohvitassi ette viia, tuli kohe minna teisele ringile, sest esimene tass oli selleks ajaks juba tühjaks saanud. Enamasti tuli joosta kolm ringi, siis enam kohvi ei soovitud ning mul lubati ka laua äärde istuda. Kuid harilikult helises just siis uksekell ja saabus mõni ootamatu hilinenud külaline. Minu koht läks muidugi temale. Tõin talle kohvi ja taandusin ise kööki. Vahel kuulsin, kuidas mõni külaline küsis, kuhu siis tütarlaps jäi. Selle peale vastas ema: „Oh, tema tunneb ennast köögiski hästi, ja süüa on tal seal ka küllalt!“

Võileivakraami oli mul köögis tõesti küllalt, pealegi võisin ma seal käituda just nii nagu ise tahtsin: võtta vorsti, sinki, sprotti, kurki või mida iganes ja süüa seda otse näpu vahelt, ilma leiva peale toetamata. Tuli ainult vaadata, et mõni külaline, kes läbi köögi tualettruumi läks, seda nägema ei satuks. Torti sain ma ka alati, tänu traditsioonilisele „viisakusetükile“, mida keegi ära võtta ei julgenud ning mis anti koos alusega minu kätte kööki viimiseks.

Head-paremat süüa sain küll niipalju kui tahtsin, aga kole igav oli siiski. Tuli üksi köögis istuda ning oodata, kuni hüüti ja midagi tuua, viia või teha kästi. Oleksin tahtnud oma tuppä minna, mõne raamatu võtta ja lugeda, kuid see polnud võimalik: ma lihtsalt ei mahtunud sel õhtul oma tuppä sisse. Elutuba ja esikut külaliste vastuvõtuks korda seades tuli kõik „ülearune“ minu tuppä varjule tassida. See oli ju ka loomulik: külaliste mantlite riputamiseks pidid nagid ja riidepuud vabad olema, ja kuhu siis need omainimeste riided seniks ikka mujale panna kui korstnaja tagusesse konkusse eesriide taha: mantlid-jakid voodi peale hunnikusse, jalanõud voodi ette maha, kübarad-mütsid sinna, kuhu juhtus. Et kirjutuslaud muudeti sel õhtul serveerimislaauaks, siis tuli mul oma raamatud, õpikud-vihikud ja kõik muu mulle kuuluv kraam sealt samuti ära viia ja oma tuppä väikesele lauale virna laduda. Kuna olin edev tüdruk, püüdsin mõnikord mõne vihiku, õnnestunud joonistuse, tunnistuse või viiega hinnatud töö nagu juhuslikult külaliste silma alla „unustada“. See trikk ei läinud muidugi kunagi läbi: „Ma ütlesin ju sulle, et korista oma rämps siit ära, kas sa ei saanud aru või?“ riidles ema. Mõtlesin tookord alati pahuralt, et kui kõik asjad, mis võivad reeta minu olemasolu majas, tuleb ära peita, miks küll mind ennast siis alati külaliste ette tiritakse?

See külalistele esitlemine oli mulle alati vastukarva. Muidugi polnud ju raske ega ebameeldiv esikusse tulla, kniks teha ja tere öelda. Aga seda, mis siis järgnes, ei meeldinud mulle sugugi kuulata: ikka ah ja oh, mõtle kui suur, oi kui pikk, kui vana *ta* on juba, mitmendas klassis *ta* käib, kuidas *ta* õpib, kuhu te *ta* pärast algkooli *panete*, oi kui ilus põll, kes selle küll lapsele õmbles, ta on vist ikka väga oma isa nägu, küll on kahju, mõtle, kui ta ometi oma ema nägu oleks olnud, küll oleks siis ilus tüdruk tulnud, oi missugused huvitavad hambad, kas te olete teda mõnele heale hambaarstile näidanud, vaene laps, kuulge, ma võin teile ühe telefoninumbri anda...

Kadestasin Peetrit: teda ei tulitanud keegi, tema võis rahulikult oma tuppä kapselduda – juhul kui ta sel õhtul üldse kodus oli. Tavaliselt oli ta neil õhtutel alati maleklubis ja tuli koju alles siis, kui külalised juba läinud olid või vähemalt minema asutasid. Kui ta aga juhtus haiglas või sanatooriumis olema, siis hiilisin alati tema tuppä, võtsin kapist mõne raamatu, istusin ja lugesin. Peetri äraoleku ajal tema tuba küll ei köetud, kuid ei juunis ega septembris polnud ju külm. Tegelikult ei lubatud mul Peetri toas käia. Kardeti pisikuid ning ka seda, et võin seal äkki midagi segi ajada või näppida asju, mida polnud vaja näppida.

Kui külalised olid läinud, noomiti mind korralikult läbi: kuidas sa käitusid, kuidas sa astusid, kuidas sa istusid, küll sa olid ikka saamatu, ja mis nägu sul kogu aeg peas oli, sinu pärast on alati lausa häbi, kui sa natukegi parem laps oleksid, võiks sind kunagi külla kaasa võtta, siis sa näeksid, kuidas teised sinuvanused tüdrukud oma kodus külalisi vastu võtavad, eesti ajal oleks sinusugune teenijatüdruk päevapealt lahti lastud – ja siis hakati kibekiiresti koristama. Kuna *lapse magamamineku kellaaeg* oli Sinu jaoks püha ja puutumatu, siis mind nõusid pesema ei pandud; pidin ainult aitama nõud laualt kööki kanda, oma tuppä pagendatud asjad kohale tagasi viima ja siis jalust ära, magama minema.

Teisi kutsutud külalistega sünnipäevi meie majas ei peetud. Tõsi, oma kolmekümneks sünnipäevaks kutsus Peeter paar külalist ja ema kattis selleks puhuks laua. Sina olid sel ajal veel meist eemal. Kuna külalisi tuli tookord vähem kui oodati, siis mahtusime meiegi emaga laua äärde. Edaspidi pidas Peeter oma sünnipäevi alati väljaspool kodu. Kus, sellest ta meile aru ei andnud. Kord tuli ta oma sünnipäeva õhtul töölt koju ebatavaliselt lõbusana ning küsis piima. Mina olin tol korral veel nii rumal, et ei osanud selle lõbususe põhjusest aru saada, mulle isegi meeldis Peeter sellisena. Muidu oli ta ju ikka morn ja tõrjuv. Sina aga nutsid sel õhtul – Su hea laps oli ei tea missugusesse seltskonda meelitatud ja täis joodetud, nähtavasti polnud Sulle õnne antud korralikke lapsi üles kasvatada!

Seda, kas ka Tipa ehk sooviks oma sünnipäevaks külalisi kutsuda, ei võetud meil üldse kõne allagi. Ja ega mu ema seda ka ise tahtnudki. Ta ütles ikka, et tahab oma sünnipäeval rahu saada, mitte sünnipäevalaua pärast joosta ja rahmeldada ning pärast poole ööni nõusid pesta. Eks tal olnud ju õigusk. Ülemisel korrusel elades oli meil ka üsna kitsas, seal poleks külaliste jaoks ruumigi

olnud. Alla Sinu juurde ei tahtnud ta oma külalisi juba sellepärast kutsuda, et mitte Sinu rahu rikkuda. Küllap kartis ta ka seda, et tema külalised võivad Sinu kindlasti üsna karmi arvustuse alla langeda.

Minu ema viiekümnes sünnipäev oli ainus, mida mingil määral pühitseti. Me töötasime siis mõlemad Kalamaja koolis. Kuna koolis oli ka teine õpetaja, kelle sünnipäev sattus umbes samale ajale ning kel oli „pooljuubel“, siis kaeti õpetajate tuppä pidulik laud ning minule tehti pühaks kohuseks vastutada selle eest, et mu ema ikka tõesti sellele „ametiühingu koosolekule“ kohale ilmuks.

Ka kodusest sünnipäevalauast polnud tal sel aastal pääsu, sest olin emalt luba küsimata, üllatusena külla kutsunud tema gümnaasiumiaegse pinginaabri Hilja Kohava ning Herta Naglase.

Mis minu sünnipäeva puutub, siis ütlesite kõik üsna üksmeelselt: „Sina oled alles laps, saa kõigepealt inimeseks, siis räägime!“ Ja ema seletas mulle selle teiste sõnadega lahti: „Mina tahan oma kodus rahu saada, mina ei taha mingeid võõraid lapsi meie tubadesse jooksmas ja lärmama! Ja kuidas sa kavatsed laua katta, oskad sa midagi küpsetada või keeta? Või on sul raha, mille eest midagi laua peale osta? Ja sina ei oska ju üldse külalisi vastu võtta, sa ei oska peoperenaise moodi käituda!“

Kuid sel kevadel, kui õppisin lõpuklassis ja olin saamas kaheksateistkümnenda aastaseks, kutsusid Sa mu ühel päeval enda juurde ja käskisid, nagu alati, istuda enda ette madalale jalapingile: nii tekkis olukord, kus pidin Sinu poole vaatama alt üles.

„Vaata,“ ütlesid Sa, „meie papaga pidasime siin omavahel nõu ja otsustasime, et sel aastal tohid sina oma sünnipäeva pühitseda. Sa võid külla kutsuda kaks või kolm, no ütleme siis neli oma klassi kõige korralikumat tütarlast. Nad peavad pärit olema headest perekondadest, ja enne kui sa neid kutsud, pead sa mulle jutustama nende vanematest: kes nad on, kus nad töötavad, millega tegelevad. Sinu sünnipäeval tulete te otse koolist meile, mina ise keedan teile selleks ajaks kakaod. Koolikotid paneme meie esikusse, siis istume kõik ilusti lauda, joome kakaod, sööme kringlit ja ajame juttu. Pärast võite veel omavahel paar tundi juttu ajada ja mängida, siis lähevad külalised koju ja sina hakkad õppima. Sünnipäeva puhul pesen mina ise teie nõud puhtaks.“

Olin päris nõutu. Ma ei teadnud, mida teha. See lahke luba oli ju mõeldud sünnipäevakingina, oleksin pidanud selle tänulikult vastu võtma. Aga, kallid mamma, vangilaagris ning sellele järgnenud ainult oma kodu nelja seina vahel veedetud aastad olid Sinuga teinud oma töö. Sa ei tajunud, et aeg oli edasi läinud, et inimesed ja kumbed olid muutunud. Ilmselt ei orienteerunud Sa igakord ka minu vanuses. Sinu poolt väljapakutud sünnipäevapeo programm oleks ju sobinud kaheksa-, mitte kaheksateistkümnendaastaste seltskonnale. Sellele peole ei oleks lihtsalt mitte keegi tulnud. Neil neljal väga korralikul, heast perekonnast tütarlapsel, keda Sa lubasid mul kutsuda, olid igaühel juba oma noormehed olemas; mulle tundub, et mina vist olingi meie klassis ainus tüdruk, kel oma poissi polnud. Üksi poleks nad tõenäoliselt keegi tulnud. Ja mille järgi pidin ma üldse otsustama, kes meie tüdrukutest on need neli kõige korralikumad? Õppimise järgi? Riidetuse järgi? Puhta näo ja kammitud juuste järgi? Seda, mis elu keegi mu klassiõdedest väljaspool kooli elas, ma ju ei teadnud. Ja mida teadsin ma Sulle nende vanematest jutustada? Ma tundsin ainult oma pinginaabri isa ja ema. Muide, neid tundsid Sinagi, olid mõnikord nende juures helistamas käinud. Kui Sa esimest korda nende juurest tulid, ütlesid Sa papale: „Me võime Tiiul küll lubada Reedakesega mängida, need on väga korralikud inimesed.“ Teiste oma klassiõdede kodudes polnud ma käinud ega teadnud nende vanematest midagi. Ja pidu ise? Astuda koolist tulles korra klassiõde juurest läbi, visata koolikott hetkeks esikunurka maha, juua tass kuuma kakaod, süüa tükike kringlit ja veidi lobiseda – selleks ei pidanud just sünnipäev olema, seda oleks võinud vahel niisamagi teha. Mängida? Mida? Ringmängu? Peitust? „Musta Peetrit“? „Laevade pommitamist“? Ei kujuta ette. Iga meievanuse noore inimese sünnipäeva juurde kuulusid enesestmõistetavalt muusika ja tants. Muusikat polnud meie majas mujalt võtta kui raadiost, tantsuruumi polnud üheski toas võimalik teha, ega oleks te mul lubanudki mingit tantsuõhtut korraldada. Ei oleks mul endalgi tahtmist olnud oma sünnipäeval üksi seina ääres istuda ja teiste tantsimist pealt vaadata. Ja kui Sa, mammakene, veel seda oleksid teadnud, et tol ajal kuulus kaheksateistkümnendaastase noore inimese sünnipäevalauale enamasti juba ka alkohol, vähemalt vein, kui mitte midagi muud! Kui minu poolt poleks pudelit laual olnud, siis oleksid külalised selle kaasa toonud, pudel oleks lauajala taha

peidetud ning selle sisu morsiklaasist joodud. Kogu asi oleks nii või teisiti, varem või hiljem ikkagi välja tulnud, ja ma ei oska arvata, mida Sa minuga siis oleksid ette võtnud.

Ma ei teadnud, mida teha. Olin päris tõsiselt mures. Loomulikult oleksin ju tahtnud, et minugi sünnipäeva oleks ometi kord peetud. Kuid mind hirmutas juba ainuüksi mõte sellele, et kuulen oma kutsele ebalevaid, põiklevaid vastuseid, nagu „Ei tea“, „Eks näe“, „Ma vist ei saa“, „Ma mõtlen veel“, mis tegelikult tähendasid keeldumist. Koolist otse meile tulekuga poleks niikuinii keegi nõus olnud.

Ma sain küll kõigi oma klassikaaslastega hästi läbi, kuid sõpru mul nende hulgas ei olnud, kui vahest ehk pinginaaber välja arvata, ja temagi tulek olenes sellest, kuidas tema poiss-sõber asjasse suhtus. Mind ennast polnud keegi kunagi oma sünnipäevale kutsunud – ka Reet oli sellest ajast alates, kui ma kord pesu valvamise pärast pidin koju jääma, loobunud mind külla kutsumast. Ilmselt oli ta solvunud, pidas mu „pesujuttu“ vaid väljamõeldud ettekäändeks ning arvas, et ma lihtsalt ei tahtnud tulla.

Nüüd kujutlesin hirmuga, kuidas me kõik hoolega võileibu teeme, lauda katame ja tuba ehime, ning kuidas ma siis hiljem üksi akna all istun ja välja vaatan, oodates külalisi, keda ei tule.

Minu pettumus polekski olnud kuigi suur: teadsin ju, mida oodata oli. Aga Sinust, mamma, oleks mul kahju olnud.

Mamma, ma valetasin Sulle. Ütlesin, et lõpueksamid on ukse ees ja kõik meie klassi väga korralikud tüdrukud kasutavad iga vaba minutit õppimiseks, ja ka nende vanemad arvavad, et nüüd, paar nädalat enne eksameid ei ole kuigi mõistlik pidutseda. Sa uskusid mu juttu, kiitsid mind, et olen endale leidnud väga arukad, väga korralikest perekondadest pärit sõbrannad. Arvan, et meil kõigil hakkas kergem. Isegi minul ei tekkinud mingeid süümepiinu oma vale pärast – tegelikult polnud ma ju ühelegi klassiõele, ka mitte Reedale oma sünnipäevast sõnagi rääkinud.

Sellest ajast kui olime ema ja Jutaga ülemise korruse tuppa kolinud, läks meie elu mitmes mõttes kitsamaks: kolmekesi pead-jalad koos ühes toas elada oli kitsas, mul polnud enam oma tuba, raha oli veelgi vähem kui enne, vaba aega oli lapsehoidmise võrra vähem, kontroll minu üle oli nüüd kahekordne – teine kontrollija oli Juta, kelle eest polnud võimalik midagi peita ega varjata ning kes kõik hea ja halva, mida ma iganes tegin, emale ette kandis juba siis, kui ta veel õieti rääkidagi ei osanud. Kuid just sel ajal hakkasid minus idanema uued võrsed, mida kellelgi ei õnnestunud kärpida ning mis nüüdseks ajaks on minu elu kõige tugevamaiks oksteks kasvanud.

Seoses Juta ristimisega pani ema kogu meie pere, kaasa arvatud ka minu, Tallinna Toomkoguduse nimekirja. Mulle ei öelnud see esialgu mitte midagi. Olin selleks ajaks läbi teinud korraliku nõukogude kooli ajupesu. Nõukogude-aegne vaimne surutis sundis ka teid kõiki minuga suheldes piirduma vaid väheste valitud teemadega, mille märklauseteks olid: Tõuse üles! Tule sööma! Tee oma laud korda! Mine poodi! Pane soojalt riidesse! Õpi korralikult! Mine magama! Minuga ei arutatud kunagi midagi, ka ei julgenud keegi mulle midagi selgitada – mine tea, kus rumal laps selle välja lobiseb ja mis sellest tulla võib. Niisiis teadsin, et Jumalat pole olemas, et kirikus käivad vaid pealaest jalatallani musta riidetatud vanad eided ning et usklikule inimesele on kõik rõõmud keelatud: naermine, lõbutsemine, sportimine, kino ja teater, lugedagi tohib ainult palveraamatut. Jõulud olid minu jaoks vaid kingituste ja piparkookide pühad; kirikusse oleks ju jõululaupäeval võinud minna küll, kas või ainult trotsist ja põnevusest – näis, kas jääme vahele või ei? Kuid me käisime ju õhtupoolikul koolis ning selleks ajaks kui meil tunnid lõppesid, olid ka jumalateenistused läbi. Lihavõttepühad olid munade värvimise ja pajutibude pühad, millegi muuga ma neid ei seostanud. Varasuvel toodi vahel noori kaseoksi tuppa ja räägiti suvistepühadest. Mis pühad need olid, polnud aimugi.

Kord näidati Nõmme kinos Hector Malot' romaani järgi tehtud filmi „Perekonnata“. Käisime emaga mõlemad seda vaatamas, kuigi mitte koos – keegi pidi ju ka lapse juures olema. Film meeldis mulle väga, eriti liigutav oli stseen ema ja poja kohtumisest, taustaks imeilus meloodia. Kui kinost koju tulin, ütlesin emale, et seal oli üks väga ilus laul, mida ma nagu oleksin kusagil enne kuulnud, kas õige mingi jõululaul või...?

„Taevas, kui rumal sa ikka oled!“ karjatas ema. „See oli ju „Püha öö“, kuidas sa seda laulu ei tea!“

Aga kuidas ma oleksin pidanud seda teadma? Jõulude ajal ma kirikusse ei saanud, kodus meil ei lauldud, jõululaupäeva õhtul otsiti raadiost küll mõni Soome jaam üles – mis sealt läbi suure ragina ja kärina kuulda oli, eks see siis võis kunagi hiljem tuttav ette tulla küll. Rumal olin ma muidugi – olin sel ajal ju juba vähemalt viisteist aastat vana! Aga ma polnud selles tõesti ise süüdi.

Kui Juta oli umbes aastane, hakkas ema pühapäeviti Toomkirikus käima. Mina istusin sel ajal lapsega kodus. Nüüd olid tal juba hambad suus, hambavalu-nuttu enam ei olnud, ka lõputut mähkmete vahetamist ja pesemist ei olnud enam, tuli ainult ise tähelepanelik olla ja tüdruk õigel ajal potile panna. Nüüd tuli temaga tegelda, muidu ei andnud ta lihtsalt asu. Esimeseks sünnipäevaks oli talle kingitud väike laste ksülofon. Ulatust oli sellel poolteist oktaavi, ja „musti klahve“ ei olnud. Juta kolkis pilli niipalju kui viitsis, siis jättis selle sinnapaika – ta oli siiski muusikariista jaoks veel liiga väike. Aga mina olin lausa õnnelik – mul oli nüüd ometi pill! Toksisin sellel lihtsamaid lastelaule ja laulsin neid Jutale. Tasapisi hakkas ta neid järelegi laulma. Kusagilt kapipõhjast olid välja tulnud Riho Pätsi „Lemmiklaulikute“ kõik kaheksa osa. Esimesed kaks osa sobisid Jutaga laulmiseks, ülejäänuid uurisin-puurisin ksülofoni abil iseenda jaoks. Õppisin tuttavate laulude teist-kolmandat häält; pooltoone pillil küll ei olnud, need tuli siis kuulmise järgi ise välja nuputada. Tegevust pakkus see mudilastele mõeldud mänguasi mulle küllalt. Muuhulgas õppisin pühade eel selgeks kõigis laulikutes leiduvad jõululaulud. Nii oli siis üks osa mu suurest rumalusest likvideeritud.

Aga rumal olin ma ikka sellegipoolest, ja vägagi.

Suvel, kui Juta oli poolteiseaastane, kutsuti ema äkki oma ristipoja Toomas Pauli leeripäevale Ridalasse. Paulide perekonnaga oli ema tutvunud enne sõda Tartus õppides. Siis olid nad pikaks ajaks üksteist silmist kaotanud ning nüüd viis puhas juhus nad ühel pühapäeval Toompeal kokku.

Ka mina olin koos emaga Ridalasse kutsutud. Mind polnud ammu enam koos emaga kuhugi külla kutsutud, ema käis igal pool ikka üksi, ja ega ma kippunudki kaasa. Nüüd ei teadnud ma, mida teha: minna või mitte minna? Kojujäämise korral oleks mind oodanud kaks päeva koduaresti koos Juta hoidmisega. Omapead kodus olla oleks aga siiski ka üsna tore olnud. Oleksin sel juhul olnud perenaine, kes ise otsustab, millal tõusta, millal süüa, mida süüa, mida päevaga ette võtta, mida teha ja kuidas teha. Mõte emaga Ridalasse kaasa minekust tekitas minus aga ebakindlust: mul ei olnud ju mingeid seltskonnas viibimise kogemusi. Ja mis asi on üldse leeripäev, sellest polnud mul vähimatki aimu. Mõtlesin õudusega sellele, et võib-olla ei oska ma jälle istuda ega astuda, olen rumal, saamatu ja kohmakas, teen häbi nii endale kui emale ning kuulen pärast jälle, et see olgu viimane kord mind kuhugi kaasa võtta.

Päris viimasel minutil otsustasin siiski kaasa minna. Juta jäi kaheks päevaks Sinu juurde.

Sattusin äkki hoopis teistsugusesse maailma kui see, mida seni olin näinud. See oli eriline sõbralikkuse, heatahtlikkuse ja üksteise mõistmise õhkkond, mis siin valitses.

Murdsin hiljem kaua pead, mis see küll oli, mis meie peres teisiti oli. Polnud ju meilgi keegi ebasõbralik ega pahatahtlik. Otse vastupidi, kõigil olid kõige paremad mõtted ja kavatsused. Kuid põhjused, mis takistasid meil üksteist mõista ja mille tõttu tekkis alaliselt pingeid – need olid autoritaarsus, ülipüüdlikkus, kramplikkus, närvilisus ja hirm. Kõige selle tõttu ei julgenud, ei osanud või ka ei tahtnud keegi olla siiras; mingid avameelsed jutuajamised, südamepuistamised, murede-rõõmude jagamised polnud meie peres üldse mõeldavad. Skandaal seoses Juta sündimisega oleks ju võinud hoopis rahumeelsemalt laheneda või üldse tulemata jääda, kui teie emaga oleksite omavahel õigel ajal kõigest rääkinud. Kuid te olite teineteisest juba ammu eemaldunud, kuigi elasite ühe katuse all, ja elasite kumbki oma elu, ühtki teist inimest oma hingele ligi laskmata. Mind pidasid Sa salalikuks lapseks, keda tuli alailma kahtlustada ja kontrollida ning kelle suust tuli iga sõna nagu tangidega välja kiskuda.

Kord, kui olin juba täisnimene, ütlesid Sa – ei mäleta enam, kas just mulle või lihtsalt minu kuuldes: „Iga laps on sünnipäraselt halb: vanemate ja õpetajate ülesanne on seda halba tema seest välja juurida ja temast hea inimene kasvatada.“ Sedasama mõtet kuulsin palju hiljem ka ühe omaealise kolleegi suust. Ma ei ole selle seisukohaga iial nõus olnud ega lepi sellega praegugi.

Mina omakorda pidasin teid kõiki lihtsalt kurjadeks ja kiuslikeks – andke mulle andeks, kui võite! Mõnikord, kui olin ise oma probleemidega toime tulla püüdes ummikusse jooksnud, küsis ema: „Miks sa siis ometi kellelegi midagi ei rääkinud?“ – Ei rääkinud sellepärast, et ei julgenud. Kartsin kõigepealt kohe riielda saada ning siis kuulda, et mina olen alles laps, et minul pole üldse

vaja igasugustest asjadest mõelda, niikuinii ma veel millestki aru ei saa, et minu asi on koolis korralikult õppida ja kodus sõna kuulata, küll siis läheb kõik hästi.

Nüüd olin siis Paulide perel külas ning olin rabatud siinsest soojusest ja hoolivusest. See tegi mu veelgi kohmetumaks ja kidakeelsemaks kui ma juba niigi olin. Õnneks oli peres minuga täpselt ühevanune tütar Maarja, kellega me kohe algusest peale väga hästi sobisime. Maarja pidi küll peaaegu kogu aeg emal köögis abiks olema, kuid kuna ta oli siin võõraste inimeste summas minu jaoks ainus „päästerõngas“, siis olin minagi koos temaga köögis ja tegin, mida suutsin. Ja siingi panin kohe tähele erinevust omaenda koduga võrreldes: siin sujus kõik rahulikult, ilma närvilise rabelemise ja kamandamiseta. Arvan, et küllap ma olin siingi niisama saamatu nagu oma koduski, kuid sellest ei tehtud välja ja anti lihtsalt andeks: kes siis ikka võõras köögis kohe teab ja oskab!

Emal oli siin palju tuttavaid, enamik neist tema ülikoolikaaslased Tartu päevilt. Tahes-tahtmata tuli tal ka mind neile tutvustada. Kooliõpetajana ei sallinud ema vanemaid, kes oma lastest rääkides neid kiitsid või nende üle uhked olid. Sellepärast kasutas ta ka ise minust rääkides, vähemalt siis, kui ma ise kuuldekauguses olin, alati kergelt halvustavat tooni. Ega mina küll kunagi uhkustamiseks ega kiitmiseks põhjust andnudki. Nüüd tutvustas ta mind ühele oma sõbrannale.

„Nii pikk neiu!“ imestas see.

„Pikk ja kõver!“ vastas ema põlgliku grimassiga.

„Talle on tuge vaja!“ naeratas sõbranna. „Ta on nagu varjus kasvanud lill, pika ja peene varrega, sellepärast ongi natuke longu vajunud. Kui ta kord veidi päikest ja tuge saab, küll ta siis ennast sirgu ajab!“

Ma ei tea, kas ma eksisin väga rängalt, kui kuulsin neis sõnades pisikest etteheite varju emale ning leidsin enda jaoks väikese julgustava vihje?

Õnneks asuti just samal hetkel kiriku poole teele, muidu oleksin vist küll sealsamas paigas vesistama hakanud.

Kes see võõras tädi oli, seda ma ei teadnud siis ega tea praegugi, kuid nende toetavate sõnade eest olen ma talle siiaamaani tänulik.

Niisiis teadsin nüüd, et mul on tuge vaja. Aga missugust tuge, ja kust seda leida, seda ma veel ei teadnud. Ega teadnud keegi meie kodustestki. Muidugi nägite te kõik, et tüdruk on saamatu hädavares; samas aga teadsite ka, et last ei tohi hellitada. Seega – ei mingit ninnu-nännutamist, omal kohal on vaid kindlal toonil antud asjalikud, konkreetseid korraldused, keelud ja käsud, ning kui vaja, siis ka riidlemine ja karistamine. Ainult asjalikkust ja rangust, vaid nii õpib isata laps olema tugev ja iseseisev!

Nägin kord üht väikest tüdrukut mere ääres kivilt kivile hüppamas. Jõudnud viimasele, kõige kõrgemale kivile, sirutas ta isale käe ja hüppas rõõmsalt kilgates alla. See enesestmõistetavus, millega laps oma isa käele toetus, tegi mind tookord üsna nukraks. Teadsin, et kui mina oleksin selle kivi otsas olnud, siis poleks küll keegi rutanud mind sealt alla aitama. Tõenäoliselt oleks ema öelnud: ise ronisid üles, ise tule alla ka!

Kallid head inimesed, teil oli tõepoolest õigus. Tänu teile ei ole mul iial olnud kommet teistele inimestele lootma jääda. Olen kogu aeg teadnud, et pean ise oma eluga toime tulema ega tohi kedagi oma muredega tülitada. Kui mõni asi on mulle üle jõu käinud, siis on see lihtsalt tegemata jäänud; kui mul miski on puudunud, siis olen sellest lihtsalt ilma olnud ja olukorraga leppinud. Võib-olla olengi just seetõttu keskmisest kinnisema loomuga. Ei lase minagi naljalt kedagi oma hingele ligi. Mul ei ole vaenlasi: ma lihtsalt ei suhtle nende inimestega, kes mulle ei meeldi või kellele mina ei meeldi. Kuid mul pole ka lähedasi sõpru, on vaid palju häid tuttavaid.

Leeri-jumalateenistusest läks suurem osa minust mööda. Ma ei teadnud ju midagi ega saanud õieti millestki aru. Nägin ainult leeritüdrukute ilusaid valgeid kleite, kuulasin orelimängu ja laulu. Uurisin laululehte ja püüdsin teiste kirikuliste najal kuidagi kaasa laulda. Jutlusest ei taibanud ma midagi. Tundsime end väga rumalana. Niisama rumalana olin end tundnud ka hommikul, kui kõik Paulide kodus õöbinud külalised kogunesid suurde tuppä hommikupalvele ning kui söögilauda asudes peeti kõigepealt söögipalve.

Pärast jumalateenistust ja lõunasööki istuti kaua väljas, aeti juttu ja lauldi. Ma ei tundnud ühtki neist ilusaist lauludest. Oleksin kangesti tahtnud kaasa laulda – viisiga oleksin teiste toel hakkama saanud, kuid sõnu polnud kusagilt võtta. Mõnedel külalistel olid laulikud või kaustikud

kaasas, sealt valiti laule. Oleksin tahtnud mõne kaustikuomaniku lähedusse istuda, et sõnu piiluda, kuid ei julgenud oma kohalt liikuda: ma ei uskunud, et keegi võõrast rumalat plikat enda kõrvale tahab. Ja ei tea, kas ema üldse olekski mind enda kõrvalt ära lasknud: ta ei võinud ju minu käitumisele kindel olla.

Küllap hakkasid minu abitus ja tobe nägu teistelegi silma, sest hüvastijätul küsis proua Linda Paul minult:

„Kas sinul oli ka siin meie juures olemisest natuke rõõmu?“

Loomulikult vastasin, et oli küll. Kuid olulisem oli see, et just siin tegin esimese sammu oma seniselt sissetallatud teerajalt kõrvale, just siit hakkas hargnema minu enda tee. Rõõm – mitte see rõõm, mida ma välja näitasin või millest rääkisin, vaid sisemine rõõm – see tuli alles palju hiljem, tagantjärele.

Sel suvel, mil käisin Ridalas leeripäeval, olin parajasti lõpetanud üheksanda klassi. Mõne aja pärast küsisin ühel päeval emalt, kas mina ka saan leeri minna. Ema oli ilmselt seda küsimust oodanud, ja tal oli sellest hea meel. Siiski tegi ta mulle kohe selgeks, et ärgu ma mõelgu mingist valgest kleidist, lilledest ega külalistest. See kõik võib ju lõpuks ka tulla, kuid see pole peamine. Kõigepealt pidin ma enda jaoks selgeks tegema, kas mul on tõesti tõsine soov leeri minna ja miks ma seda tahan.

Miks ma seda tahtsin? Asja sisuline külg jäi mulle veel väga kauaks ajaks üsna võõraks ja kaugeks. Kanda valget kleiti, saada lilli ja olla kordki elus tähelepanu keskpunktis oli muidugi ahvatlev. Põhilised olid minu jaoks siiski kaks asja: esiteks inimeste vahelised suhted hoopis teisel tasandil kui ma neid seni oma kodus ja koolis olin kogenud, ja teiseks – muusika. Võimalusest muusikat õppida olin ma ju ilma jäänud. Lauldagi sain vaid koolikooris, kuid neist neljakümne viiest minutis nädalas oli mulle vähe. Häälgigi oli mul viletsaimast viletsam – ime küll, et mind üldse koori vastu võeti! Kord, kui juhtusin kodus ema kuuldes endamisi laulma, saatis ta mind kõõgiukse hingi õlitama – need nimelt käaksusid ka kohutavalt.

Nüüd hakkasin pühapäeviti koos emaga kirikus käima. Sina olid nõus lapsehoidmise selleks ajaks enda peale võtma. Muidugi leidsid Sa, et Piiblilugusid lugeda ja katekismust õppida oleks tüdruk kodus last hoideski võinud, kuid keelama siiski ei hakanud: pidin ju ka jumalateenistuse korra selgeks saama. Minu jaoks oli, ausalt öeldes, kõige tähtsam orelimuusika ja võimalus laulda. Midagi polnud parata, isa geenid löid välja vaatamata kõigile takistustele. Tänu isale veel haua põhjagi – just muusika oli see, mis mind juhtis kõigepealt kirikusse ning siis lõpuks ka Jumala juurde.

Ema oli juba aasta tagasi asunud oma poolelijäänud teoloogiaõpinguid jätkama. Seda sai neil aastail teha vaid Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni juures. Ta õppis seal kaks või kolm aastat ning tegi üsna mitu eksamitki ära. Siis jäi see tal millegipärast pooleli. Küllap oli tal lihtsalt raske oma igapäevase kooliõpetajatöö, vihikuvirnade ja perekonna kõrvalt ka veel õppimisega tegelda. Muidugi riskeeris ta ka oma töökohaga – kui tol ajal oleks keegi koolis või haridusosakonnas asjast teada saanud, siis oleks temalt juba teistkordselt ning nüüd juba lõplikult kutse ära võetud.

Ema õpinguist sain minagi osa: meile tekkis koju raamatuid, millest ma suuremat küll ei taibanud, kuid mis omakorda tekitasid huvi Sinu raamatukapis nähtud usuõpetuse lugemike ja pühapäevakooli õpetajatele mõeldud käsiraamatute vastu. Pühapäeviti pärast jumalateenistust astus ema – ja tema sabas ka mina – kiriku käärkambrist läbi, et õpetajaga jutluse üle veel pisut arutleda. Muidugi käis kogu nende jutt mulle üle mõistuse, kuid mingi ivake jäi siiski idanemisaega ootama. Kahel aastal võttis ema mu konsistooriumi jõulupuule kaasa. Seadsin end seal kõige tagumisse, varjulisemasse nurka istuma ning aina kuulasin, vaatasin ja kuulasin. Aeg-ajalt tuli ema vaatama, kus ma olen ja mida teen, tutvustas mind mõnele oma tuttavale ning jättis mu siis rahule. Esmakordselt ei teinud ta mulle nüüd kojuminekul enam etteheiteid mu käitumise pärast.

Suve hakul enne leerikursuse algust sain siis minagi lõpuks teada, kes olid mu ristivanemad. Üks mu ristiema oli ema gümnaasiumiaegne pinginaaber Hilja Kohava, keda ma polnud elus kordagi näinud, kui just ristimisepäeva mitte arvestada. Ta elas tol ajal oma perega Kivimäel, tal oli umbes 11-aastane tütar Marika. Käisime koos emaga teda minu leeripäevale kutsumas. Miks klassiõed kõigi nende pikkade aastate jooksul polnud kordagi suhelnud, ei tea. Mu teine ristiema oli tädi Lully, Sinu venna Karli lesk. Teda ma mäletasin veidi sellest ajast, kui meie perekonnad veel omavahel läbi käisid. Olin siis umbes nelja aastane. Nüüd tuli teil tahes või tahtmata halva mängu

juurde hea nägu teha ja temagagi suhteid uuendada. Ristiisasidki oli mul kaks. Üks neist oli onu Arnold, kes selleks ajaks oli küll juba igavikku lahkunud, teine aga – üllatus-üllatus! – oli meie oma Peeter! Niipalju siis minu ristivanematest.

Meie leerirühm oli üsna suur – loen pildilt kokku nelikümmend kuus inimest. Minu üllatuseks olid seal teiste leerilaste hulgas ka minu kunagised klassiõed Milvi ja Ebba. Milvi oli pärast neljandat klassi teise kooli läinud, Ebbaga olime koos veel kaheksandas klassis, siis vahetas ta keskkooli tehnikumi vastu. Koos käisime siiski üsna lühikest aega, vaid ühe nädala. Õigemini neli õhtut. Neil neljal õhtul vestles meiega õpetaja Rein Premet. Reedel õppisime Johannes Kappeliga koraale, laupäeval tulime kokku selleks, et kirikut kaunistada. Pärast seda tehti meile veel ekskursioon mööda ajaloolist Toomkirikut. Seda juhtis tolleaegne kirikumees vanahärra Ingermaa. Ta viis meid isegi kirikutorni. Õnneks oli ilm sel päeval ilus, päikesepaisteline ja soe ning kirikutornis viibimine oli meie jaoks tõeline elamus.

Meie leeripäev oli 12.juulil 1959. Sellesse päeva jagus nii vihma kui päikest. Kirikusse jõudsime veel kuiva jalaga, jumalateenistuse ajal ilmselt sadas, sest kirikuakendest paistis ainult tumehall taevas, ning pärast teenistustki tuli tükk aega oodata, kuni vihmahoog üle läks.

Ülejäänud osa päevast oli ilus, soe ja päikesepaisteline. Esimest korda elus olid minulgi külalised; esimest ja küllap viimast korda elus ei pidanud ma ise lauakatmise ega serveerimisega tegelema. Istusin laua ääres „aukoha!“ ja mõtlesin möödunud hommikupoolikule. Selles oli olnud närveerimist ja kiirustamist nii kodus kui kirikus, lõpuks oli kõik siiski õnnelikult laabunud. Astusime pidulikus protsessioonis läbi kiriku altari poole. Peas vasardas ainus mõte – ainult mitte mõne vaibanurga taha komistada, ainult mitte uute harjumate kingadega jalgu väanata! Õnneks olin oma pikkuse tõttu viimases tüdrukutepaaris, seetõttu polnud mul vähemalt seda hirmu, et ei taibanuks õigel ajal õigesse kohta liikuda, õigel ajal põlvitada, tõusta või istuda. Võisin kõike teha teiste järgi. Laulmisest ei saanud asja – hääli oli ärevusest kähe. Teadsin, et pean hoolega jutlust jälgima – Sina ei saanud oma tervise pärast kirikusse tulla ja oli arvata, et pean Sulle kodus jutluse sisu ümber jutustama. Õnneks ei küsinud Sa seda minult hiljem. Olin liiga ärevil selleks, et midagi meelde jätta.

Nüüd siis istusin lauas ja püüdsin kõike meenutada. Võisin rahulikult oma mõtetega tegelda, sest teised lauasistujad vestlesid omavahel maast ja ilmast, minu käest küsiti aeg-ajalt ainult, kuidas koolis läheb ja kuidas kirikus meeldis. Mul polnud ju omaealisi külalisi: mulle vanuselt lähimad olid minust neli aastat noorem Liia ja kümme aastat vanem Viive, kuid nemadki istusid teises laua otsas, olid niisama kohmetud kui mina ning küllap tundsid end teiste hulgas võõrainena. Tõrvast olid tulnud ka mamma Miili ja Viive abikaasa Albert. Peale nende ja oma pere inimeste olid lauas veel minu mõlemad ristiemad, tädi Ella koos Liaga, onu Hugo koos Selmaga ja muidugi meie hea Võrno-mamma. Peeter ei tulnudki lauda, põhjendades seda kehva enesetunde ja kõhahoogudega. Ta kutsus mu vaid korra oma tuppa, soovis õnne ja andis mulle oma kingituse – käekella. Olin selle üle väga rõõmus, sest ainsana meie klassi tüdrukutest polnud mul seni veel käekella.

Kui olime aias kogu seltskonnaga pildistanud, hakkasid Tõrva külalised juba lahkuma: tee oli pikk ja nad pidid õhtuks koju jõudma. Tasapisi hakkasid ka teised head aega jätma. Minu leeripäev oligi läbi. Seekord ei pidanud ma ka koristamise juures aitama. Läksin üles tuppa ja võtsin kahjutundega pika valge kleidi seljast: niipaljudest selle kandmise rõõmu oligi!

See päev ei kordu enam kunagi, mõtlesin.

Kuid elu läks edasi; sügisel sai minust abiturient. Normaalne hommikupoolne kooliskäimine oli elu tunduvalt rahulikumaks muutnud kui see kaks aastat tagasi oli olnud. Sina olid nõus Jutat rohkem enda juures hoidma, et ma rahulikumalt õppida saaksin. Juta sai jaanuaris kolmeaastaseks, oskas juba mõnestki asjast aru saada. Tundis mõningaid tähti, oskas laulda. Sina kirjutasid tema jaoks luuletusi ja lugesid neid talle niikaua ette, kuni salmikesed tal peas olid. Temaga oli päris huvitav tegelda.

Minulgi läks õppimine üsna hästi. Sa tsiteerisid üsna tihti ühe kunagise haridustegelase sõnu: pedagoogide lapsed ei pea olema koolis oma klassi parimad, kuid nad peavad olema oma klassi esimese kolmandiku hulgas. Kellele need sõnad kuuluvad, see ei jäänud mulle kahjuks meelde. Aga oma klassi esimese kolmandiku hulgas olin ma küll. Tean seda täpselt, sest iga veerandi lõpul loeti meile klassi pingerida ette. Kuna elu oli nüüd mõnevõrra rahulikum, hakkasin ma ka reaalainetest

paremini aru saama. Ainus asi, mis oleks võinud mul isegi keskkooli lõpetamist takistada, oli kehaline kasvatus. Normid otsustasid siin kõik, ja kuna mul polnud normidele vastavat kiirust, osavust ega jõudu, ähvardas mul juba esimese veerandi lõpus neljade-viite sekka kehalises kasvatuses kaks tulla. „Ma näen küll“, ütles õpetaja, „sa käid korralikult tunnis ja teed kõike püüdlikult kaasa, aga norme täita sa ei suuda, ja norme täitmata keskkooli lõpetada ei saa!“ Ma ei mäletagi õieti, kuidas see juhtus, et mulle siiski esimeses veerandis kolm välja pandi. Teine veerand oli võimlemise ja pallimängude veerand, nende asjadega sain ma hakkama; vähe puudus, et oleksin isegi nelja saanud. Kolmas veerand oli suusaveerand. Suuski mul ei olnud. Õigemini – olid küll, kuid need olid needsamad suusad, mis jõuluvana mulle kuuse alla tõi, kui Märjamaal elasin ja esimeses klassis käisin. Nad olid ammu lühikeseks jäänud, lumivalgeks nühitud põhjadega; tõrvanud, määrinud ega koolutanud polnud neid kunagi mitte keegi: mina ise seda teha ei osanud ning aitajaid meie peres ei olnud. „Küll käivad sulle niigi, vaat kus mul tuli nüüd suur suusataja välja!“ öeldi. Ka jalas püsisid need lastesuusad vaid ülenina-rihmade abil. Uusi suuski polnud mul lootustki saada. „Sul on juba suusad olemas,“ ütles ema. Tegelikult oli asi muidugi jälle rahas. Uute suuskade juurde oleks ju ka suusasaapaid vaja olnud – mis need veel maksid! Koolil oli küll ka oma suusabaas, eelmistel aastatel anti seal suuski kõigile, kellel neid endal ei olnud. Nüüd kehtestati uus kord: igaüks, kes soovis koolist suuski laenutada, pidi tooma selle kohta vanemate avalduse koos põhjuse äramärgimisega. Ema siis kirjutaski avalduse, kuid niisama lihtsalt asi veel ei lahenenud. Õpetaja osutas mu vasakule randmele: „Aga käekell sul on, selle ostmiseks oli raha küll! Kuidas siis suuskade jaoks ei jätku? Kingitus? Ei tea mis puhul? Las seesama kinkija kingib siis suusad ka!“

Avalduse võttis õpetaja siiski vastu. Kuid suuski laenutada polnud mul siiski vaja. Esimest ja viimast korda elus läksin arsti juurde ainult selleks, et kehalisest kasvatuses vabastav tõend välja nuruda. See õnnestus üllatavalt kergesti, kui olin asja nii ära seletanud, nagu see tegelikult oli. Küllap polnud ma esimene, kellele sellist tõendit vaja läks.

Kehalise kasvatusena oli siis asi korras, sealtpoolt polnud enam midagi karta. Lõpuklassis oli aga veel üks nuhtlus – meid hakati küll heaga, küll kurjaga komsomoli värbama. Kõigepealt öeldi muidugi, et ükski mitte-komnoor ei saa kunagi ülikooli sisse, vähemalt kooli poolt ei ole sel puhul mingit soovitusi loota. Selle hirmutamise saadi meie klassist päris palju komnoori. Mina otsustasin siiski vastu pidada. Lõpptulemus oli ainult see, et kooli lõpetamisel sain ma iseloomustuse, millel oli direktori ja klassijuhataja allkirjade kõrval isegi komsomolisekretäri allkiri nagu kõigil teistelgi, ainult minu omal puudusid sõnad „... komsomoli algorganisatsioon soovitab...“. Muidu oli iseloomustus üsna hea, mind oli isegi aktiivseks isetegevuslaseks nimetatud. See isetegevus tähendas seda, et olin kooli segakoori vastu võetud ja käisin seal tõesti rõõmuga. Koorilaul oli mu lemmiktund ning ma ei puudunud seal kunagi. Kui palju mu viletsast häälest seal kasu oli, see oli iseasi. Kuid alles nüüd oskan ma aru saada, missugust tööd meie õpetaja Virve Relvik meiega pidi tegema. Nelikümmend viis minutit koorilaulu nädalas, sealjuures peaaegu ilma nootideta. Terve koori peale polnud kümmetki noodiraamatut. Need, mis olemas olid, anti põhiliselt muusikakoolis käijate kätte: nemad oskasid nooti lugeda ja olid niiviisi oma häälerühmade eestvedajaiks. Muidu käis töö ikka nii, et õpetaja dikteerimisel kirjutati sõnad vihikusse ning siis hakati klaveri toel kuulmise järgi häälepartiisid tuupima. Tol ajal polnud ju veel mingisuguseid paljundusaparaate ega koopiamasinaid. Kuidas me sel moel küll konkursil Tallinna koolide hulgas esimeseks ja vabariigis kolmandaks tulime, see on seletatav küll ainult õpetaja tohutu entusiasmiga.

Konkursi Tallinna voor toimus Palmipuudepühal praeguses Tallinna Reaalkoolis, tolleaegses 2. Keskkoolis. Lõpetanud oma esinemise, pidime kohe majast lahkuma. Teised läksid kes kuhu, mina suundusin Toompeale. Jumalateenistus Toomkirikus kestis alles. Rahvast oli üsna palju, ja kuna ma vaba pingiotsa kusagil ei näinud ning teistest inimestest mööda trügida ei tahtnud, jäin lihtsalt vahekäiku seisma. Järgmises ajalootunnis viis meie klassijuhataja jutu nagu muuseas religioonile ja kirikule. Siis küsis ta äkki pilkliku tooniga: „Noh, on teist juba mõni leeris ka käinud? Eelmisel pühapäeval olevat Toomkirikus mõnd pealtnäha muidu päris korralikku noort inimest nähtud, kooli vormimüts peas ja puha. Vaadake, et teie niisuguste asjadega ei mängi, noored inimesed, rikute oma elu täiesti ära!“

Ma ei mäleta enam, millal ja millega seoses olin õppinud hajameelse, tuima, ükskõikse pilguga enda ette vaatama olenemata sellest, kas jutt puudutas mind või mitte, kas mind kiideti või

laideti. Nüüd oli mul sellest oskusest kasu. Ma ei reetnud end millegagi. Mõtlesin ainult, et see, kes mind vormimütsiga keset kirikut seismas nägi, pidi ju ka ise seal olema. Oli ta seal siis kirikulisena või nuhina, ükskõik. Aga kooli vormimütsiga olin ma kirikus lihtsalt sellepärast, et mul mingit muud mütsi üldse ei olnudki. Ema jäi ka selle koha pealt ikka oma põhimõtetele truuks.

Ajalootund läks omasoodu edasi ja midagi ei juhtunudki.

Viimane koolikevad oli niisiis käes. Juba räägiti lõpukellast, lõpukleitidest, lõpuaktusest, lõpuekskursioonist. Ja muidugi eksamitest.

„Lõpu algust“ tähistas viimase kella aktus. Neil aastail oli meie kooli lõpuklasside tüdrukutel kombeks ömmelda kõigile ühesugused eksamipluusid, mis lõpukella aktusel esimest korda selga pandi. Mind pani see alguses küll veidi muretsema, nagu kõik see, mis puutus riietusse. Kartsin, et ema ütleb oma tavalise „Pole sul vaja!“ ja ma pean jälle ainukesena valget varest mängima. Teistel koolidel ju seda traditsiooni ei olnud. Kuid seekord andis ema siiski pluusiriide raha, Reeda ema ostis sinisetriibulise riide välja ja tuttav õmbleja Mary Tensuda õmbles pluusi valmis. Nii olin minagi seekord teistega võrdne. Aktus ise oli selline nagu ta alati on olnud: direktori kõne, klassijuhataja kõne, abiturientide esindaja kõne, ettekanded esimeselt klassilt. Meie koorgi esines viimast korda selles koosseisus. Laulsime Gustav Ernesaksa „Suvelaulu“. Väikesed andsid meile lilli, meie kinkisime neile muinasjuturaamatuid. Siis helistas väike poiss meile kella, ja meie läksime – ajaloo tundi! Kuna eksam oli tulemas, siis me isegi ei osanud protesteerida.

Eksameid tuli teha kaheksa: eesti, vene ja inglise keeles, ajaloos, algebras, stereomeetrias, keemias ja füüsikas. Üksainus eksam oli kirjalik – see oli muidugi lõpukirjand. Teisteks, suulisteks eksamiteks olid meile juba ammu välja jagatud haridusministeeriumi koostatud pileтираamatud, mille järgi tuli korrata.

Kõige esimene eksam oli stereomeetrias. See aine mulle tegelikult isegi meeldis, vähemalt reaallainetest oli ta kõige kergem. Ja läkski hästi. Mäletan isegi üht piletiküsimust, see oli tüvipüramiidi ruumala arvutamine. Isegi ülesanne tuli välja, sain viie.

Paari päeva pärast, traditsiooniliselt oli see tol ajal alati 1.juunil, kirjutasime lõpukirjandit. Teemasid oli tol ajal alati kolm: enamasti kaks kirjanduslikku ja üks vaba teema. Viimasel konsultatsioonil teatati meile aga kategooriliselt: vabal teemal kirjutada ei tohi! Kes kirjutab, see üle kolme ei saa, kui sedagi. Asi oli muidugi selles, et ega see vaba teema ju nii eriti vaba ei olnudki: seal pidi tingimata alati Leninit, komsomoli, viisaastakuid, sotsialistlikku ülesehitustööd, kosmose teemat, välis- ja sisepoliitika küsimusi ja mida kõike veel sees olema, kusjuures ikka parajal mõõdul: kui oli liiga vähe, oli paha, kui oli üle pakutud, oli jälle paha. Sel aastal oli õnnetuseks veel Lenini 90. sünniaastapäev. Küllap arvas õpetaja, et me ei ole lihtsalt suutelised vaba teemat nii lahendama, et kirjand kõigile nõuetele vastaks. Sel aastal oli vist ka karta haridusosakonna erilist sekkumist kirjandite hindamisse. Muidu loeti seal harilikult ainult medalikandidaatide tööd läbi. Kui ümbrik teemadega avati, selgus, et sel aastal oli kaks vaba teemat ja ainult üks kirjanduslik: „Elus ainsaks ja õigeks tõeks suure Lenini tõde on, tean ma“, teiseks „Ainult see väärib elu ja vabadust, kes iga päev läheb võitlusse selle eest“, kolmandaks „Töö ja töötav inimene Juhan Sütiste loomingus“. Seda Sütistet sai komisjon siis lugeda ja hinnata ligi üheksakümnes eksemplaris. See oli teistega võrreldes üsna hea teema, andis kirjutada küll. „Vaevamägede mailt“ oli mul peaaegu peas, sain seda mitmes kohas tsiteerida. Teisigi luuletusi meenus. Läks siis seegi eksam viiele.

Läksid teisedki eksamid niisama hästi. Ajalugu oli küll üsna raske, ka keemia – seda ainet ma lihtsalt ei sallinud. Algebra polnud õieti raske, kuid kartsin ülesannet. Siiski vedas ka sellega. Inglise ja vene keelt ma ei kartnud. Kõige viimane eksam oli kõige raskem – see oli füüsika, tüdrukute hirm. See läks mul ainukesena neljale. Niisiis õnnestusid eksamid üle ootuste hästi. Mõned klassikaaslased vaatasid mind nagu ilmutist: kas see hall ilmetu kuju – Tiina või Tiia, või mis ta nimi nüüd õieti ongi – siis tõesti midagi oskab? Ja õpetajad tulid jälle oma vana jutuga: „Oleksid sa ometi kogu aeg nii õppinud nagu nüüd eksamiteks!“ Nad ei teadnud, et ma ju tegelikult õppisingi kogu aeg, kuid ma pole kunagi olnud eriti kiire taibuga. Reaallainetes sain asjast aru tavaliselt alles kontrolltöö vigade parandust tehes. Eksamite ajaks olin aga kõik selgeks saanud ja need viied olid lihtsalt asjade loomulik käik.

Meie kõige esimene koolipäev üksteist aastat tagasi oli olnud pilves ja uduvihmane. Lõpuaktuse päev algas lausa paduvihmaga. Aktuse ajaks tuli siiski päike välja, ja piltki tehti koolitrepil päikese käes. Laulsime aktusel kogu abituriumiga „Nii ajaratas ringi käind...“ Direktor

ütles meie klassi kohta: „11b klass – hakkajad, energilised, võib-olla isegi veidi liigagi energilised...“

Et on võimalik terve öö otsa mööda koolimaja ringi kolada ning vahelduseks kolmanda korruse koridoris aknalaudadel ja pikkadel pinkidel istudes lihtsalt lobiseda, seda poleks varem küll osanud ette kujutada. Aga just nii nägi meie lõpupidu välja. Emade tehtud võileivad ja koogid olime kohe pärast aktust ära söönud; saalis mängis muusika ja mõned paarid tantsisid; aeg-ajalt käis meistki mõni korra saalis. Tantsitajaid oli vähe, valdav osa lõpetajaist olid ju tüdrukud.

Hommikul kell kuus lahkusime koolimajast. Kuidagi tühi tunne oli. Vaatasin koolimaja nurga juurest tagasi: kas ma tulen veel kunagi siia, ja kui, siis millal ja kellena?

Tagasi tulime juba mõne päeva pärast, sest meil seisis ees üheteistkümne päeva pikkune ekskursioon Karpaatidesse. Terve aasta jooksul olime iga kuu viinud klassijuhataja kätte kakskümmend viis rubla. Sellega olime peaaegu kogu sõiduraha juba kokku saanud. Ei mäleta enam täpselt, kuid mingi väike summa tuli nüüd veel juurde viia. Kuidas küll minu ema sellega nõus oli, kuidas tal oli võimalik kõigi muude kulutuste kõrvalt mulle veel ekskursiooniraha anda, seda ei oska ma praegu enam ette kujutada. Kuid ta polnud algusest saadik kordagi juttu teinud sellest, et ma oleksin ju võinud ka sõidust loobuda. Sain isegi söögi- ja taskuraha reisile kaasavõtmiseks. Tõsi küll, manitsusega, et kogu raha ei tohi ära kulutada, muist tuleb ikka tagasi ka tuua.

See oli mu elu esimene pikem reis. Seni olin vaid seitsmenda klassi lõpuekskursiooniga Riias käinud.

Riias käisime nüüdki. Peamised tõeobjektid Riias olid tol ajal loomaaed, vabaõhumuuseum ja vennaskalmistu, ning eestlastele loomulikult Riia kaubamaja. Tallinnas polnud siis veel ühtki kaubamaja, seetõttu tundus see „universalveikals“ mulle mingi külluse maailmana, kus kõike oli ja kust kõike võis saada. Õpetaja soovitusel ostime igaüks endale sealt kaks õhukest kilekotti. Nendesse oli Ukrainas hea kirsse osta ja neid sealsamas kotis ka pesta. Meil Eestis olid kilekotid sel ajal veel täiesti tundmatud asjad. Need kaks läbipaistvat kotikest teenisid mind terve reisi ajal ning veel tükk aega pärast seda koduski. Pesin ja kuivatasin neid lõpmatuseni, et ikka jälle uuesti kasutada, niikaua kuni nad lõpuks katki läksid. See oli siis suur õnnetus.

Pärast Riia, kus peaaegu kõik meist olid juba käinud, algas siis see päris õige reis.

Sõita on mulle alati meeldinud. Naudin juba lihtsalt sõitu ennast. Istud, vaatad aknast möödalibisevaid maastikke, inimesi, maju, külasid, võrdled neid kodumaistega. Veerid kohanimesid, püüad mõistatada võõrkeelsete teeviitade ja siltide sisu. Vahepeal mõtled oma mõtteid. Mõned reisikaaslastest magavad ning ärkavad üles vaid peatuse puhul: Mis on? Kus me oleme? Kas peab maha minema? Kui kaua buss peatub? Kas siin mõnda poodi on?

Jalgu sirutada ja värsket õhku hingata oli aeg-ajalt muidugi vaja. Seda enam, et buss, millega me tookord Karpaatidesse sõitsime, oli oma aja kohta küll kõva sõna, kuid tänapäeval ei reisi sellistega ammu enam keegi. Istmed olid kõvad, madalate seljatugedega. Pagasiruumi ei olnud, kotid-kohvrid olid lihtsalt vahekäigus maas. Peatuste puhul tuli nad sealt istmete peale tõsta, muidu poleks tagapool istujad bussist välja pääsenud. Kuid viriseda ei tulnud kellelgi mõttesse, sest paremaid tingimusi polnud keegi meist kusagil näinudki. Peaasi oli see, et me olime noored, me olime kooli lõpetanud, olime vabad õppimisest ja vanemate liighoolitsevast järelvalvest, maailm oli meie ees lahti. Mis sellest, et see maailm tookord piirdus vaid Nõukogude Liiduga, kaugemale me ei osanud 1960. aastal veel tahtagi. Ja mis sellestki, et see ülemeelik vabanemise ja vabaduse tunne pidi üheteistkümne päeva pärast lõppema ning ees ootas suur teadmatus – mis saab edasi?

Praegu aga sõitsime. Sõitsime ja laulsime. Tol ajal lauldi üldse bussisõidu ajal väga palju. Meie klassis oli palju lauljaid, kooli segakooris oli meie klassist tervelt seitseteist inimest. Kaasa löid ka need, kes küll koori ei kuulunud, kuid hea tahtmise juures siiski viisile pihta said. Lauljate päralt oli bussi esimene ots. Kes laulda ei tahtnud, mängisid tagumistel istmetel kaarte. Kellele uni peale tuli, võis keskmistel istmetel pikutada.

Leedu ja Trakai, Valgevene ja Bresti kindlus. Riigipiir. Giid osutas üle Bugi jõe: vaadake, seal, kus need soldatid jõe ääres sokke pesevad, on juba Poola! See oli siis meie kõigi jaoks esimene kord välismaad näha!

Ja siis olime Ukrainas. Tohutud viljapõllud, rukkililled asemel paistsid vilja seest moonid. Kirsipuud tee ääres. Kirsid olid juba küpsed. Peatuste ajal napsas üks kui teine meist puu otsast kirsi, kuid nad said ka kohe õpetajalt pragada: „Kui teil kirsside ostmiseks raha pole, siis küsige, ma annan teile, aga siin puid rüüstama ei hakka!“ Teeäärsetes väikelinnades, kus tehti lõunasöögi- ja poepeatusi, saime kohalikelt naistelt riielda, mõni vanapapi vehkis isegi kepiga: tüdrukud pükstes! Pikkade pükste mood hakkas raudse eesriide tagant Eestissegi alles sisse imbuma, mis siis veel Ukrainast või Valgevenemaast rääkida. Sportides võisid sul ju dressipüksid jalas olla, aga linnas nendega liikuda oli lausa häbematus.

See oli vist reisi kolmandal päeval, kui keegi eespool istujatest äkki hüüatas: „Vaadake, mäed!“ Tõepoolest, need sinakad kühmud silmapiiril olidki juba Karpaadid.

Kunagi ammu küsis minult keegi, mis mulle rohkem meeldib, kas meri või mets. Vastasin pikemalt mõtlemata – mets!

Kui keegi minult praegu küsiks, kas meri, mets või mäed – siis vastaksin jälle pikemalt mõtlemata: mäed, ainult mäed! Miks? Meri on ilus ja võimas, mets on ilus, kodune ja turvaline, kuid mäed ühendavad endas kõiki neid omadusi. Mägesid vaadates tekib tunnetus looduse ülevusest ja võimsusest. Mäed on ilusad, mäed on ka kaitsvad. Mägedes olles on tunne, nagu kostaks kusagilt orelimuusikat. Vahel räägitakse mägede vallutamisest, mäetippude alistamisest. Ei tea, kas mäed oskavad naerda? Selle jutu peale muigaksid nad kindlasti.

Tulevad mingid kahejalgsed putukad, sebivad ringi, ronivad mööda mäekülge üles, mõned kõige visamad jõuavad tippugi välja. „Tere, kes sina siis oled?“ küsib Mägi. „Tõid mulle oma lipu? Aitäh, aga mine nüüd jälle ilusti koju tagasi. Oled tubli, et siia jõudsid, kuid tea ka, et raskem pool teekonnast on sul veel ees. Pea meeles, mina pole sind siia kutsunud!“

Kes saab siin rääkida vallutamisest?

Ronisime meigi mäetippu. See oli Goverla, Ukraina Karpaatide kõrgeim mägi. Kõrgust on tal 2061 meetrit. Ööbimiskoht oli meil mäe jalamil väikeses hutsuuli külas. Järgmise päeva hommikul asusime teele. Ilm oli imeilus, soe, päikesepaisteline. Matkainstruktor vaatas meid üle ja saatis mitmed meist tuppa tagasi – soojemalt riietuma. Õnneks oli meid juba Tallinnas ette hoiatatud, et Goverlale minekuks tuleb sooje riideid kaasa võtta.

Hakkasime liikuma. Möödusime ühest Riia grupist. Daamid lahtiste varvastega suvekingades ja käisteta kleidikestes, ridikülid näpu otsas, näitasid meie peale näpuga ja naersid. „Nitševo,“ ütles meie instruktor, „pärast naerame meie!“

Alguses oli jalutuskäik üsna mõnus. Tempo tundus meile aeglasevõitu, kuid instruktor, kes meid pidurdas, teadis, mida ta tegi. Jõudu tuli säästa, kui tahtsime üles välja jõuda. Mida ülespoole, seda madalamaks jäid puud-põõsad tee ääres. Kusagilt oli järsku tekkinud tuul, see muutus järjest tugevamaks ja külmemaks. Ja kuhu kadus päike? All oli ju ilm nii ilus! Nüüd olime järsku keset tihedat külma udu. Tegelikult polnud see udu ju midagi muud kui üks neist ilusatest valgetest pilvekestest, mis sel päeval juhuslikult sinises taevas sõudsid.

Siis jäi tuul järjest nõrgemaks. Instruktor seletas, et mida kõrgemale me läheme, seda nõrgemaks jääb tuul. Miks, küsisime. Oi meid rumalaid, ise veel keskkooli lõpetanud! Mis on tuul? Õhu liikumine. Ja mida kõrgemale me tõuseme, seda hõredam on õhk, järelikult seda nõrgem on ka tuul.

Puud-põõsad olid juba ammu kuhugi meist allapoole jäänud. Järel olid veel vaid kivid ja kivide vahel tumeroosad õied jämedate lühikeste varte küljes. Mitte kellelgi meist ei õnnestunud ühtki õit kätte saada. Käed olid külmast kohmetanud, lillevars lühike ja tugev ning nii tihedalt kivide vahel, et sellele ei pääsenud lihtsalt ligi. Instruktor rääkis, et kui hutsuuli noormees tahab neiu endale kaasaks paluda, peab ta talle kõigepealt Goverlalt lilleõie tooma.

Siis jäi instruktor äkki seisma. Edasi minna polnud enam kuhugi. Olime tipus. Istusime ja puhkasime. Kaasavõetud limonaadipudelitega polnud midagi peale hakata, oleks vaja olnud termoseid kuumat joogiga. Instruktor õpetas meie meeoleu tõstmiseks laulu: „Eh podružka, moja bolšaja kružka, polulitrovaja moja!“

Oli aeg laskuma hakata. Kuid kuhupoole minna? Kui instruktorit poleks kaasas olnud, siis oleksime omaenda tarkusega hoopis valest kohast laskuma hakanud ja kes teab, kuhu lõpuks välja jõudnud.

Laskumine on alati raskem kui tõusmine, seda eriti siis, kui tõustes pole taibatud jõudu säästa. Aga alla me tulime, ja kuigi olime rampväsinud, oli siiski hea tunne, et olime millegagi hakkama saanud. Mõned Riia grupi naised tulid all meie juurde ja vabandasid, et nad enne olid meie üle naernud. Nead olid jõudnud ainult poolele tee, sealt oli külm nad alla tagasi ajanud.

Õpetaja käskis meil sooja saamiseks viina võtta. Kummaline soovitus kooliõpetaja poolt, aga kes siis ikka nii kangesti õpetaja sõna tahab kuulata! Võib-olla mõned võtsid, ei tea. Meie oma kambakesega läksime sööklasse ja sõime tulikuuma teravalt vürtsitatud suppi. Aitas sellestki.

Meenub veel Lvov. Selle imeilusa linna jaoks oli meile targu jäetud kaks päeva, kuid küll oleks tahtnud sinna kauemaks jääda!

Lvovis on mul pärast seda õnnestunud veel kaks korda käia, kahjuks küll mitte enam niisama ilusal soojal ajal kui tookord. Väikest Užgorodi linnakest pole aga hiljem enam külastada saanud. Väike omapärane linnake, mis on olnud kord Tšehhimaa, kord Ungari, kord Ukraina koosseisus. Suur osa elanikkonnast on ungarlased. Tegime tutvust väikese umbes kümneaastase tüdrukukesega, kes

meid söögikohta juhatas. Väike mustasilmnne käharpäine neiu ütles end olevat madjari. Kas ta seda ka tegelikult oli, kes teab.

Olime jõudnud kodust üsna kaugele. Ka üheteistkümnest päevast oli üle poole juba läbi. Bussi nina pöörati põhja poole. Ja siis tuli päev, mil bussijuht ütles: „Vaadake nüüd veel viimast korda mägesid, niipea te ju enam siia ei tule!“

Ajad on muutunud ja ma tahaksin uskuda, et kui mitte kõik, siis vähemalt paljud mu klassikaaslastest on tänaseks mitmeid mägesid näinud. Kuid kooli lõpureis Karpaatidesse jääb kordumatuks.

Kodus ootas ees veel midagi toredat: 1960.aasta laulupidu! Seekord ei saanud keegi mulle enam seda keelata: läksin sinna oma kooli segakooriga. Hoopis ema oli see, kes jäi koju – last hoidma.

Direktor oli ühel viimastest koolipäevadest kõik abiturientidest koorilauljad ükshaaval enda juurde kutsunud, et veenda meid laulupeost osa võtma. Ju ta vist kartis, et koor, mis koosnes peamiselt lõpuklassi õpilastest, läheb pärast aktust laiali ja kool jääb piinlikku olukorda. Ta oli venemaa eestlane ega teadnud, mida laulupidu meile tähendas. Ta ei teadnud ka seda, et meie, kes me selleks hetkeks polnud mitte keegi – me polnud enam õpilased, me polnud veel üliõpilased ega ka mitte töoinimesed – tahtsime igal juhul ära kasutada võimaluse veel koos olla. Seda veenmist poleks küll tarvis olnud.

Koolikoorid pidid kaasa laulma ainult esimesel päeval. Meie jaoks oli ette nähtud viis laulu: Ernesaksa „Suvelaul“, eesti rahvalaul „Pidu hakkab“, siis üks kolhoositeemaline polka loksipäisest brigadirist, ning lõpuks veel kaks üdini nõukogulikku laulu, teine neist veel venekeelnegi. Proovides harjutati aga kõiki laule läbisegi, ja suurem osa meist tegidki kõik proovid otsast lõpuni kaasa. Nii saime kõik teisedki segakoorilaulud selgeks: noote ja sõnu nägime naabrite pealt, viisi oli võimatu valesti laulda, kui kõik sind ümbritsevad vanad lauljad toetasid, pealegi olime äsja koolist tulnuina harjunud igalt poolt kiiresti enda jaoks vajalikku leidma ja meelde jätma. Nii saime käigu pealt selgeks „Koidu“, „Tuljaku“, „Su Põhjamaa päikese kullast“, loomulikult „Mu isamaa on minu arm“ ja veel teisigi laule.

1960. aasta laulupidu oli eriline. Kõigepealt – sel aastal valmis uus laululava. Teiseks, selle laulupeo esimesel päeval kallas taevast niisugust paduvihma, et korraldajad otsustasid sel päeval laulupeokontserdi ära jätta ja koondada kogu kahepäevane programm kokku teisele päevale. Tegelikult ei mindud ka esimesel päeval kohe koju. Laulukaare alla vihmavarju kogunenud koorid hakkasid laulma. Alguses omapäi, veidi aja pärast astusid ka dirigendid kordamööda pulti, kilekeebid seljas. Oli selge, et lauljaid katuse alt välja vihma kätte ajada polnuks kuigi mõistlik. Seega kuulutati spontaanselt puhkenud laulupidu täiendavaks prooviks ja lauldi läbi kogu laulupeo programm. Kuulajate pinkidel oli isegi publikut, keebid ümber ja vihmavarjud pea kohal.

Laulmata oli veel üksainus laul – Gustav Ernesaksa „Mu isamaa on minu arm“, laul, mis oli neil aastail kujunemas mitteametlikuks Eesti hümniks. Lauljad nõudsid juba ammu seda laulu. Üks dirigent teise järel astus pulti, ja ikka jälle anti hääli mingi muu laulu alustamiseks. Koorid kuuletusid oma juhtidele, kuid ilma Ernesaksa „Isamaa“ ei mõelnudki keegi lahkuda. Laulutaat

käis küll mitu korda puldis, kuid ikka pidime laulma midagi muud. Siis tekkis mingi pikem vahe ja koorid alustasid ilma dirigendita: „Mu isamaa on minu arm...“ Poole laulu pealt tuli Gustav Ernesaks pulti ja hakkas laulu juhatama. Seda sündmust on hiljem mitmete inimeste mälestustes kirjeldatud. Kas laulutaati veendi oma laulu juhatama või tegi ta selle otsuse ise, sellegi kohta on erinevaid versioone. Laululaval seisjaile tundus, et ilma dirigendita hakkas laul lihtsalt nii logisema, et Ernesaks ei pidanud sellele enam vastu. Läks ja juhatas laulu lõpuni.

Teisel laulupeopäeval ühendatigi siis mõlema kontserdi kavad. Ilm oli suurepärase, rahva meeleolu ülev. Meiegi olime proovide ajal kõik laulud enam-vähem selgeks saanud ja laulsime vaimustusega kaasa. See oli meie elu esimene tõeline laulupidu. Me ei olnud siin emade-isade käekõrval, ei olnud ka enam õpetajate valve all. Keegi meist ei olnud ka veel sedavõrd kodu ja perekonnaga seotud, et see oleks takistanud meid pidu algusest lõpuni täie hingega kaasa elamast.

See oli 1960. aasta elamusterohke suve haripunkt.

Muidugi polnud suvi sellega veel läbi. Teine pool suvest oli veel ees. Kuid see oli juba tõsisem pool. Tuli hakata mõtlema sellele, mis saab edasi.

Koos klassiõdede Malle ja Kerstiga sõitsime elektrirongiga laulupeolt koju. Ilm oli taas pilve tõmmanud, vaguniakende taga oli üsna pime, kuigi oli alles juulikuu. Tüdrukud rääkisid tööleminekust, et enne ülikooli astumist pisut raha teenida. Mina olin mõtetega juba Tartus.

Rong hakkas Nõmme jaamale lähenema. Pidin esimesena maha minema. Jätsime nägemiseni – aga millal siis õieti? Sügisel me ju enam ei kohtu. Kas aasta või kahe pärast? Järgmisel kooli kokkutulekul? Või homme toidupoes?

Lapsepõlv oli läbi. Kooliaeg oli läbi. Ees ootas elu, millest me õieti veel mitte midagi ei teadnud.